ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **5 . 3**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - XXIV Year – 6 Dec. 2020

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete
Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar
(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com
Mob. No: +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

<u>Director</u> : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 300/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar** **Associate Professor** Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	

Co-Editorial Board

Dr.N.N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India.)
Dr. S.P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Shri Bharat Jangam** Director Jangam Academy, Nepal..
Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. A.I. Shaikh** Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	

Peer-Review Committee

Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)	**Prof. K. Varalaxmi** Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Dr. U. D. Joshi** Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)
Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded(MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr.Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr.Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr.Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept.of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani(MH., India.)	**Dr. Prashant G. Gawali** Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India.)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)

Guidelines for Submission of Manuscript

1. COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: ____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Nanded.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..…………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal’s standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN - 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ……………………………………………………………………………………………………... the

author/authors of the paper titled………………………………………………………………………..

………authorize

you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ……………………………………………………………………………..

Official Address :……………………………………………………………………………..

……………………………………………………… **Pin** …………………..

e-mail id :……………………………………………………………………………..

Mobile and Phone No. : ……………………………………………………………………………..

Signature of the Author(s) : ……………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :**umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,
I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.
1. Name in Full :____

2. Nationality: ____________________

3. Address for Correspondence: ______________________________________

____

____

Phone (STD code): ____________________ Mobile No : ______________________

4. Name of the College/Employer : ___________________________________

____

5. Present Position/Designation: ____________________________________

6. Email Address: ____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	**International**
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

<u>Director</u> : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	**Effectiveness of Ayurveda As A Preventive in Covid 19 Pandemic: A Survey Study**	**Dr. Akanksha Pardhi** **Dr. Prasad Deshpande** **Dr. Sumeeta Jain**	01
02.	**Overweight and Obesity : A Burning Problem During Covid 19**	**Dr. Asif Jamal**	13
03.	**Covid-19 And iits Impacts on Commerce and Management of Business Organizations, Industries and Economy**	**Neha Soni**	19
04.	**A Conceptual Model for Work Allotment and Work Performance of Bank Employees**	**Mr. Sushant R Sutar**	24
05.	**Impact of Covid -19 on Consumer Behavior**	**Dr. Sapna Jain**	30
06.	**Public Expenditure on Merit Goods in Maharashtra: (2009 Onward)**	**Pavan Ramchand Chungde**	41
07.	**Basic History of Zero and Indian Contribution**	**Mr. Jamkar V. M.**	45
08.	**The Factors Affecting Environment and Ecosystem**	**Supriya S. Jadhav**	50
09.	**Dr. B. R.Ambedkar and Hindu Code Bill**	**Dr. S. G. Jadhav**	54
10.	''शिक्षक–प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का अभिप्रेरणा व सृजनात्मकता से सहसम्बन्ध का अध्ययन''	डॉ. दीपा आचार्य नवीन शर्मा	60
11.	सामाजिक, राजनीतिक परिवर्तन व गांधीवादी तकनीक	डॉ. शमशेर जमदग्नि	69
12.	**आचार्य नरेंद्र देव यांचे राजकीय व सामाजिक योजदा-न**	**डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	75
13.	श्रीमद्भगवद्गीतेतील विज्ञान	डॉ. निवेदिता सराफ	80
14.	सांख्यिकीची ओळख	**डॉ. राजेश गं. उंबरकर**	86
15.	**बँकेची आर्थिक स्थिती व थकबाकीचा अभ्यास**	**श्री. बालासाहेब जे शवराव थज-नर**	96
16.	**दादाभाई नौरोजी यांचे विचारधन**	**डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	102
17.	**बालकामगाराच्या समस्या व कायदे**	**प्रा. डॉ. माया बी. मसराम**	108
18.	**संत साहित्यातील मिथके : एक मनोवैज्ञानिक दृष्टिक्षेप**	**प्रा. डॉ. सायली योगेश आचार्य**	113
19.	**मध्ययुगीन संत साहित्यातील विद्रोह**	**डॉ. सर्जेराव पद्माकर**	119

20.	भारतीय प्रशास-ाची सुशास-ाज डे वाटचाल	डॉ. शिंदे सुरेखा सदाशिवराव	125
21.	बालम-ाचा उत्ज् ट ठाव घेजारे 'जवतफूल' एज् अभ्यास	प्रा.डॉ.राजीव यशवंते	130
22.	भारत-नेपाळ संबंधातील वाढता तणाव आणि उपाय	प्रा.डॉ. दत्ता कुंचेलवाड	133
23.	बौध्द धर्मातील मानवतावाद एक ऐतिहासिक विश्लेषण	सरस्वती निवृत्ती सोनाळे डॉ. एस. जी. जाधव	138
24.	परभणी जिल्ह्याचा ऐतिहासिक आढावा	रंजलकर विनिता विनोदराव डॉ. एस. जी. जाधव	143
25.	संघ प्रार्थना : एक अभ्यास	Dr. Shashikant B. Dargu	148
26.	संतों की भक्ति भावना एवं मानसिक स्वास्थ्य	डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे	152
27.	आदर्श राजकीय नेतृत्वाच्या अंगी आवश्यक असणारे गुण - एक अभ्यास	डॉ. धर्मापुरीकर भालचंद्र वै.	156
28.	**Some Results on Ordinary Differential Equations**	**Snehal Nandkumar Patait**	160
29.	'शेतकरी'- दीर्घ कवितेतील समाज वास्तव	प्रा. लक्ष्मण व्यंकटराव बिराजदार	163
30.	सुरेश भट - एक वेदनादायी गझल	श्री. शंकर अनंता माने	167
31.	**Role of Library in Naac Process: Brief Note**	**Mr. Amit Vinod Malode**	170
32.	**Influence of Substrate Temperature on Band Gap of Band Tx-100 Co-Doped Sno_2 Thin Films**	**Siddhiram Ningappa Bajantri**	179
33.	**A Review on the Conceptual Framework of Social Accounting in India**	**Mallappa Sidaram Khodnapur**	177
34.	**A Discussion on the Influence of Social Changes on the Performance of Advertising**	**Shitole Rajkumar Bajirao**	182
34.	**"An Overview of the Difficulties of Teacher's Experience and the Diverse Teaching Methods Used to Teach English**	**Dr. Bharati M Kadeshanavar**	189
35.	**Some Induced Subgraphs of Strongly Regular Graphs With No Triangles**	**Gayathri P**	195

EFFECTIVENESS OF AYURVEDA AS A PREVENTIVE IN COVID 19 PANDEMIC: A SURVEY STUDY

Dr. Akanksha Pardhi*
PG (Scholar)
Dr. Prasad Deshpande**
Guide& Assi. professor
Dr. Sumeeta Jain***
HOD&Asso.Professor
Department of Swasthavritta &Yoga Government Ayurved College Nagpur.

ABSTRACT:

COVID19 is an infectious disease caused by the "Novel Corona Virus," common symptoms are fever, dry cough, breathing difficulty, some patients also have sore throat infection, nausea, vomiting, or diarrhoea, ache, nasal congestion, or runny nose. In case of Pandemic/Epidemic first approach is to follow preventive measures and educated people about general measures and to provide such interventions which will keep their immunity enhanced. We all know that prevention is better than cure. while there is no medicine for COVID19.As of now, it will be good to take preventive measures to boost our immunity. Ayurveda, being the science of life, propagates the gift of nature in maintaining Healthy Ayurveda's extensive knowledge base on preventive care. derive from the concepts of Dincharayas daily regimen, Rutucharya seasonal regimen to maintain healthy life.

KEYWORD: *Covid 19 infection, Ayurveda as a preventive, Immunity booster.*

AIM:

To study the effectiveness of Ayurveda as a preventive medicine during the covid 19.

INTRODUCTION:

COVID19 is an infectious disease caused by the "Novel Corona Virus," common symptoms are fever, dry cough, breathing difficulty, some patients also have sore throat infection, nausea, vomiting, or diarrhea, ache, nasal congestion, or runny nose. Coronavirus causes illness in humans and animals. The outbreak of Novel Coronavirus disease (COVID19) was initially noticed in a seafood market in Wuhan city in Hubai province of China in mid-December 2019, has now spread to 214 territories. Who was alerted about an outbreak of several cases of Pneumonia in Wuhan city. In India, first case was detected on 30 January 2020, thereafter day by day number of cases of Covid 19 infection are increasing. Patients with COVID 19 infection exhibit a wide range of symptoms. Most cases have mild symptom. Nearly 20% progress to severe. In case of Pandemic/Epidemic first approach is to follow preventive measures and educated people about general measures and to

provide such interventions which will keep their immunity enhanced. We all know that prevention is better than cure. While there is no medicine for COVID19.As of now, it will be good to take preventive measures to boost our immunity. Ayurveda, being the science of life, propagates the gift of nature in maintaining Healthy Ayurveda's extensive knowledge base on preventive care. Derive from the concepts of Dincharayas daily regimen, Rutucharya seasonal regimen to maintain healthy life.

In Ayurveda Pandemic must be included under Janopadodhvasa. Acharya sushruta called maraka.

Janopadodhvasa is having four causes- papakarma, Rakshogana, Abhishapaj, Shastraprabhavaj.

It having four important reasons vikrutavayu, vikrutajal, vikrutadesh, vikrutKala.

OBJECTIVE:

• To study the public opinion towards effectiveness of Ayurveda as a preventive in COVID-19 pandemic: A survey study.

METHODOLOGY:

• Type of study: Survey

• Tool of data collection: google questionnaire form

• 11 questions: 06 dichotomous, 5 MCQs including 1 Open ended

• Respondents: 87 inclusive of Doctors, Paramedical staff, General public irrespective of gender above age of 18 years

• Informed consent: Taken telephonically.

GUIDELINES OF MINISTRY OF AYUSH [2-4]

General Measures- Drink warm water, daily practice of YogaSana, Pranayama, and meditation, spices like Haldi (Turmeric), Jeera (Cumin), Dhaniya (Coriander), and Lahsun (Garlic) all recommended in cooking. Ayurvedic Immunity promoting Measures-Chyavanprash, Herbal tea, Golden milk. Simple Ayurvedic procedures- Nasal application like Oil pulling therapy.

AYURVED GUIDELINES [3-9-5-6]

Includes Stay aware, Hygiene maintenance, Social distance, Additional care, Covid 19 positive women, Diet, Cope up with stress, Exercise and meditation, Adequate Sleep, If any comorbidities medicine, Usage of PPE, Seasonal Regimen (Rutucharya).

CONTEMPORY GUIDELINES [1,7,8]

Immunity Enhances Single Drug - Guduchi, Tulasi, Haridra, Ashwagandha root.

FORMULATIONS:

Chyawanprashaavaleha, Drakshaavaleha, Indukantamghrutam, Arvindasava, Balchaturbhadrikachurna, Haridrakhanda. LIFESTYLES - includes Early morning regimen, Afternoon Regimen, Evening regimen, Dietetic rule, Sleep

OTHER GENERAL MEASURES:

Dhupana– (Fumigation) of the house with antimicrobial Neem leaf, Sarshapa, Laban, Karpura, Ghee. Also uses Aparajita Dhooma.

VULNERABLE GROUP (CHILDREN/PREGNANT/LACTATING):

Rasayana for Children -Indukanta Ghritam, Kalyanaka Ghrita, Arvindasava, Rasayana for Pregnant -Phala Sarpis, Kalyanaka Ghrita, Ashwagandha rasayana, SaubhagyaShunthileha Rasayana for Geriatric -Chyavanprash avaleha, Ashwagandha avaleha, Brahma Rasayana, Khadiradi Rasayana, Shatavari sidhha ghrita. Rasayana for Immune compromised Subjects- Samshamani vati, Agastya Haritaki Rasayana, Chitrak Haritaki Rasayana, Swarnamlinivasant rasa, Guduchi Rasayana, Bramha Rasayana.

Prescribed Medicine for Covid 19-

Fever-

Mahasudarshanvati, Amritarishta Kashaya, Vishamjwarantakloha, Mrutunjaya rasa, Sanshamanvati, Arkayavani, Pathyadikwath, Guduchyadivati, Bharangyadi vati, Chaturthak jwarhar, Tribhuvan Kirti, Bilvadi vati.

Sore throat-

Vyoshyadi vati, lavangadivati, Khadaradivati, Laxmivilas ras.

Pratishyaya-

Haridrakhanda, Laxmivilas ras.

Myalgia –

Rasnasaptak kwath, Ashwagandharishta, Balarishta, Devdarvyadi kwath, Dashmulkwath, Godantibhasma.

Vataj kas-

Talisadivati, Sitopaladi Churna, Tankan bhasma, Dashmulkatutryadi kwath.

Trishna- Shadangpaniya.

Pneumonia-

Sanjivanivati, Somasava/Pushkarfalasava, Talisadi churnas, Agastyaharitaki, Vyaghraharitaki, Chitrak Haritaki, Kantakariavaleha, Dashmulkatutryadi Kashaya, Vasakasava, Bharangyadi, Chandramrutarasa.

Shwasa-

Shwaskuthar, Malasindoor+Talisadichurna+Shrungabhasma, Abhrakbhasma.

Increase Vyadhikshamatva- Sanshamanvati, Agastyaharitaki, Chitrakharitaki, Chyavanprash, Bramharasayana, Swarnamlinivasant, Guduchi.

Comorbidities–

Diebetics-Nishamalaki churna+Musta, Jambu churna, Guduchi churna, Vasantkusumakar rasa, Abhrakbhasma.

Cardiovascular-

Ashwagandha churna, Arjunarishta, Prabhakar vati, Hridayarnava rasa, sarswatarishta, Kushamand Rasayana, sarpagandhaghanavati, Navajeevana rasa.

Renal Diseases-

Dashamula kwath, Varunadikwath, Chandraprabhavati, Shilajitadi Lauha.

Most people infected with the covid 19 virus will experience mild to moderate respiratory illness and recover without requiring special treatment. Older people and those with underlying medical problems like CVS, CRF, And Cancer are more likely to develop serious illness.

The best way to prevent and slow down transmission is be well informed about the COVID19 the disease it causes and how it spreads. Protect yourself and other from infection by washing your hand or using alcohol-based rub frequently and not touching your face.

The COVID 19 Virus spread primarily through droplets of Saliva /Discharge from nose when an infected person cough /sneeze. So, it's important that you also practice respiratory etiquette (For example by coughing into a flexed elbow).

OBSERVATIONS

Diagram no.1
Showing the responses of different faculty people.

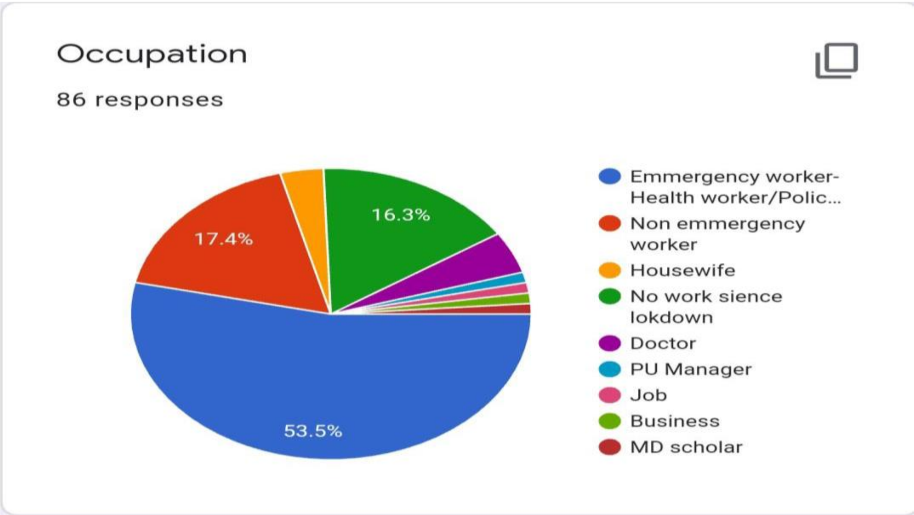

In our study 53.5% people were emergency worker. (Health worker, police, cleaners.)

Source: Google form.

Diagram no.2
Showing the responses.

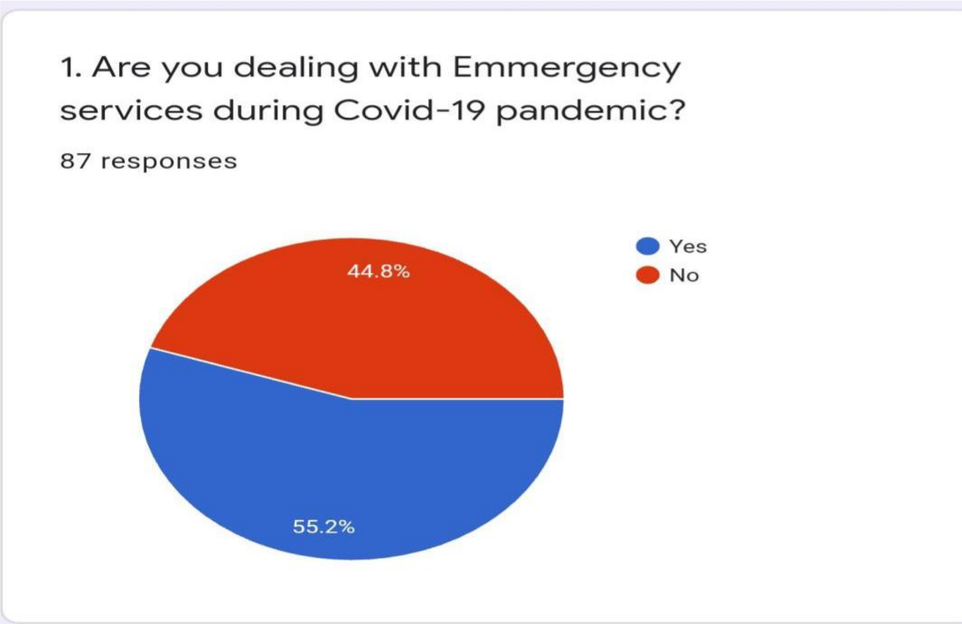

Source: Google form.

Diagram no.3
Showing the responses of people taking preventive measures.

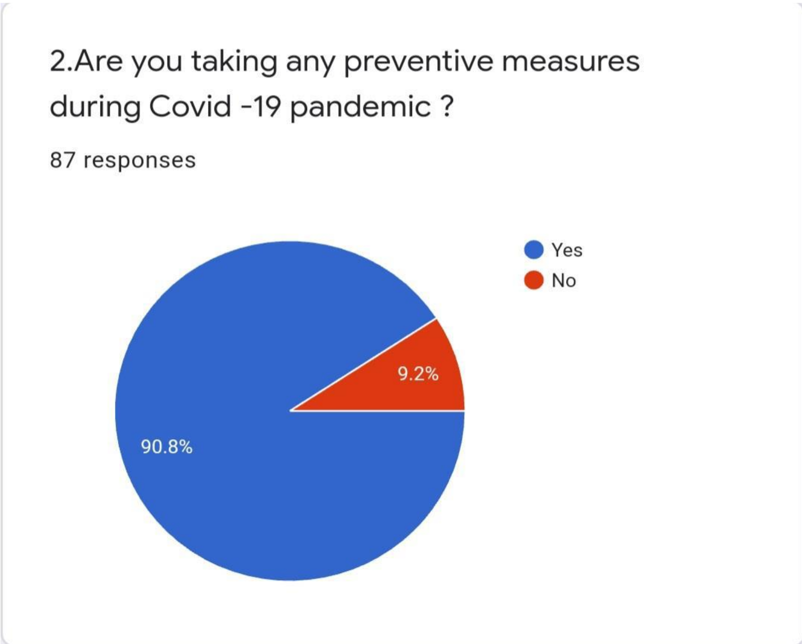

Source: Google form

Diagram no. 4
Showing the responses for purpose of boosting immune system.

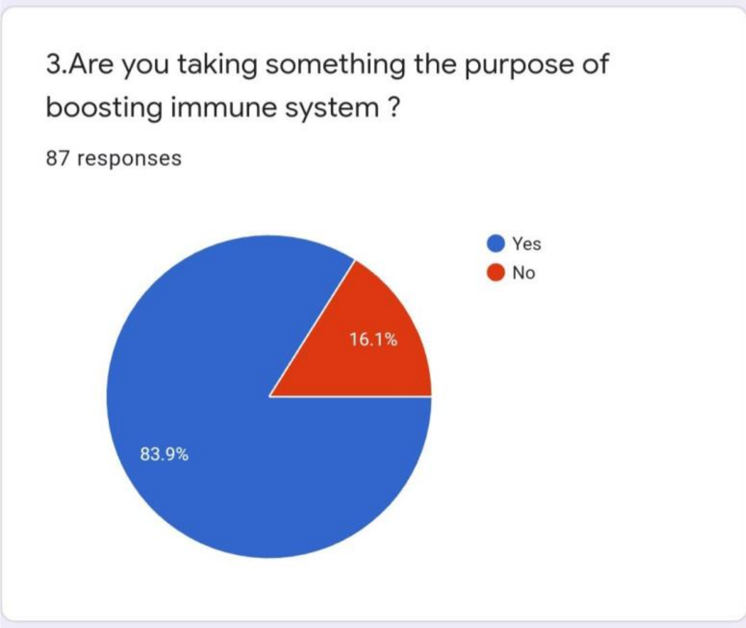

Source : Google form.

Diagram no.5
Showing responses of people.

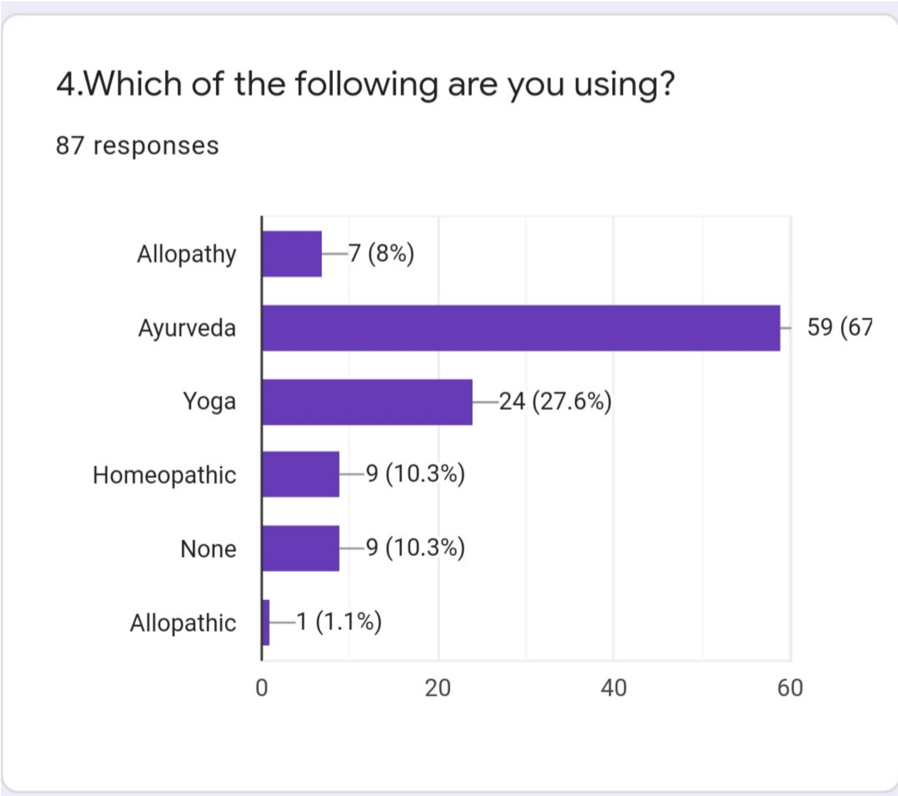

Source: Google form.

Diagram no.6
Showing the responses of people.

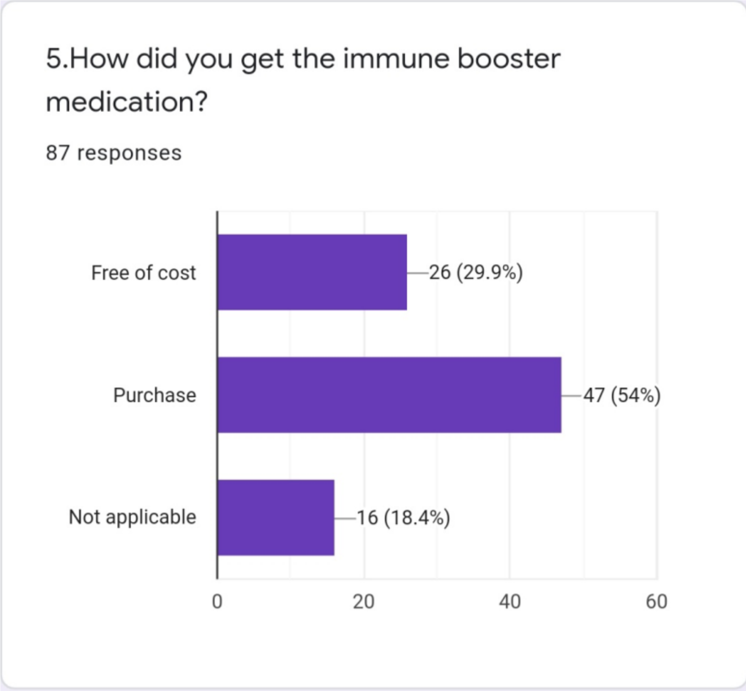

Source: Google form.

Diagram no. 7
Showing the people responses.

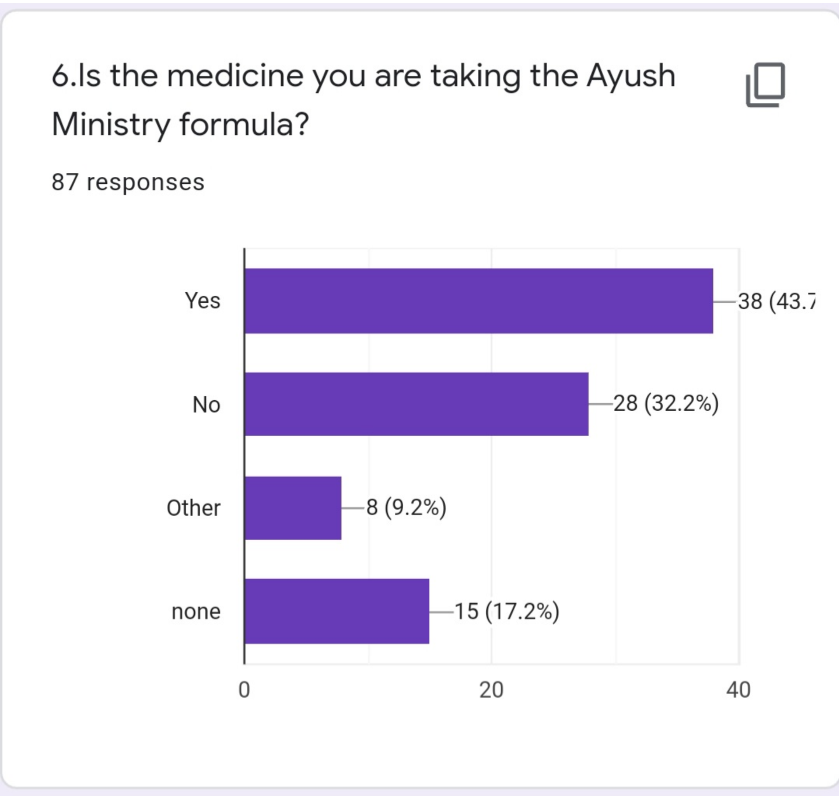

Source: Google form.

Diagram no. 8
Showing responses of people.

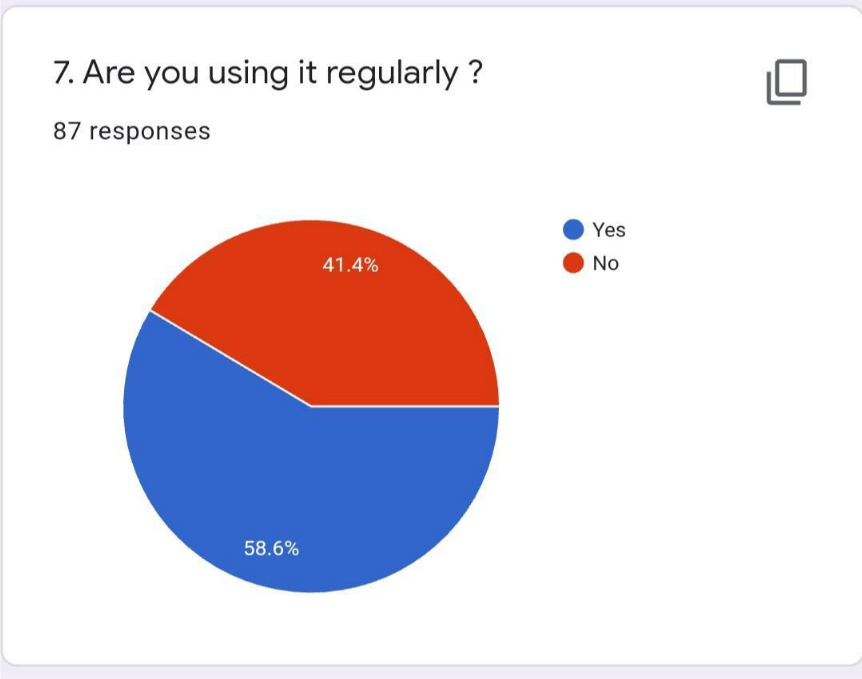

Source: Google form.

Diagram no.9
Showing responses of people for facing any respiratory problem.

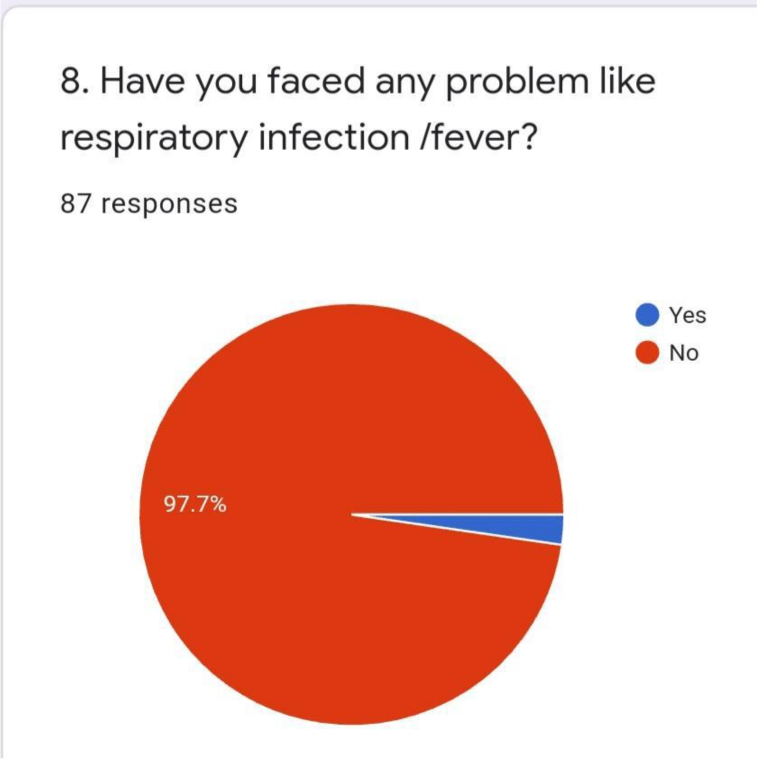

Source: Google form.

Diagram No. 10
Showing responses of people for form of medicine.

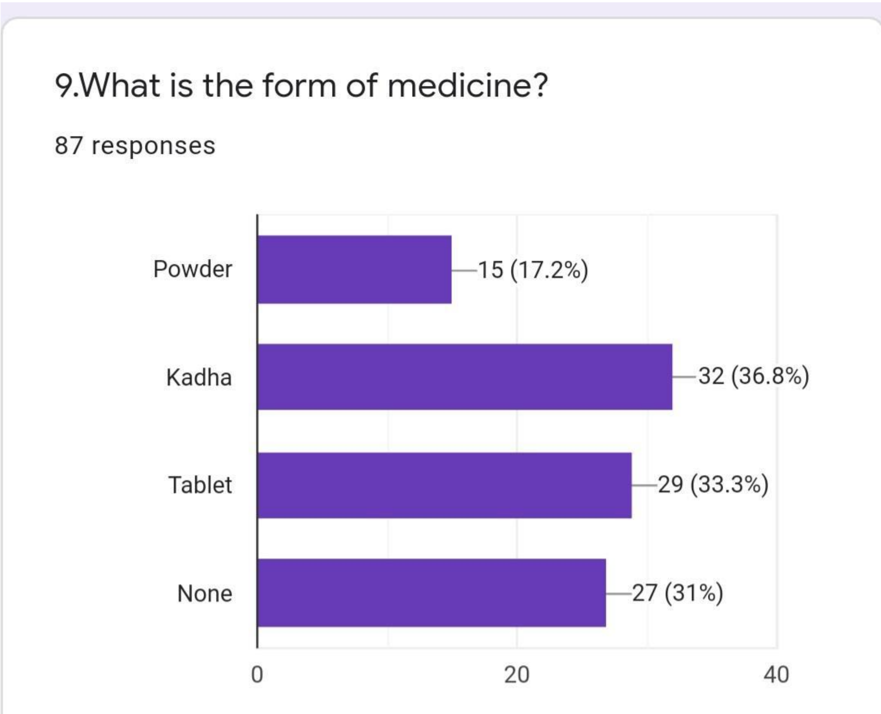

Source: Google form.

Diagram no. 11
Showing the responses of people for any additional effect.

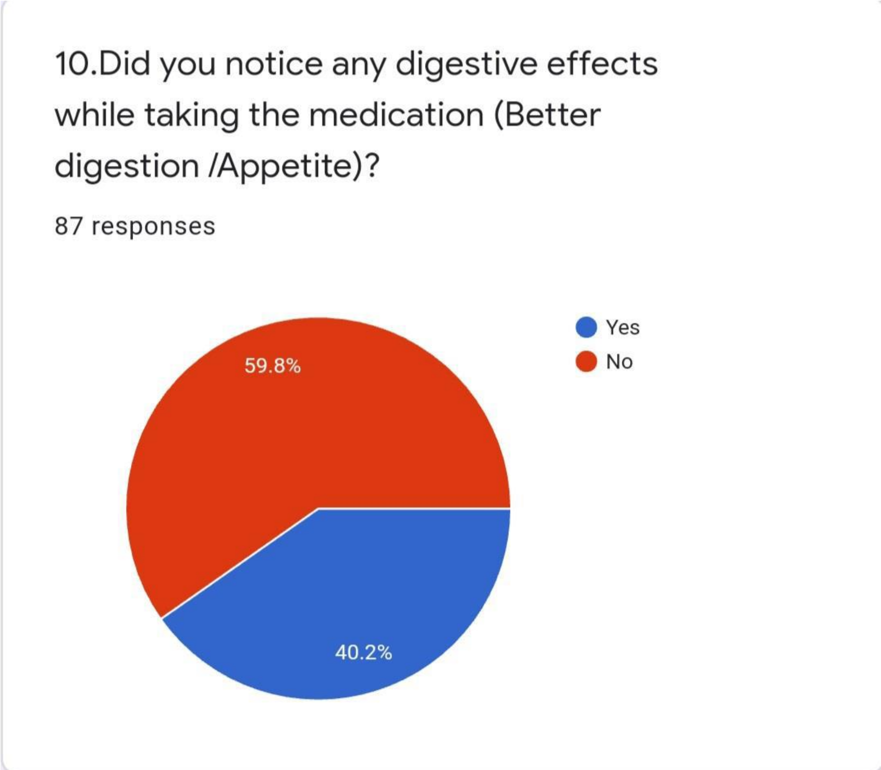

Source: Google form.

Diagram no.12
Showing the responses of people.

11. Which of these is being in addition?

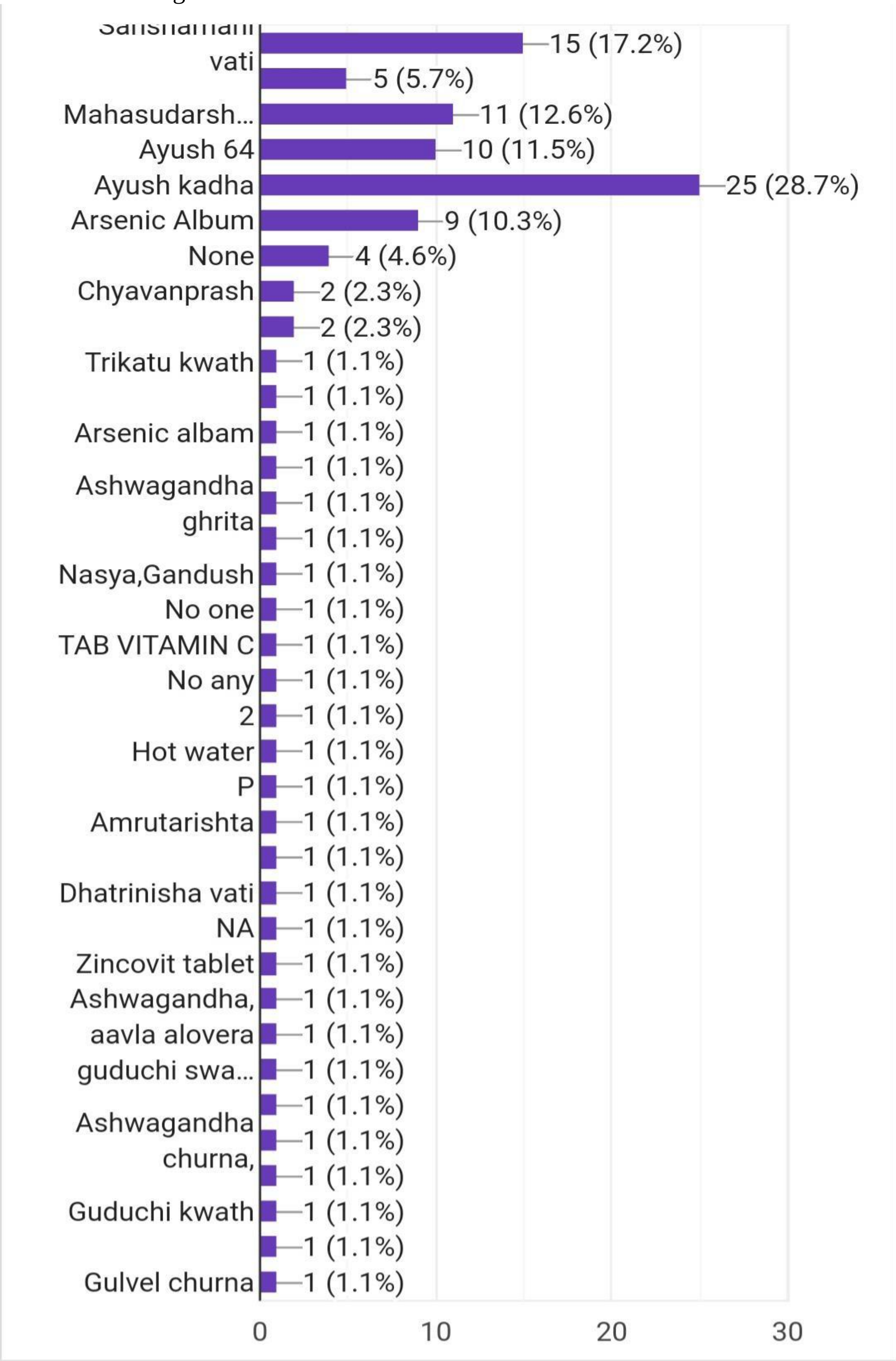

Source: Google form.

DISCCUSSION:

It shows that people were at highest risk more serious about taking some preventive measures.

They more inclined towards Immune booster medication, among preventive measures immune booster medication of higher choice.

There were number of immune booster medication available, among which Ayurveda was preffered by nearly 70% people.

More than 50% people spend money to buy immune booster medicine. It shows that immune booster medicine taken by choice. And not forcefully given as a free Intensive.

Most of people were preffered Ayush Ministry formula medicine, it shows that awareness level and choice to authenticated medication.

Nerarly 60% people were taken it regularly shows that there seriousness towards prevention.

Almost all people (97%) didn't face fever or any respiratory problem. It shows that such immune booster medication was highly effective in prevention or protecting respiratory problem.

Consumption of kadha was bit higher than consumption of tablet.it shows that even the medicine was not easy to take people are ready to take it if expected benefit is higher, palatability doesn't matter.

Betterment of digestion was seen nearly 60% of people as a cobenefite.it may be reaffirmation of the concept of Immunity boosting through Agni Vardhan.

Ayurved medication was preffered over other pathies. Ayurved kadha was super hit.

CONCLUSION:

• People at risk were more inclined towards preventive measures.

• Immunomodulators were in heavy demand.

• Ayurveda was the topmost choice.

• Maximum People readily purchased immune booster medicines.

• People preferred the medicine approved my AYUSH ministry

• More than half people took the medicine regularly.

• 97.7% showed preventive effects till 3 months (till the responses were registered.)

• Palatability was not an issue for the respondents.

• Correction in the digestion was an add-on effect.

• Ayurvedic medicine surpassed all other pathies as their choice.

REFERENCES:

1. "Antimicrobial Activity of Amritarishta Prepared by …AJPR. "https://asianjpr.com/ HTML Paper.aspx? Journal=Asian%20Journal%20of%20Pharmaceutical%20Research;PID=2014-4-2-8,Accessed 5 Apr,2020.
2. Clinical management of severe acute respiratory infection (SARI) when COVID19 disease is suspected: Interim Guidance (Version1.2), 13th March 2020 released by World Health Organization (WHO/2019-nCoV/clinical/2020.4).
3. Ghoke SS, Sood R, Kumar N, et al. Evaluation of antiviral activity of Ocimum sanctum and Acacia arabica leaves extracts against H9N2 Virus using embroonated chicken egg model. BMC Complement Alten Med. 2018;18(1);174. Published 2018Jun 5. Doi; 10.1186/s12906 -018-2238-1.
4. Ibrahim Jantan M, Haque A, Hangkovan M, Arshad L. An Insight into the Modulatory Effects and Mechanism of Action of Action of Phyllanthus Species and Their Bioactive Metabolites on the Immune System. Frontiers in pharmacology 2019;10.
5. Management of chikunguniya through Ayurveda and …ccrs; 22 Sep.2016, http:// www.ccrs.nic.in/sites/default/files/22092016management%200F%20CHIKUNGUNIVEDA%20AND%20SIDDHAA%20TECHNICAL%20REPORT.PDF. Accessed 5 Apr. 2020.
6. Sharma R, Martins N, Kuca K, Chaudhary A, Kabra A, Rao MM, Prajapati PK. Chyavanprash; a traditional Indian bioactive health supplement, Biomolecules. 2019 May;9.
7. Upadhyay AK, Kumar A, Mishra HS, Tinospora cordifolia (Willd) Hook, f. and Thoms. (Guduchi) – validation of the Ayurvedic pharmacology through experimental and clinical studies. Int J Ayurveda Res. 2010; 1(2);112-121, doi;10.4103/0974-7788,64405.
8. "WORLD JOURNAL OF PHARMACEUTICAL RESEARCH -wjpr. "21 Nov.2017, https://wipr.net/admin/assets/article issue/1513597567, pdf, Accessed 5Apr,2020.
9. ZorofchianMoghadamtousi S, Abdul Kadir H, Hassandarvish P, Tajik H, Abubakar S, Zandi K. A review on antibacterial, antiviral, and antiviral, and antifungal activity of curcumin. BioMed ressearch international.2014;2014.

OVERWEIGHT AND OBESITY : A BURNING PROBLEM DURING COVID 19

DR. ASIF JAMAL

Assistant Teacher

Saranga High School (HS), Saranga, Purba Bardhaman, West Bengal, India. PIN- 713423.

ABSTRACT:

Now a days overweight and obesity are big problem. Once considered a problem only in high income countries, overweight and obesity are now becoming a drama on the rise even in developing countries specially in this COVID 19 situation. This paper consists of definition and measuring process of overweight and obesity, causes of overweight and obesity, some major risk factors for overweight and obese people, co-morbidity and obesity, how can overweight and obesity be prevented or reduced, some obesity reducing exercise or suggestions etc. This study can play important role in improving the awareness about overweight and obesity to individuals, not only individuals…but whole communities.This study may also help to increase the interest of physical activities in the society, as a whole.

KEYWORDS: Overweight, Obesity, BMI, Co-morbidity, COVID 19.

INTRODUCTION:

Now a days overweight and obesity are big problem. Once it was considered a problem only in high-income countries, overweight and obesity are now becoming a drama on the rise even in developing countries , particularly in urban settings specially in this COVID 19 situation.

In this COVID 19 situation the world divided into two part. One part has became jobless, lost their income to maintain expenses for food and other day-to-day expenses. Other part is engaged in work from home with less physical exercise and activities, they are taking much delicious food in this time.

DEFINITION OF OBESITY AND OVERWEIGHT:

Over weight and obesity are defined as abnormal or excessive fat accumulation that may impair health. According to medical dictionary obesity is an abnormal accumulation of body fat, usually 20% or more over an individual's ideal body weight. According to Brocca Index ideal body weight is : Height (cm) minus 100. For example, if a person's height is 160 cm, his ideal body weight is (160-100)= 60 kg.

MEASUREMENT OBESITY AND OVERWEIGHT:

There are many method for measuring body fat mass. Body mass index (BMI) is a simple and

widely used method for estimating body fat mass which was first developed by Adolphe Quetelet, Belgian statistician and anthropometrist in the 19th century.

It can accurate reflects of body fat percentage in the population and it is the same for both sexes and for all ages of adults. . It however is less accurate in people such as body builders and pregnant women.

What is BMI?

Body mass index (BMI) is a simple index of weight-for -height that is commonly used to classify overweight and obesity in adults. It is defined as a person's weight in kilograms divided by the square of his height in meters (kg/ mt^2).

The World Health Organization definition is ---

- BMI greater than or equal to 25 is overweight .
- BMI greater than or equal to 30 is obesity .

OBESITY AND OVERWEIGHT : GLOBAL PROBLEM

A continuous and analytical statistical evaluation proves that the obesity and overweight would be turning into a burning problem in days to come .

(a) Overweight and obesity are the fifth leading risk for global deaths .

(b) At least 2.8 million adults die each year as a result of being overweight and obese. In addition, 44% of the diabetes burden, 23% of the ischemic heart disease burden and between 7% and 41% certain cancer burdens are attributable to overweight and obesity .

(c) Nearly 43 million children under the age of five were overweight globally in 2010 and it's gradually increase.

(d) Over 60 million people (a third of the population) are overweight worldwide.

CAUSES OF OVERWEIGHT AND OBESITY:

The fundamental cause of obesity and overweight is an energy imbalance between calories consumed and calories expended. Obesity occurs when you consume more calories and not perform enough activity to burn these extra calories.

A simple equation shown that-

Calories in food = Calories used = Weight control.

Calories in food < Calories used = Weight loss.

Calories in food > Calories used = Weight Gain.

Here some causes of overweight and obesity are-

GENETICS:

Genetics factors are involve for various physiological process and hormonal aspects in the body which are important for weight gain, but now a days less import is given.

PHYSICAL INACTIVITY:

Low physical activity burn lesser calories. These extra amounts of unburned calories accumulate in body in the form of fat that leads to obesity.

OVER EATING:

Habit of overeating causes weight gain over time, especially foods with high in fat and sugar that contain excess calories.

AGE:

Obesity can occur at any age , and generally increases with age. Infants with excessive weight gain have an increased incidence of obesity in later life.

SEX:

Women generally have higher rate of obesity than men , although men may have higher rate of overweight. The recent evidence suggested that increases of woman BMI is likely to be, on an average, about 1 kg per pregnancy.

DISEASES OR ENDOCRINE FACTORS :

People who suffer from diseases including insulin resistance or Cushing's syndrome, hypothyroid etc. are more prone to obesity.

MEDICATIONS:

Certain medications promote weight gain such as antidepressants, diabetes medications, oral contraceptives and high blood pressure controlling medicines.

SCREEN TIME:

Screen time is very much increase in this pandemic situation. Work from home, online class, virtual seminar, webinar, meeting, watching TV, mobile increase screen time and reduce physical activities time.

Besides these causes of obesity, there are other factors responsible for weight gain. These include a slow metabolism rate, bad lifestyle choices, environment etc.

COMMON HEALTH CONSEQUENCES OF OVERWEIGHT AND OBESITY :

Raised BMI is a major risk factor for non communicable diseases such as ---

- Cardiovascular diseases (mainly heart disease and stroke) which were the leading cause of death in many years,
- Diabetes,
- High blood pressure,
- Musculoskeletal disorders (especially Gout and Osteoarthritis –a highly disabling degenerative disease of the joints),
- Some cancer (endometrial, breast ,kidney, uterus and colon),

- Respiratory problem and Sleep apnea,
- Gallbladder disease (gallstones),
- Movement problem,
- Fatty liver disease,
- Infertility ,
- Some skin problems etc.

Beside this there are many Psychological Problem develop for overweight and obese people like-

- Depression. It's proved that depression and obesity are a dangerous combination;
- Lowering confidence,
- Feeling shy on his body and many more.

CHILDHOOD OBESITY:

Childhood obesity is associated with a higher chance of obesity, premature death and disability in adulthood. But in addition to increased further risks, obese children experience breathing difficulties, increased risk of fractures, hypertension, early markers of cardiovascular disease, insulin resistance and psychological effects.

About one third of obese adults have been since childhood. It has been well established that most adipose cells are formed early in the life and the obese infant lays down more of this cells (hyperplastic obesity) than the normal infant. Hyperplastic obesity in adults is extremely difficult to treat with conventional methods.

How can overweight and obesity be prevented or reduced ?

Obesity is a major health problem faced by the world today. Excessive weight gain is the biggest obesity symptom. Extra weight can be lost through treatments which include maintaining a strict diet for weight loss.

Overweight and obesity can be prevented in many ways. A healthy diet, daily exercise and weight monitoring are the simple steps to maintain individuals body and keep it in good shape.

OBESITY PREVENTIONS :

A HEALTHY DIET:

Eat foods that are low in calorie content and high in nutrition including fruits, vegetables and whole grain. Avoid fatty foods, excess sweets, smoking and alcohol. The Food Industry can play a significant role in promoting healthy diets. Diet chart prepared by dietician will be helpful.

WEIGHT MONITORING:

Studies have revealed that people who measure their weight on a regular basis are more weight conscious. Measuring weight regularly helps detect minor changes in your weight and avoid future weight related problems.

REGULAR EXERCISE:

This is one of the most important steps to reduce weight and prevent future weight gain. Research has proved that moderate activities prevent weight gain. Individuals can include long brisk walks, jogging and swimming in the planning of exercise regime along with other obesity exercise.

Besides exercises help reduce emotional disturbances like stress, improves self esteem and puts in a good mood most of the time. Men can consider these as obesity preventions that help in attaining significant weight loss.

OBESITY EXERCISES:

Exercise is an important part for weight control. Exercise helps burn extra calories even when a man don’t in exercise. Experts believe that thirty to sixty minutes of physical activity per day gives a good chance of losing weight and keep it down.

The best obesity exercise for obese people is walking**.** Besides this aerobics, jogging, running on treadmill, yoga, dance and other exercises including stretching and free hand exercises will help control of weight. Walking is also the best way to warm up before an exercise.

AVOID INACTIVITY:

This includes watching television, mobile for long hours - especially after meals, taking the elevator instead of climbing stairs, getting up late in the morning and sleeping too much and with general laziness. A sedentary lifestyle should be changed by performing moderate physical activities on a daily basis.

Scientists have found that simple activities like climbing stairs, helping with simple home chores and even fidgeting aid in controlling your weight.

So we can say according to Prof. Alok K. Banerjee --

"Be Active Keep Fit

Enjoy your life

Be Passive Grow Fat

Risk Your Life

Choice is Yours’."

RECOMMENDATIONS:

1. Prepare a schedule of **daily exercise** under consultation of expert. Considered exercise as medicine.
2. **Physically active life style** getting started as part of your life considering availability of space in this pandemic situation.
3. Switch over to **healthy diet plan**. It very much important to decide what to eat and what to avoid after consulting a expert dietician. **Do not smoke, alcohol and drug.**

4. Maintain proper **sleep hygiene.**
5. **Finding a balance** between calories in food and calories used.
6. Reduce psychology stress.
7. Less the **screen time**; increases physical **activity time**. Need specific workout at home.

CO-MORBIDITY AND OBESITY:

Overweight and obesity has reached epidemic proportions in most part of the world in this COVID 19 pandemic situation. This pandemic situation increase weight gain due to less physical activities due to different restriction like consecutive lockdown, quarantine, physical distancing etc. Another important issue is that death rate high in COVID infected persons with comorbidity like diabetes, hypertension, cardiac problem, respiratory problem which we already know these are the consequences of obesity.

CONCLUSION:

So Covid 19 is the two edged sword. In this situation creates more obese and kills more who have overweight and obesity related co-morbidity.

REFERENCES:

1. Kumar, V. et.al.(2015), **Robbins & Cotran Pathologic Basic of Disease.** Volume I, South Asia Edition.Elsevier.
2. Singh, A. et.al.(2006). **Essential of Physical Education.** Ludhiana, New Delhi: Kalyani Publisher.
3. Park.K.(2011), **Park's Textbook of Preventing and Social Medicine.**Twenty first Jabalpur, M/s Banarsidas Bhanot.
4. WBCHSE. (2018),**Swastha o Sarirsyksya.** XI, Kolkata, West Bengal Text Book Corporation Limited.
5. www.google.co.in www.pubmed
6. Kar,S. and Mondal, I. (2010).**Ucchataro Sarirsyksya.** Suri. Sarirsyksya Prakashini.

COVID-19 AND ITS IMPACTS ON COMMERCE AND MANAGEMENT OF BUSINESS ORGANIZATIONS, INDUSTRIES AND ECONOMY

Neha Soni
Research Scholar
Jayoti Vidyapeeth Women's University, Jaipur (Rajasthan)

INTRODUCTION:

The pestiferous corona virus has carried unforeseen wavering into the business organizations. Some of which crisis management of the businesses, were not prepared to tackle. While many business organizations with bigger financial support successfully handled the situation with their crisis management plans or strategies and are now on their way to stabilization. With this virus, the world is facing a health pandemic along with confronting the economic downfall. It is almost losing the trillions of dollars of revenue. The industrial sector is facing the decline as well. Millions of employees have lost their jobs. Numerous industries shutting themselves down permanently as they are unable to pay for their machinery lease. Like many other sectors government has to re imagine how new policies get the economy to restart the growth. While much of the world economy is about reopening the global shut down, many countries including India being one of the largest emerging economies, are battling daily increasing counts of patients. This paper focuses on the threats of corona virus outbreak on business organizations, industries and world economy with some expositions on how they can prepare for the upsurge aftermath.

IMPACT ON BUSINESS ORGANIZATIONS:

All around the world, the impact of this infectious virus is not limited up to a few sectors of businesses but is apparent all over the economy. A pandemic whether it was Spanish flu in 1918 or corona virus in 2019 has had a negative impact on business all across the level. According to a study US based businesses witnessed double digit economic loss in revenue this year. The worst impacted sectors are service providers and entertainment industries. Similarly, the 6 major stock exchanges witnessed around 26% of decline from January to March 2020. S&P BSE sensex was observed to be worst impacted with a decline of 25%.

The outbreak impeded both demand and supply across the world resulting the investor sentiments in negative way. This consecutively caused market panic and compelled companies to lower their forecast revenue. Market uncertainty caused investors to direct their investments on the safe side which is gold. Resulting, the prices of gold reached the height of $1676 per ounce by the

end of the March 2020. Out of all economic uncertainties, consumer panic was the most lethal factor. The fear among consumers is spreading faster worldwide which is affecting the demand as well as the supply chain. Although the total amount of loss because of the pandemic remains inaccessible, but it is estimated to be $1Trillion. Particularly in India, because of self isolation, venture capital activities witnessed a slowdown. The hysteria among people impacted the daily operations of business in India and employees were observed to lose their jobs. According to a recent report, IT firms decreased the recruiting by 30% in India because of the virus outbreak.

REMEDIAL STEPS FOR BUSINESS ENTITIES:

To fight the current uncongenial circumstances amid COVID-19 and for the sustainability of the business operations, business entities are required the following remedial steps:

- Adopt the preventive measures for the organization in order to keep healthy and clean working environment.
- Encourage employees to be habitual of virtual meetings such as video conferencing instead of physical ones to avoid physical interaction.
- Observe the insights of organization in the crisis process to help create strategies and look out for opportunities to overcome the losses.
- Stabilize the teams involving in the crisis management plans to assess real time course correction in the required areas.
- Identify the potential scenarios for recovery of business enterprise casualties driven from COVID-19.

IMPACT ON INDUSTRIES:

Manufacturing industries are the most affected industries among others. The outbreak slowed down the industrial performance and in many cases it has compelled industries to shut down. According to a study, 18% of Indian imports are from china. 40% of the manufacturing companies in India are depended upon china for material and supply of goods. With the lockdown across the globe, travelling facilities are banned all over; the manufacturing and logistics industry are witnessing the same situation arisen in recession of 2008. It will nearly take about 3 months for companies to fixate and regularize their supply chain facilities and 6 months to get their business back on track.

Another industry which is travel and tourism comprises 10% of global GDP is on the verge of collapsing due to corona virus. National and international boundaries are closed causing flights to be grounded. According to a study more than 100k visitors cancelled their flights due to the fear of virus infection. This enormous situation of this industrial sector caused millions of employees to lose their

jobs or getting to paid half or less of their actual salary/wages. According to world travel and tourism council, global travel loss of 3 months could result in job decline of 14%.

Media and entertainment industry could also not shy away itself from negative impacts of corona virus spread. Sponsors, broadcasters, entertainers, vendors are facing hurdles like stagnation. Movie industries such as Hollywood and Bollywood are cancelling or rescheduling their release dates because of cinema halls are shutting down. Various adventure and theme parks such as Disneyland also decided to postpone their operations. Whereas looking on the bright side, cause of this pandemic online streaming platforms such as Netflix, Amazon prime and Disney plus are increasing their demands and customers. According to a study, Disney plus recorded an uplift of around 70% of share of responded in the quarantine period. Hulu and Netflix recorded the increment of 66%.

Healthcare industry which includes hospital services and pharmaceuticals is also struggling to provide its services to the patients because they lack number of beds. Due to supply chain issues hospitals are facing shortage of medical supplies. Adding to this, poor section of the society is confronting to access the medical facilities because rich ones are prioritized. To control the situation at some extent, doctors, surgeons and other medical practitioners are postponing or cancelling the treatments which could be treated later.

During the quarantine period, due to the closing of malls and other commerce facilities, online commerce got an opportunity for growth. Vietnam, India and china noticed an incline in online retail stores of 57%, 55%, and 50% respectively. However, consumers are noticed to be more selective about their purchasing with the changing circumstances.

REMEDIAL STEPS FOR INDUSTRIES:

For industries surviving and coming back at the end of the crisis will require a long term strategy such as:

- Protecting employees must be the priority of the industry and adjusting the production process per se.
- Reducing and controlling cost of production in order to avoid the financial crisis.
- Activate risk management and align communication with the stakeholders and employees.
- Suspending least necessary production facilities as per the comprehensive understanding of the situations.

IMPACT ON ECONOMY:

Widespread economic losses are observed to be 18% in countries with higher income, 24% in countries with upper middle income, and 22% in countries with lower middle income. Direct loss from the virus is associated with the lower mortality rate than the indirect costs. Most of the

countries are witnessing recession even when the virus has not impacted them in such negative way. Due to poor socio-economic condition and weak resiliency, countries with lower income are most vulnerable with the COVID-19. 81% countries experienced approximately 6% decline in production and manufacturing. Another study shows total 93% of countries fell by 20% production wise. The distribution of fall in production and manufacturing is heterogeneous and creates a difference of profits and losses of 50% or more. For example, India's industrial production declined by 65%, resulting an immediate fall in exports. Industrial production percentage reflected to be falling more in April 2020 than in march 2020 with an average of 15%.

Global stock markets such as NIKKEI, Dow Jones and FTSE saw huge falls by -5.2%, -13.3% and 19.3% respectively as the cases started to grow. Reflecting, central banks of many countries cut down their interest rates. Although through the government intervention, markets received a chance to recover. But they are still under danger as the second wave may affect the markets badly.

Another factor impacting world economy is increasing unemployment. Sources of International Monetary Fund reported that the United States of America reached the unemployment ratio from 3.7% (2019) to 10% this year. Japan observed to be the least affected nation, proportioning from 2.4% to 3%. Unemployment put a hiatus on expansion of economies. Opposite to United States, China increased its recruiting rates by the reopening of market operations after global lockdown.

COVID-19 impacted the trade volumes in developing and developed countries. Countries with both high income and upper middle income levels experienced a high reduction in trade. South Africa, India and Mexico recorded the highest reduction rates in trade of goods among 43 most affected countries with lower level of trade rates. South Africa by 58%, India by 44% and Mexico recorded the decline of 38%. Opposite to these nations; Israel, China and Chile recorded an incline in trade.

REMEDIAL STEPS FOR WORLD ECONOMY:

The economic recovery from COVID-19 depends upon the actions taken by the government, containment measures and required restrictions for manufacturing enterprises for sustainable and resilient economy.

- Provide access to credit and social security to the most vulnerable population of the country with an employment guarantee.
- Take actions to increase life expectancy with increasing economic resilience. For that provide clean water, proper safety measures and better health services.

- Government shall support industries like automobile and aviation for faster recovery with increasing taxes on luxury sectors which have high impact on economy.
- Investing in infrastructure is a way for sustainable development along with creation of jobs to boost economy.

A CONCEPTUAL MODEL FOR WORK ALLOTMENT AND WORK PERFORMANCE OF BANK EMPLOYEES

Mr. Sushant R. Sutar

Research Student,

Department of Commerce and Management,

Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra, India

ABSTRACT:

The present article is focused on the work allotment procedures and practices to be followed by the bank HRs and Bank Managers at their Branches, Regional Offices and Head Office of the Bank. In this article the author tries to collect some inputs through the interactions with the bank HRs and Officials as well as Bank Employees informally. The mentions in the paper are based on the primary and secondary information collected during the last five years. Author tried to develop Work Allotment and Performance -WAP model for the work allotment and assessment of factors affecting on work performance of the bank employees. This is the conceptual model for the further testing with the empirical data and evidence. However, it can be used in other sector also.

KEY WORDS: *Work Allotment, Performance, Bank, Human Resource, Model*

JEL CLASSIFICATION: M1 , M12

INTRODUCTION:

Allotment of duties and responsibilities in Banking organization is one tricky job for the HR manager and Branch Manager. The banking is the special type of business rather than other business organizations. The Bank manager can't allocate the duties to the bank employees like in the manufacturing and other business organizations hence, we should understand the appropriate HR practice of allotment of duties in Bank. In this article the author tries to some techniques of work allotment with its consideration to work performance of the Bank employees. This is not a complete approach of the work performance analysis of the bank employees, it focused on the link between work allotment and work performance only.

AIM OF THE STUDY:

The present study was focused on the techniques of work allotment with its consideration to work performance of the Bank employees and make attempt to identify the factors relating to work allotment which are affecting the work performance of the bank employees. There are different

types of factors affecting on the work performance of the bank employees or other types of employees however the author has focused on work allotment aspect in banking sector only.

DATA AND METHOD:

For the purpose of fulfillment of the objectives of this research author has collected inputs from the HR functionaries of the Bank, General Managers of the Bank, and Bank Employees working in the Public Sector, Private sector and Cooperative Banks in Maharashtra State of India. Required information was collected through the secondary sources. Author tried to develop WAPmodel based on primary and secondary information for the work allotment and assessment of factors affecting on work performance of the bank employees.

WORK ALLOTMENT AND WORK PERFORMANCE - A REVIEW :

The followings factors are identified by the author for allotment of duties and responsibilities in banks; Work priority is one of the most important factor in the work distribution and allotment of duties and responsibilities in the Bank. Sometime there are different tasks in the banking organization however, the manager should identify the priority of the task and allot the duties according to the priority of banking organization.

There are different types of goals set by the Head office of the Bank according to the directions given by the Board of Directors. The manager should enlist the all task should be based on the team's and the organization's goals. This has to be the first consideration in terms of how you distribute work.

ASSIGN OUT THE HIGHEST PRIORITY WORK TO EFFICIENT EMPLOYEE:

The manager should allot the highest priority work to the honest, trustworthy and efficient employee(Kirovska, &Qoku, 2014).).. Ifyou done this we can be relax and things will be done according to the expectations of the manger and business organization. No doubt the other employees can be do this task but there may be possibilities of failure or delayed outputwhich will be effect the business needs and create the problems with bank.

ALLOTMENT ON THE BASIS OF SKILL SETS WITH THE EMPLOYEE:

To meet the customers expectation and expectations of management the manager should asses and identify the skill sets of our employee for the allotment of duties and responsibilities (Motowidlo, & Kell, 2012). The evaluation of the skill set of employees should be based on the work priority and goals of the bank. It is necessary to proper allotment of the work to proper employee. Allotment of the duties according to the skill set leads to the excellent performance as per the expectations of the management(Schneider, 1985).

LIKING OF THE EMPLOYEE REGARDING WORK:

The manager should consider the liking of the employees' regarding the work and duties wherever it is possible. Some employees have a special interest in special work, if you allot the same duty to the employee, he/shewillgive you better performance and results in their work(Korman, 1968).. If the manager forced him to do theanotherwork he/she will not perform better. However, this technique can't be applied universally, sometimes manager must have to allot the duties without considering the interest of the employee.

OPPORTUNITY TO LEARN:

In case of developing economy like India, there is always shortage of skilled human resources it may be Bank of other business organization.Hence, the manager tries to develop existing non-skilled or semi-skilled employee for the expected duties(Panari, et al. 2010).. In such a condition the manager can depute unskilled employee for specific duties along with the skilled employee for the learning purpose. Many times it happens that there is shortage of employees and shortfall of the skilled employees, in such a situation unwillingly the manger should have to allocate the employee according to the availability of the person who may be or may not be skilled or may not be interested in that particular work.

FAIR ALLOTMENT OF THE WORKLOAD:

Work allocation needs to be done fairly because any injustice in the allotment of duties and work will adverse effects on the work performance and interpersonal relations between manager and employee as well as relations between subordinates(Shaw, &Weekley, 1985)..Hence, the Manger should take care of the balanced distribution of workload and responsibilities on bank employees.

DON'T GIVE OVERBURDEN OF THE WORKLOAD:

Overburden of the workload and responsibilities will definitely effects performance of the employee. The manager always think about the end result of work and things to be done by the employees and he allocate the over workload to the efficient employee and neglect the inefficient employee(Friend 1982). It creates injustice with the efficient employee and kindness to the inefficient employee. It adversely effect the work spirit of the efficient employee and will be resulted in the unexpected work performance.

ROTATION OF DUTIES AND WORKLOAD:

It is the simplest technique of work allotment in the Banking and other type of business organizations also. It can be useful to solve problem of overburden to the specific employee of employees. There is list of task and work which gives you rewards and honors as well as prestige also and some task or work devaluate your respect or prestige. In case of banking organization, job roll of the cashier, recovery officer, clearing, account, treasury management are hectic and stress

giving however, audit and inspection is not stress giving and so hectic. Hence, the manager can rotate the duties and work quarterly/half yearly or yearly whenever is possible where is feels appropriate.

ALLOTMENT OF WORK ACCORDING TO ATTITUDE:

Attitude matters in service sector like banking organization because we deal to directly human being where the way of communication, curtsy and attitude regarding service and mentality matters(Green, et al. 2006). Hence, the manager should take care of this aspect while allotment of duties and responsibilities to the subordinate in the banking organization. For example, the cool and communicative employee should be deputed at enquiry counter and employee having good numerical ability should be deputed as cashier.

CONCEPTUAL MODEL OF WORK ALLOTMENT AND PERFORMANCE:

On the basis of discussions and inputs given by the bank officials author has designed WAP (Work Allotment and Performance) Model for the recognition of factors affecting on the performance of the Bank employees. This model is focuses the HR side of the work performance not psychometric, demographic and monetary aspects of the work performance. It can be useful for the Managers and Human Resource Officers who do the allotment of duties and responsibilities for the Senior and Junior officers, subordinates etc.

WAP Model
(Conceptual Model of Work Allotment and Performance)

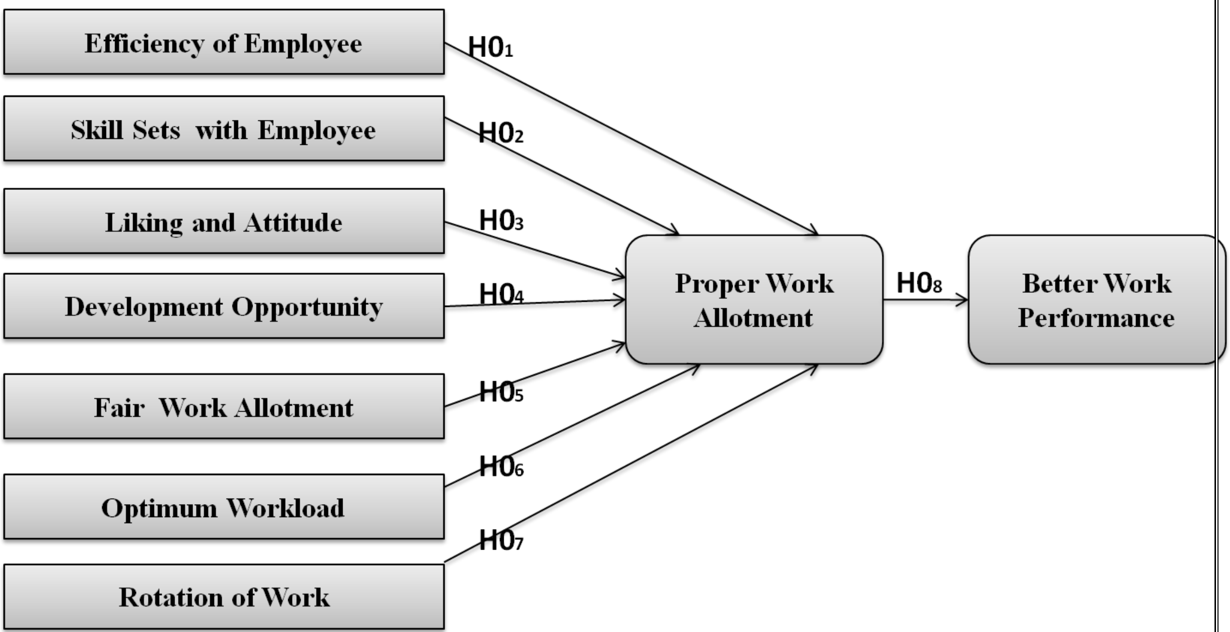

Reference -Designed by Author

HYPOTHESES :

H1-1. Work allotment on the basis of efficiency to better work performance

H1-2. Work allotment on the basis of skill sets leads to better work performance

H1-3. Work allotment on the basis of liking and attitude leads to better work performance

H1-4. Work allotment for opportunity to learn leads to better work performance

H1-5. Fair work allotment leads to better work performance

H1-6. Balanced work allotment leads to better work performance

H1-7. Rotation in work allotment leads to better work performance

H1-8. Better work allotment leads to better work performance

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATION FOR FURTHER RESEARCH :

Work allotment is one the major issues in the any type of organizations where the manager should execute his expertise and techniques for the better performance and output from the employees. In case of banking organization it is again more critical due to the some special responsibilities and nature of work. The author tried to solve this issue in banking organization through this conceptual model of work allotment, The author recommend this model for its further development and testing through the empirical data and evidence. There may the possibilities of some additions and exclusions of constructs and items included in this model.

REFERENCES :

1. Bond, F. W., & Bunce, D. (2003). The role of acceptance and job control in mental health, job satisfaction, and work performance. *Journal of applied psychology*, *88*(6), 1057.
2. Friend, K. E. (1982). Stress and Performance: Effects of Subjective Work Load and Time Urgency 1. *Personnel Psychology*, *35*(3), 623-633.
3. Green, K. W., Wu, C., Whitten, D., & Medlin, B. (2006). The impact of strategic human resource management on firm performance and HR professionals' work attitude and work performance. *The International Journal of Human Resource Management*, *17*(4), 559-579.
4. Kessler, R. C., Barber, C., Beck, A., Berglund, P., Cleary, P. D., McKenas, D., ... & Wang, P. (2003). The world health organization health and work performance questionnaire (HPQ). *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, *45*(2), 156-174.
5. Kirovska, Z., &Qoku, P. N. (2014). System of employee performance assessment: Factor for sustainable efficiency of organization. *Journal of Sustainable Development*, *5*(11), 25-51.
6. Koopmans, L., Bernaards, C. M., Hildebrandt, V. H., Schaufeli, W. B., de Vet Henrica, C. W., & van der Beek, A. J. (2011). Conceptual frameworks of individual work performance: a systematic review. *Journal of occupational and environmental medicine*, *53*(8), 856-866.
7. Korman, A. K. (1968). Task success, task popularity, and self-esteem as influences on task liking. *Journal of Applied Psychology*, *52*(6p1), 484.
8. Kuvaas, B. (2006). Work performance, affective commitment, and work motivation: The roles of pay administration and pay level. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, *27*(3), 365-385.
9. Motowidlo, S. J., & Kell, H. J. (2012). Job performance. *Handbook of Psychology, Second Edition*, *12*.

10. Panari, C., Guglielmi, D., Simbula, S., &Depolo, M. (2010). Can an opportunity to learn at work reduce stress?. *Journal of workplace learning*.

11. Sargent, L. D., & Terry, D. J. (1998). The effects of work control and job demands on employee adjustment and work performance. *Journal of occupational and organizational psychology*, *71*(3), 219-236.

12. Schneider, W. (1985). Training high-performance skills: Fallacies and guidelines. *Human factors*, *27*(3), 285-300.

13. Shaw, J. B., &Weekley, J. A. (1985). The effects of objective work-load variations of psychological strain and post-work-load performance. *Journal of Management*, *11*(1), 87-98.

14. Staw, B. M., &Boettger, R. D. (1990). Task revision: A neglected form of work performance. *Academy of Management Journal*, *33*(3), 534-559.

15. Wright, T. A., &Bonett, D. G. (1997). The contribution of burnout to work performance. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, *18*(5), 491-499.

IMPACT OF COVID -19 ON CONSUMER BEHAVIOR

Dr. Sapna Jain
Assistant Professor,Department of Economics,
C.C.S. University, Meerut.

INTRODUCTION :

A new era ushered with the announcement of 'LOCKDOWN' from 25th of March, 2020**.** Researchers are of the view that during first twenty one days of complete LOCKDOWN the Indian economy was expected to lose over Rs. 32,000 crores (US 4.5 billion$)[1.] According to a report by U.N., India's economy is forecast to contract by 5.9 % in 2020, and gave a warning too that growth may rebound next year but the contractions are going to result in permanent loss of income of the consumers (Source : the Hindu). According to Ministry of Statistics, India's growth in the fourth quarter of 2020 went down to 3.1%. Before the outbreak of the COVID – 19 pandemic, 67 % of the consumers brand used to prefer customers to visit their stores physically. Nowadays consumers are buying the products on digital channels.

OLD PARADIGM OF CONSUMER BEHAVIOUR : Materialism

A consumer is a person who identifies a need, purchases it and undergoes the process of consuming it. A typical consumer's utility is dependent on the consumption of agricultural and industrial goods, services, housing and wealth (Grundey, 2009).

During British-period, sufferings from slavery, consumers had to strive hard even for their subsistence. Ill – fed, ill –paid, ill – behaved, all the layers of their self respect were crashed. Hunger led them to work even harder. Some social and political leaders awakened the consumers towards their right to freedom and started various reforming movements viz- "Khilafat Movement", 'Non Co-Operation Movement" etc. All these movements affected consumers' thinking, their demanding, purchasing and using various products. They shifted to make and use – 'KHADI' as propounded by our great leader Mahatma Gandhi, who advocated that every consumer should prepare his own clothes. He himself spun the thread on CHARKHA and wove his DHOTI. Most of Indians followed him and demand for British goods was smashed. Foreign goods were set on fire and consumers adopted SWADESHI goods. 'Simple Living and High Thinking' and 'Surviving with minimum needs' (Gandhian minimalistic life style) was the guiding principles of their lives.

After independence a new era ushered. Needs, desires, demands and purchases of the consumers started increasing. They were not only desirous of so-called basic needs like food, cloth

and shelter but other things like health, education, industrial goods, electronic goods, that is all 'Nice – to –Have' goods were on demand .

After liberalisation in India, consumer's behavioural pattern has been changed either. With the introduction of computers in India, consumer stepped in digital era and his behavioural pattern changed a lot. Every field, region, sector – banking, industries, communication, transportation, business activities are now running with digital tools not escaping the social – media , social –groups etc. Consumer became more prone to achieve big bunglow, big – car, all luxuries and social- status. So, MATERIALISM was the guiding principle of his behavioural pattern. His increasing demand posed challenges to the businesses for bringing strategic changes for sustainability and marketing strategies to remain viable across consumer segments.

PARADIGM SHIFT -- TOWARDS SPIRITUALISM:

Covid–19 knocked at our doors, and Indian government announced the very first lockdown on March 25th, 2020. After the lockdown phases-11, 111, & 1v were extended and we were locked at home. During these lockdown phases with no mobility and only having digital media to connect, an in -depth discussion of scholars with marketing professionals of different sectors has resulted in understanding that 'SUDDENNESS' and 'UNIVERSALITY' of lock down has changed the behavioural dynamics of consumers and redefined the social spheres of consumers. New order of demand and supply, in the phase of uncertainty, consumption is moving ahead. That is need for 'food', 'clothes', 'shelter', safe indoors, social love and belongingness for all socio-economic classes alike. Socio –economic pyramid crumpled and pushed everyone to maintain 'social distancing'. The behavioural driver is – 'health and healthy choices'. It is also said in Vedas – 'Health is Wealth'. During vedic-period, food, health and well- being were considered as the chief requisites of happiness of family and society. Ethical values, health and spiritual views used to play an important role in framing the economic policies.

During lockdown, some determinants of consumer's internal and external behaviour like- personality type, brand-image ---now have become inconspicuous. Discussion with consumers revealed some key factors reflecting a paradigm- switch in their behaviour.

- Now consumer orders only essential products.
- He has shifted from patronising bigger organised brands to smaller near-home retail (kirana) stores.
- COVID-19 has revived a behavioural understanding of buying that is due to 'loss of work' and 'shortage of income', the old sayings were recalled. "Simple Living and High thinking" and also "Cut Your Coat according To Your Cloth". This is a remarkable shift towards spiritual consumption.

- The grand infrastructure of corporate offices, universities, schools, shrunk to 8-inch screens.
- Importance of farming, supply chain and effective governance has resumed high positions in the society.

So, discussion with consumers has revealed that their behaviour has undergone, “Spiritual Transformation” where he is motivated to seek and express autonomy, inner satisfaction, self-actualisation and maintaining sacred relationship with others.

So, I must say, that paradigm of consumer behaviour has shifted from ‘MATERIALISM’ to ‘SPIRITUALISM’.

EMERGENCE OF A NEW PARADIGM: “SHOP-ESSENTIAL”

During COVID- 19 Pandemic a new behavioural pattern has been visualised that myself have named as “SHOP-ESSENTIAL” Paradigm. This paper seeks to explain the vision of the same,

Where

S – Status of digital shopping

H – Health conscious

O –Occupational shift

P - Privacy at work

E – Enlarge demand for hand care and hygiene products

S – Safety for all

S –Shift to values

E – Embracing digital technology

N – No mass gatherings

T – Talent Hunt

S – Status of Digital Shopping

Covid – 19 made people home- quarantine; stores of big brands as well as small –ones are closed; people are scared of stepping out of the house. The shut- down of physical stores has led consumers to rethink their shopping habits. Consumers who are reluctant to shop online earlier, are now left with little choice. Due to complete lockdown; consumers are unable to go to the grocery stores and shopping centres. The ‘In –Home –Everything’, culture has emerged including streaming services such as Disney, Netflix, Flipkart, and Amazon Prime. These services are changing the psychology as well as the habit of the consumers of physically going to brick and mortar places.

A study* has revealed that during last several months (of lockdown), consumers are purchasing the products online. The Study found that---

- 28 % are making online purchases which consumers usually would purchase personally from the store.

- 25 % are working from home partially or entirely.
- 42 % are avoiding public transportation when leaving home.
- 57 % are following social distancing from friends and community

H- HEALTH CONSCIOUS:

The year 2020 has seen the outbreak of Covid-19, a major global health crisis. As of August 3, 2020, the covid-19 has spread to 216 countries with 17,660,523 confirmed cases and 680,894 deaths*. So, health consciousness has become one of the main concerns of the consumers during Covid-19. Since going out, eating out were not safe, many developed the cooking skills at home, to eat healthy and safe food. They opted for immunity boosting food, less wastage of food, buying more fruits and vegetables and supplements to promote good health.

- Air quality has improved, air pollution dropped down by 79% in Delhi.
- Every second consumer is observed to sign up for virtual workout classes.
- A trend to sit in sunshine to disinfect the body and take vitamin D is seen
- Consumers are sanitizing everything they touch and every place they go like office, malls, shops, hotels etc. And so raising the demand for these products.
- Though it is difficult to change the habits but during pandemic, taking steams and doing gargles has become a part and parcel of their daily routine.
- Shifting towards old methods or **"Nani-ke-Nuskhe",** they are taking **"Giloy-Kaadha"** and taking all preventive medicines.
- Millions of people all over the world are doing "YOGA", watching 'India TV program', "Corona se Jung, Swami Ramdev ke Sung".
- He is more conscious of cleanliness and hygiene.
- He has adapted himself to wear mask while stepping out and PPE Kits where necessary.

O- OCCUPATIONAL SHIFT :

Covid-19 has affected the occupations of the people. Facing the unexpected circumstances, many are forced to change their profession to earn their livelihood and support their families.

- *Employees in apparel companies (like Brook Brothers and New Balance) are now producing surgical masks and gowns.
- Telsa, Ford, and General Motors have retooled their factories to produce ventilators from car parts after idling their automotive plants due to increased consumer demand.
- Many consumers have shifted their business to produce sanitizers, hand washes and disinfectant soaps etc.

- Grocery stores(kirana shops) and medical stores have been significantly a centre of attraction for the masses to earn their livelihood
- Girls are finding 'kirana shop merchants' and 'medical store owners' as the best suitable and secure match to marry with.
- The groups that have bad effect of Covid are- laundry(dhobi), Zym, Hotels and restaurants, vendors of flowers/juices/fast food and hawkers. Few have started selling fruits and vegetables which are in continuous demand.
- Pharmaceutical industry has been flourishing providing employment to many job seekers.
- Many new kirana stores and home-delivery food chains have been started.
- Labour, having no work, no wages are seen migrating to their native place, barefoot, loaded with their luggage on their head, getting no public tranport (bus/train/taxi/van). They are seeking opportunities in their native profession and place.

P- PRIVACY AT WORK:

Consumers are locked at home amidst pandemic. All family members – working or non-working, school going children, engineering and MBBS students, housewives, all have to stay together for every moment. They have to perform their different tasks from home only. But home has become a mess because if father is busy in a meeting online, he fails to tolerate his ward attending the school lecture simultaneously. Senior students need separate room to study. Elders need silence and rest whereas mothers want to gossip with their friends / neighbours or chat with their parents. Everyone feels disturbed by others as there is limited space at homes, lacking privacy completely. Some families are having even ten or more than ten members (say) but not the ten rooms. In this situation social - intolerance, misunderstandings are increasing and working life of each and every member is being affected negatively leaving the exceptional cases.

E – ENHANCED DEMAND FOR HAND-CARE AND HYGIENE PRODUCTS:

Whenever there is a crisis, usually consumer has a tendency to postpone his demand for the various products, sparing the necessities. A new behavioural act is being visualised during this pandemic in the form of awareness towards the importance of hygiene. The standard of industry has improved in recent times. During Covid-19, the demand for hygiene products has marked remarkable increase. Government health organisations across the country are increasing awareness among the masses to maintain hygiene. Using the social -media, advertisements, announcements, caller- tunes etc., they are encouraging and advising the masses to wash hands repeatedly at least for twenty seconds with the soaps, hand washes and sanitizers. They are telling them not to step out of their

houses unless it is very urgent and wear mask. These products are visualised to penetrate in Tier 2 and 3 town and rural areas.

S- Safety for all:

The spread of Covid-19 has taught us ways to survive, to protect ourselves as well as others from corona virus. By taking some precautions such as physical distancing, wearing mask, keeping rooms well ventilated, avoiding crowds, cleaning hands and coughing into a bent elbow or tissue. WHO* has issued certain guidelines for safety of all the people in the community-

- Maintain at least a one metre distance between yourself and others to reduce your risk of infection. The further away, the better.
- Make wearing a mask a normal part of being around other people. The appropriate use, storage and cleaning or disposal are essential to make masks an effective as possible.
- Avoid the 3Cs: spaces that are **C**losed, **C**rowded or involve **C**lose contact.
- Meet people outside, that is, outdoor gatherings are safer than indoor ones.
- Avoid crowded or indoor setting. If not possible then open a window to increase the amount of 'natural ventilators'.
- Follow the basics of good hygiene.
- Stay home and self-isolate even if you have minor symptoms such as cough, headache, mild fever, until you recover.

Most of the consumers are observed to follow the guidelines and are found conscious about the safety of their own selves as well as people around them. They are prepared to break the chain of the novel corona virus and win the battle.

S- SHIFT TO VALUES:

Consumer's sentiments, psychology and ideology have changed a lot. It is seen that consumers in few countries like India, China and Indonesia are optimistic than Japan and Europe. Consumers in these countries are religious, having firm belief in god and His divine powers. They surrender their lives to Him and believe that He (god) only will take care of their lives and will punish only those who have committed the sins. Their optimism asserts that the pandemic would come to an end very soon. Consumers are quite sure of the successful launching of the vaccine for Covid. The health workers are dedicated towards their profession whole heartedly, trying their best to save lives and maintain a faith among masses to fight and get victory over it, resulting in the decline of death cases.

E – EMBRACING DIGITAL TECHNOLOGY:

The outbreak of corona virus has not only changed the lifestyle and psychology of the consumers, but also the away they interact with their friends and families. Consumers are adopting several new technologies and their applications. The live example is Zoom Video Services. Consumers are spending their spare time using the new digital technologies. This adaption of digital technology is anticipated to continue in Post-Covid-Era as well. Consumers are participating in zoom –meetings. Schools, colleges, coaching centres, are running their classroom programmes using different digital apps. Physicians, avoiding OPD and physical check-ups of their patients are providing online health consultancy.

The 2016 'demonetization' drove people towards digital transactions at mass scale. But now consumers are using various digital payments using PAYTM, UPI, G- pay etc. So no doubt, it can be marked as the beginning of a 'DIGITAL – ERA'.

N- NO MASS GATHERINGS:

The centre has advised state authorities to take steps to avoid mass gatherings. This is an attempt to control the spread of novel corona virus infection in the country. Consumer is aware of this fact and taking all precautions.

- He does not go to the market unless it is very urgent.
- To move to workplace he is preferring personal conveyance to public transport thus giving a hike to demand of vehicles.
- He is avoiding social gatherings like marriages, birthday parties, kitty-parties, picnics, holiday tours and funerals. A gathering of 50 to 100 persons is allowed in most of the states.
- He is wearing mask every time away from home maintaining social distance while talking to someone.
- All the non essential journeys have been postponed or cancelled out.
- All academic institutions- schools, colleges, universities have been closed to avoid risk disaster and seizing health opportunities of the students/children.
- All the cricket matches, sports etc. are being held with few viewers.
- All reality shows are being conducted virtually.

T -- TALENT HUNT:

During Covid– 19 pandemic, consumers have got maximum-ever in life, spare and flexible time. They are using this time in hunting their hidden talents. Housewives are experimenting new recipes, whereas music lovers have practiced new ways to play music, singing and composing new songs, uploading them on U – TUBE channels. Tik–Tok lovers are busy in preparing videos; young

generation is busy in creating new start – ups; developing new video games. Teachers are busy in executing new technical ways of delivering their lectures while writers are busy in searching their potential by creative writings, new novels, poetry and editorials in news papers. Some consumers are busy in maintain their gardens, growing fresh vegetables and fruits at home only. Concisely, we can say, the pandemic has provided an opportunity to hunt the hidden talents inside the consumers.

I– IMPROVISATION : Uncertainty among Consumers

Consumers improvise when they face unexpected situations. Following an old famous saying, "Every dark cloud has a silver lining", he is discarding - his existing habits and is trying to adapt himself to the new situation. Corona Virus has changed his behaviour from 'tooth to nail'.

- All the social activities like wedding and funerals have become restricted and online (zoom - services).
- Online education has been started.
- Tele -health services have emerged as a new alternative option to consult a doctor, instead of physical check –ups.
- Online orders of McDonald's Burgers, Domino's Pizza and other snacks are replaced by 'mother's–kitchen' or 'home made dishes'.
- Non-essentials are not purchased and managed by 'jugaad' in India.

So, facing unexpected, unpredicted pandemic situation, consumer is in a fix what to do. All of a sudden, he is announced to be almost imprisoned without any prior intimation, he is locked at home. According to a survey 2*, by Pwc, of more than 1600 adults,

- 49 % consumers are avoiding leaving their homes
- 50 % are working from home partially or entirely
- 42 % are avoiding public transportation when leaving home
- 57 % are following social distancing from friends and community.

A- ACCUMULATING:

Accumulating is a common instinct in every species of living beings, and can be visualised even among ant-community, wasps etc. Consumers also find hoarding or storing the products of basic needs, most safe to manage uncertainty in future. He is scared of facing shortages of food stuffs, water and other life essentials. Consumer has now become alert. With the announcement of lockdown on 25th of March, 2020, most of the people are storing the essentials like ration (flour, daal, rice, millets etc.), frozen food, vegetables, groceries etc. The highest percentage among them is that of non-perishable groceries (app. 27%), followed by frozen food and household and cleaning supplies, each app. 25%. Alcoholic loving consumers are rated around 6% in this pretext. A gray

market is also emerging as a result of hoarding, where unauthorised middle- men and black–marketeirs hoard the products, create shortages in the market and then sell the products at very high prices. For example: PPE kits, Ns95 masks, sanitizers etc.

L- LEISURE TIME:

Covid -19 is hitting hard at homes of consumers. Be it economic sector or any other sector; well being of the consumer or their health, no area is left untouched, unaffected. One major impact of corona – virus on consumer behaviour is to reunite with friends and family. In the fast materialistic life, running in the race of earning more and more money, people have left behind all the relationships, even their parents, some going to other state, while others migrating abroad. But the pandemic has provided a golden opportunity in terms of forcibly provided spare time with no work at all, to spend time with their family as well as friends and remove all their complaints. Now consumer spends more time with his family, feels more concerned about their health, and other issues. During this period consumers are performing all household chores collectively, as all the maids and servants are absent from the whole scenario. Sitting at the porch and terrace of the houses, they are talking, making discussions on politics, sports and economy, making fun, exchanging views about the future prospects with each others, of course maintaining social – distancing. All birthday parties, kitty – parties, corporate meetings, school and colleges' staff meetings are being organised on social media such as Zoom and Whatsapp etc. They have got the time to enjoy the hobbies that they had longed for, but due to lack of time could never enjoy earlier. They are spending significantly more time –

---on entertainment, watching TV, movies and games;

--- News lovers are busy in watching or reading news from different media;

---artistic buddies are enjoying their hobbies like listening music, playing various instruments (guitar etc.), art, reading books, gardening etc.

---consumers that relish the new dishes are busy in cooking with U-Tube channel

---social consumers have become more active on social media;

---housewives/ladies are indulged in managing their household chorus like cleaning, laundry, repairing etc.

---shaking hands with others and giving a hug are replaced by traditional Indian culture, "NAMASTEY"

---YOGA has become part and parcel of their daily lives to keep them physically fit.

On the other front, by staying at home, they are paying much cost for this pandemic situation. According to Pwc* survey –

- 71 % are paying human cost, in terms of sickness and life lost
- 51 % are costing their personal health

- 49 % are ill – affected in their personal well –being, and
- 48 % are spreading the virus to the family

The survey reveals that situation is becoming more alarming day by day.

Is This Change Permanent or Transient?

A report* said that –

- 50 % are trying new brands/ products
- 28 % picking up new hobbies
- 51 % spend significantly more time watching entertainment media.
- 48 % intend to maintain newly acquired health and wellness habits over the long term.

CONCLUSION:

Not only India nor Asia but the whole world is trying to combat the Covid-19 virus. The lockdown and social distancing has changed the consumer behaviour tremendously. His bare necessities of food, shelter and home are replaced by cell phone, internet and apps. YouTube, Disney, Netflix, Amazon have become more important than bread. Consumer can't part with the mobile phone even for a moment as if he is not able to breathe without it. 'Namastey' has taken place of handshakes and hugs (western culture).Wearing mask every time he steps out, washing hands with soap/hand wash, sanitizing every- parcel, product, grocery, fruits and vegetables, clothes....everything. Virtual relations and meets are preferred to physical ones. Consumer cannot go to store, so store comes home. All the habits along with new technologies and government policies, and the **'SHOP- ESSENTIAL' Paradigm** is likely to continue even in future. It seems difficult that consumer would ever come back to his old pre-pandemic lifestyle, habits and behaviour.

REFERENCES:

1. A Study , 'Changes in Consumer Behaviour During Covid-19" by V 12 *Source : Pwc survey of 1600+ adult consumers
2. Alagh, Varun., 06 Jul '20 (https://inc42.com/resources/how-pandemic-is- reshaping-consumer-behaviour-post-covid-19/)
3. Evolving priorities : Covid-19 rapidly reshapes consumer behaviour, Pwc (https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0972063420940834)
4. https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/thoughtfulness/impact-of-the-covid-19-pandemic-on-consumer-behavior-25899/
5. https://www.google.com/url?q=https://m.timesofindia.com/v/s/m.timesofindia.com/life-style/health-fitness/health-news/coronavirus-lockdown-made-people-adopt-healthier-habits-including-cooking-study-finds/amp_etphotostory/76622893.cms?amp_js_v%3D0.1%26usqp%3Dmq331AQHKAFQArABIA%253D%253D#ampf
6. https://www.ibm.com/thought-leadership/institute-business-value/report/covid-19-consumer-survey
7. https://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/a-global-view-of-how-consumer-behavior-is-changing-amid-covid-19
8. https://www.researchgate.net/publication/343153169_Impact_of_COVID-19_on_Consumer_Behavior_in_India

9. https://www.warc.com/newsandopinion/news/indian-consumer-behaviours-permanently-altered-by-covid-19/43968
10. Jesuthasan,R., Melcom,T.,& Cantrell,S., https://hbr.org/amp/2020/04/how-the-coronavirus-crisis-is-redefining-jobs
11. Mehta, Seema., Saxena,Tanjul., Purohit,Neetu., (July 2020) " The New Consumer Behaviour Paradigm amid Covid-19: Permanent or Transient?"
12. Sheth, Jagdish., (J Bus Res. 2020 Sep;117: 280-28 3, Published online 2020 June 4) " Impact of Covid-19 on consumer Behaviour : Will The Old habits return or die?"
13. Tucker, Richard,. 03 june 20, (https://www.mixmove.io/blog/how-has-covid-19-changed-consumer-behaviour)

PUBLIC EXPENDITURE ON MERIT GOODS IN MAHARASHTRA: (2009 ONWARD)

Pavan Ramchand Chungde
Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University
University in Aurangabad, Maharashtra
Department of Economics

ABSTRACT:

The aim of study is to studied about thePublic Expenditure on Merit goods in Maharashtra. Merit goods are those goods and services that the government feels that people will under consume, and which ought to be subsidized or provided free at the point of use, so that consumption doesn't depend primarily on the ability to pay for the goods or service. Examples of merit goods are health services, information and contraception education. Merit goods are public goods are different. Merit goods are provided by both public and private sector on the other hand public goods are only normally provided by the government. Education comes in concurrent list while public health comes in the state list of the constitution of India.

INTRODUCTION:

Merit goods are those goods and services that the government feels that people will under consume, and which ought to be subsidized or provided free at the point of use, so that consumption doesn't depend primarily on the ability to pay for the goods or service. Examples of merit goods are health services, information and contraception education. Merit goods are public goods are different. Merit goods are provided by both public and private sector on the other hand public goods are only normally provided by the

Government. Education comes in concurrent list while public health comes in the state list of the constitution of India.

Similarly, education is a very effective means for empowering the youths by providing knowledge, skilful vocational training to the youth of the state to create productive employment treaties and alternatively to accelerate the economic development of the state.According to the changing needs of the population, quality education, affordable vocational training, higher education, new research and research are the challenges of the education system.Considering these challenges, various educational programs are being implemented in collaboration with the Central and State Government. In addition, Indian Institute of Information Technology, Indian Management Institute

has been established in the state to improve the quality of technical education. Government has initiated schemes such as National Higher Education Mission, selective credit system, self-financing aided schools to enhance the quality and quality of higher education.

PUBLIC EXPENDITURE:

Public expenditure is the expenditure incurred by the public authorities, central state or local government either for the satisfaction of collective needs of the citizens or for promoting their economic social welfare. It is aimed to maximize welfare of the society. It is considered to be the backbone of economic development of country. Public expenditure is an important part of public finance. During past few years, there is trend of continuous increase in public expenditure.

EXTERNALITIES IN EDUCATION:

Positive externalities from education include employment, health, living standards,crime reduction. Etc. Externalities come from education.

EDUCATION EXPENDITURE:

We see that the Maharashtra government's expenditure on education is constantly increasing in 2009-10, the expenditure on primary, secondary and higher secondary education was Rs 19,048 crore.We will see a huge increase in expenditure in 2012-13 as compared to 2009-10. In 2012-13, the expenditure on primary, secondary and higher secondary education increased to Rs 27,773 crore and we see a huge increase. You will see a huge increase in 2016-17 and 2018-19 compared to 2012-13. That is, in 2016-17, the expenditure on primary, secondary and higher secondary education increased to Rs 35,572 crore and in 2018-19 it increased to Rs 37,559 crore so if you consider the years 2009-10 to 2018-19, It would appear that you will see a continually increase in these expenditures.

HEALTH EXPENDITURE:

We Know that there is an increase in the expenditure on medical care and public health of the Government of Maharashtra. Expenditure on medical services and public health was Rs 32,83,35,60 thousand in 2009-10In 2011-12, it increased to 44,84,06,62 thousand rupees and it seems that the expenditure on medical care and public health is increasing.If you look at 2014-15, the expenditure has increased to Rs 78,61,55,51 thousand in this year and you can see that this expenditure has increased substantially in 2014-15 as compared to 2011-12.In 2017-18, the expenditure on medical care and public health was Rs 1,07,82,27,31 thousand if compared with the years 2014-15 and 2017-18 So, we see a big increase in 2017-18 compared to 2014-15.

WAGNER’S LAW OF PUBLIC EXPENDITURE:

Wagner’s Law, know as the law of increasing state spending, is the principle named after the Germane economist Adolph Wagner (1835-1917). The theory holds that any country, public

expenditure rises continuously as income grow. The law predicts that development of an industrial economy will be accompanied by an increased share of public expenditure in Gross National Product.

WELFARE STATE:

The welfare state refers to a type of governing in which the national government plays a key role in the protection and promotion of the economic and social well being of its citizens. Welfare state is based on the principle equality of opportunity, equitable distribution of wealth and public responsibility for those unable to avail themselves of the minimal provisions of a good life. Social security, federally mandated unemployment insurance programs and welfare payment to people unable to work are all examples of welfare state activity.

IMPORTANT OF PUBLIC EXPENDITURE:

An old-fashioned dictum says that the very best of all plans of finance is spend little, and the best of all taxes is that which is least in amount." No one today believes this philosophy. In the 1930s, J.M. Keynes emphasized the importance of public expenditure. The modern state is described as the welfare state." As a result, the activities of the modern government winded enormously. Modern governments are undertaking various social and economic activities, particularly in less developed countries (LDCs) the significance and important role of public expenditure may be studied under following needs:

1. Economic development and planning.
2. Reduction in disparities of income and wealth.
3. Economic stability.
4. Economic and social welfare.
5. Increase in the state activities.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

1. To study trends in resource allocation for health and education and actual expenditure in Maharashtra as percent of SGDP.
2. To find the trends in public expenditure in Maharashtra on health and education.
3. To find correlation between HDI and public expenditure on merit goods and HDI in Maharashtra.

HYPOTHESIS OF STUDY:

1. The resource allocation for merit goods in Maharashtra is less than the other states as percent of SGDP in India that have a higher HDI compared to Maharashtra.
2. Public expenditure on health and education in Maharashtra has increased continuously.

METHODOLOGY:

For the study, the data will be collated from secondary sources government official records, economic survey of Maharashtra, journals and other agencies and websites related to department of health and education in the state of Maharashtra.

SCOPE OF STUDY:

In this study, the focus will be upon the public expenditure in Maharashtra especially in two sectors health and education from 2009 onwards.

CONCLUSION:

The aim of study about Public Expenditure on Merit goods in Maharashtra. in the above from 2009 onwards the government of Maharashtra We Know that there is an increase in the expenditure on medical care, public health and education of the Government of Maharashtra. this goods provide by both sector private and govement.

REFERENCES:

1. Musgrave a and Musgrave Peggy B (Public finance in theory and practice) page no.57.Year1989.
2. Agarwal. R.C (2011) Lakshmi Narain Agarwal education publishes Anupam plaza Block No,50 Agra-z LIP page no,39-40&52.
3. Sachdeva.S2013 (Elements of Stastics) Lakshmi narain Agarwal Education publishers Anupam plaza Block No,50 Agra page no. 267-282.
4. Anand, S & Sen Amartya (1994), Human Development: Methodology & measurement, World Bank, New York.
5. Reddy K.N, Health expenditure in India, working paper No. 14, NIPFP,NIPFP, New Delhi, 1992.
6. Government of Maharashtra, Human Development Report Maharashtra 2002, Government central press Chennai Road Mumbai. Page No. 53-103.
7. Economic Survey of Maharashtra. (various issues)
8. Ambrish Dongre and Avani Kapoor, (sep2016) “trends in public expenditure on Elementary education in India” Economic and Political Economy, VOL No 39. Page no23-25.

BASIC HISTORY OF ZERO AND INDIAN CONTRIBUTION

Mr. Jamkar V. M.

S.R College Ghansawngi Dist. Jalna (431209)

ABSTRACT:

This present paper contains the history of zero that is, the origin of zero and the main use of zero that lead to its invention. Also present the contribution of Indian and other mathematical scholar and the importance of zero, Indian mathematician and astronomer Aryabhhatta in the end of fifth century (A.D.595) first develop the concept zero. This concept of zero made a huge revolution on mathematics. Zero as a placeholder was invented independently in civilizations around the world. Zero is not only a number but also the numerical digit it is used to represent the number in numerals. The number zero plays a very important role in mathematics as the additive identity of the integers, real numbers, and many other algebraic structures. As a digit, zero is used as a placeholder in place when writing numbers. There were many difficulties for mathematicians in writing any number until zero was not discovered.

INTRODUCTION:

In English language The word zero, (or oh,null, nil, zilch, zip, or nought)is came from French language via Italian language. Italian contraction of Venetian zevero form of Italian zefiro via (arebic) ṣafira or ṣifr. In pre-Islamic time the meaning of word sifr was "empty.sifr evolved to mean zero when it was used to translatein to sanskrat language word suyna. In English language the use of word zero was introduced in 1598. The great Italian mathematician Fibonacci (c. 1170–1250) introduced the decimal system to Europe. He used theconcept zephyrum. This became zefiro in Italian language and was then contracted to zero in Venetian.Depending on the context there are different words used for the number or concept of zero. The meaning of word zero is nil, naught, nought, nothing, and aught.The concept of Zero is a number used in mathematics to describe no quantity or null quantity. The zero number is not positive number and not negative number.

In the development of a number system, the introduction of zero that happened in the 13th century was crucial to the decimal system. It made the calculation of big numbers feasible comparing to the time before the introduction of the zero. The zero made the work easier for various fields, for example, engineering, commerce, physics and in the field of astronomy. The development of zero

presents itself as the crucial invention in the field of mathematics as well; it shows the expansion of thinking capacities of human beings

The concept of Zero comes along with rules that help in exploring different mathematical concepts which enhance in the advancement of mathematics as a subject. For example the concept of addition, subtraction, division, and multiplication of numbers with zero.

The first use of zero that it is used as an empty place indicator in the place value number system,for example 3205 where the zero is used so that the position of the 3 and 2 are correct. Clearly 325 mean something quite different. The second use of zero is as a number itself in the form that is it is use as zero 0. There are also some different aspects of zero within these two uses, that it is namely the concept, the notation and the name.

For example: $704 = 7\times100+0\times10+4\times1$

CONCEPT OF ZERO:

0 (zero) is number and a numerical digit used to represent that number is nu-merals.The value of the number 0 is not the same as the digit o, used in numeral system using positional notation .the number 0 may or may not be considered a natural number, but it is a whole number .it is a rational number and a real number as well as an algebraic number and a complex number. The number 0 is the integer immediately preceding the number 1 which is neither positive or negative and appears in the middle of a real number line by some definitions 0 is also a natural number and then it is the only natural number not to be positive .it is neither a prime number nor a composite number it cannot be a prime because it cannot be composite because it cannot be expressed by multiplying prime numbers ;0 must always be one of the factor .zero is however ,an even numbers because it is divisible by 2.also an independent value midway between + 1 and -1.today ,zero both as a symbol (or numeral)and a concept meaning the absence of any quantity-allows us to perform calculus ,do complicated equation ,and to have invented computers.

INDIAN CONTRIBUTION:

The final independent invention of the zero was in India in the end of the fifth of the century (around i.e. b.598 AD). The symbol zero or shunya firstly began as the dot (i.e. bindu) found in inscription both in India and Cambodia and also Sumatra around the seventh and eighth century and then become circle (i.e randra or chidra that means hole).

In many old Sanskrit texts depends upon mathematics and astronomy from the time of Brahmagupta it contain a section called ‘’shunya ganita’or computations involving the concept of zero. The first Indian astronomer Brahmagupta, did make the first recorded use of the modern zero that was then passed on to the modern world by the Arabs as Anjishnu reports.The number zero was also the number used to represent an unknown element (x).

Brahmagupta also develop mathematical operations using zero, also wrote rules for reaching zero through addition and subtraction, and results of using zero in equation. This was the first time in the world that zero was recognized as a number of its own an idea and symbol. The first unambiguous use of a decimal zero and the rules governing its use appear in Brahmasphuta Siddhanta meaning 'the opening of the universe'

The first record of the Indian use of zero which is dated and agreed by all to be genuine was written in 876.An inscription on a temple wall in Gwalioer Madhya Pradesh , there is inscription on a stone tablet which contains a date which translates to 876. The inscription concerns the town of Gwalior, (M.P state) where they planted a garden 187 by 270 hastas(a local measurement) which would produce enough flowers to allow 50 garlands per day to be given to the local temple. Both of the numbers 270 and 50 are denoted almost as they appear today although the 0 is smaller and slightly raised. It has been considered the oldest recorded example of a zero, and first appearance of zero as a number. According to the University of Oxford.

SOME RULES FOR ARITHMETIC:

The invention of zero represents an extremely important step in humankind's intellectual evolution, Zero is one of the most important discoveries of all time for mathematics and other sciences. Zero is the only number in the number line without a polarity. That means, no positivity or negativity neither a prime number nor a composite number, nor is it a unit..

Zero is the number around which the negative numbers to its left stretch into infinity and the positive numbers to the right do likewise. It is neither positive nor negative. For that reason, zero is used as a pivotal point on thermometers and is the origin point for bathroom scales and the coordinate axis.

Zero opened the abstract ideas like as negative numbers. By using these idea mathematicians can solvesthe geometric problems that would be impossible without negative numbers and zero. in modern physics Without these numbers it would be impossible to present the theory of gravity as this requires negative potential energy, the concept of zero allowed modern mathematicians to think abstractly enough to develop the idea of "imaginary" numbers (such as the square roots of a negative number). Without zero we wouldn't have known the value of Pi,the value of pi which holds it is own importance not just in mathematics. Scientists when sends radio waves into outer space, the signal that they send is the value of Pi itself.Without the concept of zero we wouldn't have known quantum physics. There won't be no computers without zero. Also in set theory Zero is also very important for to represent an empty or null set .Zero is so important for all the mathematical operations because it has special rules called properties governing its use with other whole numbers.

Some basic properties:

FOR ADDITION:

The sum of zero and a negative number is negative, the sum of positive number and zero is positive, the sum of zero and zero is zero.

In The addition property of zero states that whenever zero is added to a whole number or whole numberadded to zerothe sum will be the whole number.

$x + 0 = x$ for ex.3+0=3 . (That is, 0 is an identity element with respect to addition.)

FOR SUBTRACTION:

A negative number subtracted from zero is positive, a positive ,a positive number subtracted from zero is negative , zero subtracted from a negative number is negative ,zero subtracted from a positive number is positive ,zero subtracted from zero is zero.

In The subtraction property of zero says that whenever zero is subtracted from a whole number, the difference will be the whole number, and whenever a whole number is subtracted from itself, the difference will be zero.

$x - 0 = x$ and $0 - x = -x$.*For ex.3-0=3*

THE MULTIPLICATION PROPERTY OF ZERO:

It is a likes the addition property in that it does not matter in what order you do the operation to the whole number. Thus, a whole number multiplied by zero equals zero, and vice versa.

For ex.

$x \cdot 0 = 0 \cdot x = 0$. For ex 3×0=0

The division property of zero: If zero is divided by a whole number, the quotient will be zero. This is the same as saying "divide zero into x number of groups and how many items will be in each group?" The answer, will be, is zero

For ex. : $0 / x = 0$, for nonzero x. But $x / 0$ is undefined, because 0 has no multiplicative inverse, a consequence of the previous rule.

For ex: 0÷3=0

(Brahmhagupta made the same rule for division property and this was a big mistakehe said that even if we divide any number by zero we get zero as a answer as y/0=0 this is wrong because y/0=indeterminate as we know today , this mistake was pointed out by great mathematician Bhaskaracharya in his book Lilavati as Brahmagupta explained the properties of zero, the nature of negative numbers like -1,-2,-3 etc,also become eay to solve many problem in mathematics. He was the first person to place negative numbers in the arithmetic.)

Above precious work of Indian mathematicians was translated to the Islamic, Arabic mathematicians further reached to western counties

CONCLUSION:

The concept of zero as number was first accepted in India, this concept enters into the understanding of multiple aspects of human psychology. Zero is tiny number, but we should never ignore it might, we can't imagine the world without zero. This concept is everywhere in universe and it is one of the most significant discoveries of mankind

REFERENCES:

1] The Origin ofZero-By John Matson

2] The Zero Number by- Sarah Aljohani

3] Who Invented Zero? By Jessie Szalay,

4] What Is The Application Of Zero - Rahul Bohare, Shashi Bhushan,B.S. Computer Science & Mathematics.

5] Journal Article Some Applications of Zero-One Processes Z. A. Lomnicki and S. K. Zaremba

6] A Brief History of Zero by George Gheverghese Joseph

7] A history of zero –Ancient Indian Mathematics index History Topics Index

8] A brief history of zero by Rinu Nath

9] Early Literary Evidence of the Use of the Zero in India by Bibhutibhushan Datta

10] The Mighty Zero by Rainu Nath

11] A history of zero by J.J.O'Connor and E.F.Robertson

THE FACTORS AFFECTING ENVIRONMENT AND ECOSYSTEM

Supriya S. Jadhav

Research Student

ABSTRACT:

Ecology is the most important branch of biology. The term Ecology is derived from two Greek words, namely Oikos and Logos. Oikos means ‘home’ or ‘habitation’ or ‘a place to live in’. Logos means ‘study’ or ‘discourse’. According to Taylor (1936) Ecology is ‘the science of the relations of all organisms in relation to all their environment’. In modern days, Ecology is described in the name of Environmental Biology because it deals with organisms in relation to their environment. Ecology is co-related system for Biotech, Environment, animals, plants, air pollution, Water pollution, A biological community of interacting organism and their environment. The four ecosystem types are classifications known as artificial, terrestrial, lentic and lotic.

KEYWORDS:

Ecosystem, Ecology, Biology, Environmental Biology, Ethology, Organisms, Surroundings of Animals, Soil, water, air sunlight, rock and other organisms, physical, chemical, biotic and cultural factors, Climate, Rainfall etc.

INTRODUCTION:

Ecology is the branch of biology which studies the interactions among organisms and their environment. It addresses the full scale of life, from tiny bacteria to processes that span on the entire planet. Ecosystem has many diverse and complex relations among species, such as predation and pollination. Also the diversity of life is organize into different habitats. The term Ecology is derived from two Greek words, namely Oikos and Logos. Oikos means ‘home’ or ‘habitation’ or ‘a place to live in’. Logos means ‘study’ or ‘discourse’. Hence literary speaking, Ecology is the study of organisms at home. Ecology is defined by Odum (1969)as ‘the study of animals and plants in their relations to each other and to their environment’. Warming (1905) defined Ecology as ‘the study of organisms in relation to their environment’. According to Taylor (1936) Ecology is ‘the science of the relations of all organisms in relation to all their environment’. According to Haeckel (1869) Ecology is ‘the total relations of animals to both its organic and inorganic environment’. In ancient times, the branch of Ecology was named by many other terms. In 1859, Hilaire coined the term Ethology for Ecology. Mivart coined the term Hexicology. In 1868, Reiter coined the term

Oekologie. In modern days, Ecology is described in the name of Environmental Biology because it deals with organisms in relation to their environment. The organisms include animals and plants. The environment includes the surroundings of animals. Eg. Soil, water, air sunlight, rock and other organisms etc. There are biotican factors, Which affects theecology.

DIRECTS FACTORS : THE ENVIRONMENT:

Environment and organism are the two complex and dynamic components of the nature. Place where a species is found in nature and conditions that are present there. The environment simply indicates the surroundings. ''Environment is the sum of all physical, chemical, biotic and cultural factors that affect life an organism in any way''. **(A)Climatic and atmospheric factors :** These operate in a ways to affect species populations. To begin with, any species has limits of tolerance and some optimum range of tolerance for such factors as sunlight, temperature, humidity, rainfall or wind. If a food climate normally exceeds the limits of tolerance for a species, then the species will not occur in that area, if it exceeds the optimum limits, the species will not thrive there. If the local climate only rarely exceeds the limits of tolerance, then a species may temporarily occupy that area, but will be eliminated in those years when the climate becomes extreme. Assuming that the climate if favourable to the to the establishment of a species, then a number of climatic factors may influence population growth. Changes in temperature-years that are warmer or colder than normal-may permit a species to thrive and increase, or they may cause a decrease and permit its survival only in the most favourable sites. Changes in rainfall and humidity, dry years (or cycles) and wet years (or cycles), have major effects. Fluctuations in temperature and rainfall tend to be most server in areas where temperature or moisture is already near the limits of lowlands where rainfall and temperature are high and near the optimum for the growth of the greatest fluctuation in either factor. In the dry tropics fluctuations in rainfall from year to year may be extreme. In northern Temperate regions where winter is cold and duration of low temperatures restrict the growing season for plants, one finds the greatest variation between temperature sinoneyearan danother.

TEMPERATURE : STENOTHERMAL:

Temperature varies with the surroundings.

HOMOISTHERMAL :

BERGMANN'S RULE :

Bergmann's Rule states that avian and mammalian forms are generally of larger size in colder regions as compared to warmer/hotter regions.

LIGHT :

It controls photosynthesis, tissue differentiation, growth, pigmentation, plant movements, period of activity, reproduction in plants and animals. Depending upon the period of activity, animals are diurnal (active during day, Sparrow, pigeon, Butterfly), nocturnal (active and dawn/dusk, Rabbit) Depending upon period of breeding, animals and plants are called long day (eg. Turkey, Ferret, Radish), short day (eg. Sheep, Deer, Xantheium, Dahlia) or day neutral eg. Guinea Pis, Tomato).

WIND:

(Air Current). It determines cloud formation, pollination and dispersal in many organisms. Wind restricts flight animals, nest formation and height in plants. It enhances soil erosion transpiration and develops flagtrees.

SALINITY:

It refers to the salt concentration of water, causing a division of the aquatic environment into marine, estuarine and fresh water. Saline conditions immediately outside the body of an organism pose the problem of water loss from the body to the environment. Only animals with suitable osmoregulation adaptations can occupy such habitats.

INDIRECT FACTORS -POPULATION CHANGE:

This includes population growth and migration world population has doubled in the past forty years. The most of the growth taking place in developing countries.

CHANGE IN ECONOMIC ACTIVITY:

Global economy activities has increased in last fifty years. As per capita income grows, demand for ecosystem services increases and the structure of consumption. Indirect factors also includes socio-Political factors and cultural-religious factors.

CONCLUSION:

Ecosystems are dynamic. Change occurs constantly to adapt to stresses and pressures in a process referred to as ecological succession. Overtime ecosystem reach a state of stability or climax. However, that stability is constantly tested. Living and non-living factors can impact ecosystems. Human activities like urbanization and extreme weather conditions such as flooding or drought can challenge an ecosystems ability to adapt. There is a great similarity between plant-life and animal-life. Plants breathe and go to sleep like human beings. Plants and animals both need to grow. Most of their food they eat, they get from the earth. They both can be killed by poison. They can also be put to sleep by drugs. Most importantly, the plants have feelings like animals. Both need water, light and air to live.

REFERENCES:

1. Trivedi I.V. & Jatana Renu ‘Impact of Environment’ Rupa Books PVT LTD, Jaipur.

2. Gupta K.R. 'Environment problems and Policies' 2005 Atlantic Publisher & Distributers, New Delhi.
3. Principle Peshwe, Dr. Reddy Ravi, Dr. Babare Mohan 'Environmental studies' Manjusha Publications,Naldurg.
4. Gaur S., Chandrashekhar T. 'Environmental Management' 2006 Book Enclave Jain Bhawan,Opp.N.E.I.,ShantiNagar,Jaipur.
5. Dr.Nadaf F.M., Mr. Pawaskar Vivid 'Environmental Studies Volume 2' 2006 Intellectual Bookburau5,Narayannagar,Hoshangabad Road,Bhopal.
6. Sapru R.K. 'Environmental Management in India Volume II' 1987 Ashish Publishing House,NewDelhi.
7. Arumugam N. 'Developmental Zoology, Animal Physiology, Ecology and Evolution' 2014SarasPublication,TamilNadu .
8. Gupta O.P., 'IFS Indian Forest service Zoology' 2013 Ramesh Publishing House, New Delhi.

DR. B. R. AMBEDKAR AND HINDU CODE BILL

Dr. S. G. Jadhav

Head Department of History, People's College, Nanded.

INTRODUCTION:

There were so many bad evils in Indian society. As like Sati System, Dowry System, Devadasi, Slavery, The practice of Niyoga, Widow Remarriage, Purdah System, Child Marriage, Untouchablity, Johar System, Devadas, Waghya Muruli, Keshwapan, Polygamy, Polyandry, Monogamy, Day hag, Mitakashra, Pot raj etc.Marriage was considered to be a holy institution. Mostly monogamy was also practiced. However, Polygamy was also practiced, particularly by the Rajanya class. Every family prayed for more sons or at least one son who could perform the funeral rites of his parents and who could also keep the flame of the family alive. In the case of childless widow, she was allowed to cohabit with her brother-in-law until the birth of a son. This practice was known as the system of "Niyoga" in equality. So Indian Women was secondary position. In 1941 the Government of India appointed a Hindu Law Committee with Sir B.N. Rau as Chairman. The Rau Committee recommended the codification of Hindu law in gradual stages. Its draft bill was introduced in central legislature in 1943 and 1947, but it provoked fierce opposition among orthodox Hindus. The codification of Hindu law was a continuation of the work of framing constitution. A Government bill in exactly the same terms as the Draft Hindu Code prepared by the Hindu Law Committee was introduced in the legislative Assembly on 11th April 1947. A motion for the continuance of the bill had also been adopted by this house on 17th November 1947. Dr. B.R. Ambedkar remarked, "I am an orthodox, but the right to divorce must be given to women.But that right must not be used for bad purposes. Therefore, there are suggested curtailments in that right. This statement was self-explanatory. And to crude the misuse of this right he included in that bill the provision that the application for divorce should be made to the District Judge. Dr. B.R. Ambedkar explained, ''None of the prominent Hindu women leaders were really interested in the social progress of our women‘'.He drafted the bill in conformity with the distance of Smrities which allowed several rights to men. Dr. B.R. Ambedkar said, "The bill was only aimed at removing the obstruction of the law in the social advancement of women". Since Dr. B.R. Ambedkar was the chairman of the Drafting Committee of the Constituent Assembly of India, he took keen interest in the deliberations of this proposed codification. He and 16 others were members of the select Committee. The report of the Select Committee, to amend and codify certain branches of the Hindu

law was presented to the constituent Assembly of India (Legislature) on 12th August 1948. The report contained nine parts, Preliminary, Marriage and Divorce, Adoption, Minority and Guardianship, Joint Family, Property, Women's property, Succession, Maintenance and Miscellaneous.I will now deal with a matter which has led me finally to come to the decision that I should resign. It is the treatment which was accorded to the Hindu Code Bill. The Bill was introduced in this House on the 11th April 1947. After a life of four years, it was killed and died unwept and unsung, after 4 clauses of it were passed. While it was before the House, it lived by fits and starts. For full one year the Government did not feel it necessary to refer it to a Select Committee. It was referred to the Select Committee on 9th April 1948. The Report was presented to the House on 12th August 1948. The motion for the consideration of the Report was made by me on 31st August 1948. It was merely for making the motion that the Bill was kept on the Agenda. The discussion of the motion was not allowed to take place until the February Session of the year1949.The discussion on the Hindu Code clause by clause was resumed from 14th December 1950. After prolonged debates, some clauses were cleared. Frustated by the dilatory tactics of some of the members, Dr. B.R. Ambedkar submitted his resignation on 27th October 1951. The Hindu Code Bill Clause by Clause Discussion 5th February 1951 to 25th September 1951. Hindu Code Bill is a most important contribution of Dr. B.R. Ambedkar towards Indian women liberation, which he introduced as Law Minister. He could not see the Hindu Code Bill gone through in the Parliament. In protest he resigned from the cabinet. The Bill was passed in the subsequent years.According to Hindu Code Bill daughter also was made the heir along with son. The Hindu Code Bill was opposed by orthodox sections. The ruling party circles were divided and the fate of the Hindu Code Bill hung in the balance. The congress Party did not support the Hindu Code Bill. The Prime Minister Nehru permitted the Hindu Code Bill. The dropping of the Hindu Code Bill was the occasion for Ambedkar's resignation from the Cabinet. When the Bill was taken in the Party for discussion, 44 clauses were passed in about $3^1/_2$ hour's time. This shows how much opposition there was to the Bill within the Party. In the House itself there have been divisions on the three clauses of the Bill-2,3 and 4. Every time there has been a overwhelming majority in favour even on clause 4 which is the soul of the Hindu Code Bill.

ON 28TH NOVEMBER, 1949 THE PRIME MINISTER PANDIT JAWAHR NAHERU ASSURANCEFOR THE PASSING OF HINDU CODE BILL:

The Prime Minister assurance for the Passing of Hindu Code Bill. So many time. He said that, "What is more, the Government is committed to this thing (Hindu Code Bill). It is going through with it." "Government would proceed with that. It is for this House to accept a measure, but if a Government takes an important measure and the House rejects it, the House rejects that

Government and the Government goes and another Government comes in its place. It should be clearly understood that is one of the important measures to clearly understood that this is one of the important measures to which the Government attaches importance and on which it will stand or fall."Again on 19th December 1949, the Prime Minister said : "I do not wish the House to think in the slightest degree that we consider that Hindu Code Bill is not of importance, because we do attach the greatest importance to it, as I said, not because of any particular clause or anything, but because of the basic approach to this vast problem in problems, economic and social. We have achieved political freedom in this country, political independence. That is a stage in the journey, and if society is to advance, there must be this integrated advance on all fronts." On the 26th September 1951 the Prime Minister said : ''It is not necessary for me to assure the House of the desire of Government to proceed with this measure in so far as we can proceed with possibilities, and so far as we are concerned we consider this matter as adjourned till such time as the next opportunity-I hope it will be in this Parliament-offers itself. '' This was after the Prime Minister had announced the dropping of the Bill. Who could not have believed in these pronouncements of the Prime Minister? Dr. Babasaheb Ambedkar explained, "If I did not think that others could be a difference between the promises and performances of the Prime Minister the fault is certainly not mine. My exit from the Cabinet may not be a matter of much concern in this country. But I must be true to myself and that I can be only by going out. Before I do so I wish to think my colleagues for the kindness and courtesy they have shown to me during my membership of the Cabinet." While I am not resigning my membership of Parliament. I also wish to express my gratitude to Members of Parliament for having shown great tolerance towards me.

LEGISLATIVE MEASURES DEPENDED ON HINDU CODE BILL:

Some of the legislations passed over regarding Indian Women.

THE SPECIAL MARRIAGE ACT OF (1954):

The Special Marriage Act of 1954 permits Marriage of people form different religious faith without changing their religion and Stipulates minimum age of Marriage as 18 years for females and 21 years for Males.

HINDU MARRIAGE ACT OF (1955):

The Hindu Marriage Actof 1955 fix minimum age for Marriage as 18 Years for females and 21 years for the Males. The Hindu Marriage Act of 1955 and Special Marriage Act were amended in 1976 to provide for the right of a female to repudiate before attending maturity. Marrying as child whether the Marriage has been consummated are not, cruelty and desertion were added as grounds for divorce and mutual consent were recognized.

HINDU SUCCESSION ACT OF (1956):

The Hindu Succession Act of 1956 confers the right of absolute ownership over the Property and the women can make will leaving her share of property to the heirs, section 10 of the Hindu Succession Act provides for the property of an interstate being divided among the heirs in accordance with certain prescribed rules for the benefit of women.

HINDU ADOPTION AND MAINTENANCE ACT OF (1956):

The Hindu Adoption and Maintenance Act makes of premising any female Hindu: (i)who is of sound mind and (ii)who is not miner and who is not maimed or if maimed whose marriage has been dissolved or shoes husband is dead or has completely renounced the world or has ceased to be Hindu or has been declared by a court of competent jurisdiction to be of unsound mind, to take a son or daughter in adoption. The consent of father and mother is necessary for giving for giving a child in adoption unless otherwise.

THE SUPPRESSION OF IMMORAL TRAFFIC IN WOMEN AND GIRLS ACT(1956):

The Suppression of Immoral Traffic in Women and girls Act, 1956. Prohibits trafficking in women and girls for purposes of prostitution as organized means of living. This Act was amended in 1978 and further amended in September 1986 with the objective of making the penal provisions in the Act more stringent and effective. The Amendment Act is retitled as "The Immoral Traffic (prevention) Act 1986 and the salient features of this act are: widening the scope of act to cover all persons whether male or female who are sexually exploited for commercial purposes. Enhancement of period of imprisonment where offences are committed against minors and children's appointed of trafficking police officers who will have the powers to investigate interstate offences prescribing punishment as laid down for rape under the Indian penal code or the seduction of victims of trafficking while in custody interrogations of women and girls removed from the brothel to be held by women police officers or in their absence in the presence of women social workers and setting up of special courts.

HINDU MINORITY AND GUARDIANSHIP ACT (1956):

Under Hindu Minority and Guardianship Act 1956 consent of wife is required for adopting a son or daughter.

THE DOWERY PROHIBITION ACT (1961):

The Dowery Prohibition Act was first legislate in 1961. The Act was amended in 1984 to make the offence cognizable, to enhance the Penalty both fine and imprisonment and to widen the scope of the Act to make it more effective. The Act was further amended in 1986 to make the Penal Provisions more effective and stringent. The minimum Punishment for taking or abetting of dowry has been raised to 5 years and fine of Rs 15,000. The Advertisement In news papers periodicals etc.

offering a share of property as conidiation officers by the state Governments. Offences under the Act have been made in non-bailable. A new offence of dowry Death has been included in the Indian Penal code consequentialto the amendment in the Act.

THE MATERNITY BENEFIT ACT (1961):

The Maternity Benefit Act 1961is applicable to every establishment Plantation mine or factory and Provides for payment Of maternity benefit at the rate of average daily wage for the period of women’s actual absence. The Act was amended in April-1976 to cover women who do not fall within the purview of the employees state Insurance Act, 1984 A proposal to further amend the Act is under consideration of the Labour ministry It may be added here that the employees state Insurance Act 1948 Guarantees that all factories should provide the sickness benefit similarly Factories Act 1948,minies ACT, 1952, plantation Labour Act 1951, Bidi and cigar workers Act 1966, which have co – relationship with women benefit prohibit the employment of women 7-00 P.M. and 6-00 A.M in factories mini and plantation and regulates the working hours and certain and regulates the working hours and certain Provisions for women safety and welfare. The Government is authorized to fix the maximum load that they may be lifted by women and at open crèches also.

THE MEDICAL TERMINATION OF PREGNANCY ACT (1971):

This Act makes its possible to have legal inductedaborting by qualified doctor on humanitarian and medical grounds. This is primarily a welfare measure to protect the health of women though it has also a family planning aspect.

THE FACTORIES (ACT 1976 AMENDED):

The Factories ACT 1976 The Factories ACT 1976 The Factories Act 1976provides for establishment of crèche where 30 women are employed (including casual Laboure’s or contract laborer’s) as against one of every 50 hitherto.

THE EQUAL REMUNERATION ACT (1976):

The Equal Remuneration Act 1976 provide not only payments of equal wages for some work of a similar nature but also for a machinery for its implementation and advising the Government on measures to ensure increased employment to women. This act is under further review for the benefit of women.

THE CHILD MARRIAGE RESTRAINT AMENDMENT ACT (1976):

The Child Marriage Restraint (Amendment) Act 1976 provides minimum age for marriage for females to 18 years and males to 21 years. The offences under this act made cognizable.

THE CONTRACT LABOUR REGULATION ACT (1978):

The act regulates the working conditions of construct labour (which includes women) payment of wages and provides for welfare facilities and engaged in construction work.

CRIMINAL LAW AMENDMENT ACT (1983):

The Indian evidence act the Indian penal code and the criminal procedure code were amended in 1983 to make the crimes against women much more stringent and effective and also to make a new provision in the Indian penal code to make cruelty against women by the husbands and other relations punishable. The onus of proof of innocence's would rest on the accused of such offences.

THE FAMILY COURTS ACT (1984):

An act was passed in 1984 for the setting up of family courts in the country with a view to promoting reconciliation in and securing speedy settlements of disputes relating to marriage and family affairs and matters connected therewith.

INDECENT REPRESENTATION OF WOMEN PROHIBITION ACT (1986):

Under this act , representation of women in an indecent or derogatory denigrating manner in all advertisements and publications is prohibited. Offences under this act are made punishable with imprisonment of either description for a term extending to two years and fine extending to two thousand rupees on first conviction.

THE COMMISSION OF SATI PREVENTIONACT(1987):

Under this act commission of sati and its glorification and for matters connected therewith or incidental to such an abatement is punishable by the maximum penalty i.e. death or imprisonment of life. This act provides more effective presentation for a widow womenbeing sacrificed as sati.

CONCLUSION:

Hindu Code Bill is glorious chapter in the life Indian Women. Dr. B.R. Ambedkar is a great Reformer, Parliamentarian, Philosopher, Thinker, writer, Patriot, Nation Builder, Architect of Indian Constitution, Emancipator of Depressed classes and downtrodden and Indian Women. Religious Reformer revolutionary leader. He worked for National Integration, and fought for the removing Caste System, Varna System and attempt to new Indian Society.He gave Single citizenship for every Indian Men and Women for National Integration and Nation Building.

REFERENCES:

1. Dhananjay Keer, 'Dr. Ambedkar life and Mission' PopularPrakashan, Bombay.
2. K.N. Kadam, 'Dr. Babasaheb Ambedkar and significance of his Movement' Popular Prakashan, Bombay.
3. C.B.Khairmode, 'Dr. Babasaheb Ambedkar Aani Hindu Code Bill (Marathi)' Pune
4. Ghish S.K., 'Women in Modern India' Bombay.
5. Narendra Jadhav , 'Dr. Babasaheb Ambedkar's Economic Thought and Philosophy' Popular Prakashan, Bombay. 1933.
6. Sushila Agrawal, 'Status of Women' Jaipur, 1988.
7. Desai, Neera, 'Woman in Modern India,' Bombay 1989
8. The Parliamentry Debates, Vol. 16

''शिक्षक–प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का अभिप्रेरणा व सृजनात्मकता से सहसम्बन्ध का अध्ययन''

डॉ. दीपा आचार्य
प्राचार्य, एलबर्ट आइंस्टीन महिला शिक्षक
प्रशिक्षण महाविद्यालय, बसंत बिहार, कोटा
नवीन शर्मा
शोधार्थी पीएच.डी. (शिक्षा)
केरियर पांइट यूनिवर्सिटी, कोटा

सारांश:

प्रस्तुत शोध में शिक्षक–प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का अभिप्रेरणा व सृजनात्मकता से सहसम्बन्ध का अध्ययन किया गया है। जिससे शोधार्थी को प्राप्त हुआ कि विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त करने के लिए अभिप्रेरणा व सृजनात्मकता दोनों की ही आवश्यकता होती है। शैक्षिक उपलब्धि व अभिप्रेरणा का प्रत्यक्ष सहसंबंध होता है जबकि सृजनात्मकता अप्रत्यक्ष रूप से शैक्षिक उपलब्धि को प्रभावित करते है। तथा छात्रों की अपेक्षाकृत छात्राओं में सृजनात्मकता अधिक होती है तथा अभिप्रेरणा व सृजनात्मकता दोनों ही विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि को बहुत प्रभावित करते है इसलिए दोनों के सहसम्बन्ध समान रूप पाया जाता है।

मुख्य शब्द:

शिक्षक–प्रशिक्षण संस्थान, विद्यार्थी, शैक्षिक उपलब्धि, अभिप्रेरणा, सृजनात्मकता।

1. **प्रशिक्षण** – वह स्थान या संस्थान जहाँ कुशलतापूर्वक किसी व्यवसाय कला, खेल आदि का प्रशिक्षण दिया जाता है अर्थात् जहाँ शिक्षा का प्रशिक्षण कुशल व भावी अध्यापक को दक्षता प्राप्त करवाने के लिए दिया जाता है।
2. **विद्यार्थी –** छात्र शिक्षार्थी, ज्ञान–पिपासु। वह बालक जो किसी शिक्षा संस्थान में अध्ययन करता है। किसी न किसी विषय को जानने, सीखने के लिए लालायित व प्रयत्नशील रहता है।
3. **शैक्षिक उपलब्धि –** उपलब्धि वह है जिनकी सहायता से स्कूल में पढ़ाए जाने वाले विषयों और सिखाए जाने वाले कोशलों में विद्यार्थियों की सफलता अथवा उपलब्धि का ज्ञान प्राप्त किया जा सकें।

4. **अभिप्रेरणा** – लक्ष्य आधारित व्यवहार का उत्प्रेरण या उर्जाकरण है, अभिप्रेरण आन्तरिक व बाह्य दोनों होती है।
5. **सृजनात्मकता** – सृजनात्मकता एक मानसिक प्रक्रिया है जिसमें नये विचार, उपाय व संकल्पना का जन्म होता है। शिक्षक, शिक्षार्थी में सृजनात्मकता का विकास करने का कार्य करता है।

प्रस्तावना:

शिक्षा के स्वरूप को **बी.एस. व्लूम** ने 3 स्वरूपों में प्रतिपादित किया है जो वर्तमान स्वरूप में भी प्रचलित है।

शिक्षण प्रशिक्षण का अर्थ

शिक्षण से तात्पर्य:

दूसरों को सीखने के लिए दिशा निर्देश देने तथा अन्य प्रकार से उन्हें निर्देशित करने की प्रक्रिया को शिक्षण कहते है जिससे छात्रों के व्यवहारों में परिवर्तन लाया जा सके।

पिछली सदी के दौरान शिक्षण पर विभिन्न किस्म के दृष्टिकोण उभरे है इनमें एक है ज्ञानात्मक शिक्षण जो शिक्षण मस्तिष्क की एक क्रिया के रूप में देखता है दूसरा है रचनात्मक शिक्षण जो ज्ञान को सीखने की प्रक्रिया में की गई रचना के रूप में देखता है।

शिक्षण का उद्देश्य केवल जानकारी देना नहीं वरन तुलना, समझ, कौशलों का विकास, अभिवृत्ति तथा अभिरूचि का ज्ञान देना भी है। व्यावसायिक शिक्षा के साथ–साथ शिक्षा में श्रम के महत्व को प्रचारित करना भी शिक्षण का मुख्य उद्देश्य है।

शिक्षण की परिभाषाएँ :

1. **बी.ओ. स्मिथ के अनुसार**, ''शिक्षण अधिगम को उत्प्रेरित करने वाली एक पद्धति है।''
2. **रायबर्न के अनुसार**, ''शिक्षण एक प्रकार के ऐसे संबंध है, जो बालक को उसकी अंतनिहित क्षमताओं को विकसित करने में उसकी सहायता करते है।''

प्रशिक्षण का तात्पर्य:

प्रशिक्षण का शाब्दिक अर्थ होता है नियमित रूप से दी जाने वाली व्यावहारिक शिक्षा ट्रेनिंग।

शिक्षक की क्षमता उसके प्रशिक्षण पर निर्भर करती है एक प्रशिक्षित शिक्षक ही विद्यालयी एवं सामाजिक जिम्मेदारियों का स्वयं कुशलतापूर्वक निर्वाह करके बालक को प्रेरणा दे सकता है। शिक्षक के ज्ञान एवं आचरण का अनुसरण कर बालक समाज का एक अच्छा सदस्य बन सकता

है।

समाज के कल्याण के लिए निर्मित शिक्षण प्रशिक्षण संस्थानों में भावी शिक्षकों की सामाजिक उत्तरदायित्वों के कुशल निर्वाह के लिए सक्षम बनाने का प्रयास किया जाता है। प्रशिक्षण एक अल्पकालीन शैक्षणिक प्रक्रिया है, जिसके अन्तर्गत एक व्यवस्थित एवं संगठित कार्य प्रणाली उपयोग में लायी जाती है। जिसके द्वारा किसी निश्चित उद्देश्य के लिए तकनीकी ज्ञान एवं निपुणता को सीखाया जाता है अतः कहा जा सकता है कि प्रशिक्षण एक सीखने का अनुभव है जिसके द्वारा व्यवहार में स्थायी परिवर्तन लाया जा सकता है जो कार्य के निष्पादन क्षमता में सुधार लाता है। **एडविन बी. फिलिप्पा के अनुसार**, ''प्रशिक्षण किसी कार्य विशेष को करने के लिए एक कर्मचारी के ज्ञान एवं निपुणताओं में वृद्धि करने का कार्य है।''

शिक्षण प्रशिक्षण की आवश्यकताः

अध्यापन एक स्वाभाविक गुण है, एक कला है, जिसे प्रशिक्षण देकर और भी निखारा जा सकता हैं शिक्षण कार्य ही हमें सतत् प्रशिक्षण देता है प्रशिक्षण के दौरान हम शिक्षा के कई अन्य पहलूओं पर अध्ययन करते हैं और अपने स्वाभाविक गुण की पॉलिश करते हैं इसलिए व्यवहार कुशल शिक्षक बनने के लिए प्रशिक्षण आवश्यक होता है।

एक अच्छे अध्यापक के लिए उसका अपने विषय पर ज्ञानवान होने के साथ एक संवेदनशील व्यक्ति होना भी आवश्यक है साथ ही छात्रों की भांति ही जिज्ञासु भी। एक अच्छे शिक्षक के लिए सिखना व सीखाना ज्ञान को प्राण वायु देने के समान होता है।

महर्षि अरविन्द के अनुसार, ''वास्तविक शिक्षण का प्रथम सिद्धान्त है कि बाहर से शिक्षार्थी के मस्तिष्क पर कोई चीज न थोपी जाये। शिक्षण प्रक्रिया द्वारा शिक्षार्थी के मस्तिष्क की क्रिया को ठीक दिशा देनी चाहिए।

शिक्षक प्रशिक्षण नहीं है वह तो सहायक एवं पथ प्रदर्शक है। वह केवल ज्ञान ही नहीं देता बल्कि वह ज्ञान प्राप्त करने की दिशा भी दिखलाता है।

शिक्षक व शिक्षार्थी के सम्बन्ध का उपलब्धि पर प्रभावः

शिक्षक का दर्जा समाज में हमेशा से ही पूजनीय रहा है कोई उसे गुरू कहता है, कोई शिक्षक कहता है परन्तु ये सभी शब्द एक ऐसे व्यक्ति को चित्रित करते है जो सभी को ज्ञान देता है, सिखाता है और जिसका योगदान किसी भी देश या राष्ट्र के भविष्य का निर्माण करना है सही मायनों में कहा जाये तो एक शिक्षक ही अपने विद्यार्थी का जीवन गूढ़ता है। शिक्षक ही समाज की

आधारशिला शिक्षक ही शिक्षार्थी को मार्ग दिखाकर उसे जीवन में नई उपलब्धि प्राप्त करने को प्रेरित करता है।

शिक्षक का सम्बन्ध विद्यार्थी की शिक्षा देना ही नहीं बल्कि शिक्षार्थी को नई राह पर मोड़ देना। जीवन में सदा आगे बढ़ने को प्रेरित करना होता है। एक शिक्षक अपने शिक्षार्थी के सर्वांगीण विकास में सहायक होता है।

प्राचीन समय की तुलना में आधुनिक शिक्षा पद्धति में शिक्षक, शिक्षार्थी के अधिक नजदीक है। शिक्षक, शिक्षार्थी का उत्प्रेरित करता है अपने लक्ष्य के प्रति अग्रसर होने के लिए तथा बालक में विधर्मान योग्यताओं व क्षमताओं का पता लगा कर उसे लक्ष्य प्राप्ति में सहायता प्रदान करता है।

शिक्षक अपने विषय का ज्ञाता होता है तथा उसमें ज्ञान को विद्यार्थी तक पहुंचाने की कला होती है। व ना केवल विषय का ज्ञाता होता है बल्कि शिक्षक में शिक्षार्थी को पहचानने की भी अद्भूत कला का समावेश होता है। वह शिक्षार्थी की प्रतिभा को पहचान कर उसको निखारता है तथा उपलब्धि के शिखर तक ले जाता है। क्योंकि एक हजार चन्द्रगुप्त मिलकर एक कौटिल्य नहीं बना सकते परन्तु एक कौटिल्य एक हजार चन्द्रगुप्त बना सकने की क्षमता रखता है।

एक शिक्षक ही होता है जो शिक्षार्थी की प्रतिभा को पहचानकर उसे उपयुक्त मार्ग प्रदान कर लक्ष्य की ओर अग्रसर करते है विद्यार्थी को जीवन की नई पहचान दिलाने, उपलब्धि तक पहुंचाने की क्षमता रखता है।

शिक्षण में अभिप्रेरणा का महत्वः

''घोड़े को पानी तक ले जा सकते है परन्तु उसे पानी पीने के लिए विवश नहीं कर सकतें। अतः अभिप्रेरणा की आवश्यकता है जिससे अधिगमकर्ता सीखने में रूचि लेने लगें।

शिक्षा एक जीवन पर्यन्त चलने वाली प्रक्रिया है तथा प्रत्येक क्रिया के पीछे एक बल कर्य करता है जिसे हम प्रेरक बल कहते है इस संदर्भ में प्रेरणा एक बल है जो प्राणों को कोई निश्चित व्यवहार या निश्चित दिशा में चलने के लिए बाध्य करती है।

दूसरों शब्दों में, अभिप्रेरणा एक आन्तरिक स्थिति है जो मनुष्य को इच्छित व्यवहार के लिए जगाती है।

ऐसे शिक्षकों को आसानी से पहचाना जा सकता है जो आन्तरिक प्रेरणा से कार्य करते हुए बच्चों को भविष्य में बेहत्तर कार्य करने के लिए प्रोत्साहित करते हैं। उनको सकारात्मक अभिप्रणा प्रदान कर लक्ष्य की प्राप्ति में सहायता प्रदान करते है।

अभिप्रेरणा से तात्पर्यः

अभिप्रेरणा शब्द की व्युत्पत्ति लेटिन भाषा के Motivation शब्द से हुई है जिसका अर्थ है Motum बाहर निकालना।

गुड के अनुसार, ''प्रेरणा कार्य को प्रारम्भ करने जारी रखने और नियमित करने की प्रक्रिया है।''

अभिप्रेरण अधिगम का आवश्यक अंग है इसके द्वारा किसी क्रिया को सीखने के लिए बालक में उत्साह उत्पन्न किया जा सकता है।

अध्यापक का कार्य भी शिक्षार्थी को नवीन ज्ञान से परिचित करवाना हैं एक अच्छा शिक्षक हमेशा अपने विद्यार्थी को लक्ष्य प्राप्त करने के लिए अभिप्रेरित करता रहता है। अभिप्रेरणा मनुष्य को लक्ष्य तक पहुंचाने तथा वहां पहुंचने जिसे वह प्राप्त करना चाहता है के लिए गतिशील बनाए रखती है। अतः शिक्षा के क्षेत्र में अभिप्रेरणा का बहुत महत्व होता है तथा अध्यापक ही वह सर्वोत्तम मार्ग है जो शिक्षार्थी को सदैव गतिशील पथ पर अग्रसर होने के लिए अभिप्रेरणा देता रहता है।

शिक्षक बालक को वह कार्य करने के लिए अभिप्रेरित करता है, जिसमें बालक की रूचि अधिक है। जिसे वह सृजनात्मकता के साथ करने में अपनी अभिरूचि प्रकट करता है।

शिक्षण में सृजनात्मकता का महत्वः

सृजनात्मकता से तात्पर्य

सृजनात्मकता शब्द अंग्रेजी के Creativity से बना है। जिसका अभिप्राय है– योग्यता, कल्पना शक्ति से माना जाता है।

डॉ. रघुवीर के अनुसार, '' सृजनात्मकता से तात्पर्य सृजन करना, उत्पन्न करना, सृजित करना से हैं।''

सृजनात्मकता वह योग्यता है जो व्यक्ति को किसी समस्या का विद्ववतापूर्ण समाधान खोजने के लिए नवीन ढंग से सोचने तथा विचार करने में समर्थ बनाती है। प्रचलित एंग से हटकर किसी नये ढंग सेचिंतन करने व कार्य करने की योग्यता सीखाती है।

प्रो. सुरेश भटनागर के अनुसार, ''यद्यपि सृजनात्मकता कलाकारों के जीवन में अधिक व्यापक रूप में पायी जाती है। लेख, चित्रकार, कवि, विद्वान, अभिनेता आदि में सृजनशीलता विद्यमान रहती है। यदि वातावरण इस युग के विकास के अनुकूल हो तो व्यकित की क्षमता का मौलिक विकास होता है। भारत में छात्रों में निहित सृजनशीलता का विकास न होने से हजारों–लाखों

प्रतिभाएँ अविकसित रह जाती है। इससे राष्ट्र की हानि होती है।

शिक्षण में सृजनात्मकता:

बालक में सृजनात्मकता का विकास करना व्यक्ति व राष्ट्र दोनों के हित में होता है अध्यापक की यह जिम्मेदारी होती है कि वह बालक की प्रतिभा को समझे व उसको बाहर लाने का प्रयत्न करें। बालक की सृजनात्मकता को एक सुव्यवस्थित ढांचा उपलब्ध करवाए जिससे बालक अपनी प्रतिभा का खुलकर प्रयोग कर सकें।

रचनात्मकता अपने विशिष्ट संदर्भ में समस्याओं के नए समाधानों को पहचानने और उनका परीक्षण करने की क्षमता है। सृजनात्मकता एक प्रतिभा होती है जो बालक के अन्दर छिपी रहती है उसे पहचानना तथा बाहर लाने की जिम्मेदारी शिक्षक की होती है। एक अच्छा अध्यापक बालक के अन्दर छुपी प्रतिभा को पहचानकर उसे बाहर लाने में सहायता करता है।

रचनात्मक शिक्षण की एक ऐसी रणनीति है, जिसमें विद्यार्थी के पूर्व ज्ञान, आस्थाओं और कौशल का इस्तेमाल किया जाता है। रचनात्मक रणनीति के माध्यम से विद्यार्थी अपने पूर्वज्ञान और सूचना के आधार पर नई किस्म की समझ विकसित करता है। इसमें विद्यार्थी को स्वयं जवाब खोजने के अधिक अक्सर मिलते है शिक्षक विद्यार्थियों के जवाब तलाशने की प्रक्रिया का निरीक्षण करता है उन्हें निर्देशित करता है धीरे–धीरे छात्र यह समझने लगता है कि शिक्षण दरअसल एक ज्ञानात्मक प्रक्रिया हैं शिक्षण को रचनात्मक उपागम में शिक्षण अधिगम प्रक्रिया को प्रभावी बनाने के सभी लक्षण विद्यमान है।

रचनात्मक उपागम इतना सक्षम है कि यदि शिक्षक इसका उपयोग कक्षाओं में करने लग जाए तो विद्यार्थियों का अधिगम स्तर एवं उपलब्धि स्तर बढ़ जाएगा।

उद्देश्य :

1. शिक्षण प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का अध्ययन करना।
2. सहभागी शिक्षण प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व अभिप्रेरणा के मध्य सहसम्बन्ध का अध्ययन करना।
3. सहभागी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व सृजनात्मकता के के मध्य सहसम्बन्ध का अध्ययन करना।
4. महिला शिक्षक–प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व अभिप्रेरणा के मध्य सहसम्बन्ध का अध्ययन करना।

5. महिला शिक्षक–प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व सृजनात्मकता के मध्य सहसम्बन्ध का अध्ययन करना।

परिकल्पना:

1. सहभागी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व अभिप्रेरणा में कोई सहसम्बन्ध नहीं है।
2. महिला शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व अभिप्रेरणा में कोई सहसम्बन्ध नहीं है।
3. सहभागी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व सृजनात्मकता में कोई सहसम्बन्ध नहीं है।
4. महिला शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व सृजनात्मकता में कोई सहसम्बन्ध नहीं है।

परिसीमन:

इस अध्ययन के लिए शोधार्थी ने कोटा शहर के सहशिक्षा व महिला शिक्षक–प्रशिक्षण संस्थानों का चयन किया गया।

अनुसंधान विधि:

प्रस्तुत शोध में सर्वेक्षण विधि व घटनोत्तर विधि का प्रयोग किया गया है।

न्यादर्श :

सौउद्देश्य यादृच्छिक प्रतिचयन विधि के द्वारा सहशिक्षा व महिला शिक्षक–प्रशिक्षण संस्थानों के 100 शिक्षकों तथा 1000 विद्यार्थियों का चयन किया गया।

प्रस्तुत शोध में प्रयुक्त उपकरण:

शोधकर्ता ने प्रस्तुत शोध हेतु स्वनिर्मित प्रश्नावली, उपलब्धि परिणाम, सृजनात्मकता मापन के लिए K.N. शर्मा द्वारा विकसित DPA-S द्वारा उपकरण तथा सीमा संघाई विकसित अभिप्रेरणा NPS-SS उपकरण का प्रयोग किया।

परिकल्पना संख्या 1 – सहभागी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व अभिप्रेरणा में कोई सहसम्बन्ध नहीं है।

सारणी संख्या 1

चर/समूह	N	मध्यमान	मानक विचलन	t-value
शैक्षिक उपलब्धि	200	77.03	8.57	0.498
	200	78.30	8.32	

निष्कर्ष:

सहभागी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलबिध को अभिप्रेरणा उच्च स्तर तक प्रभावित करती है।

परिकल्पना संख्या 2 महिला शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व अभिप्रेरणा में कोई सहसम्बन्ध नहीं है।

सारणी संख्या 2

चर/समूह	N	मध्यमान	मानक विचलन	t-value
शैक्षिक उपलब्धि	200	72.96	12.63	0.785
	200	19.75	5.10	

निष्कर्ष:

महिला शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व अभिप्रेरणा में उच्च सहसम्बन्ध है।

परिकल्पना संख्या 3 सहभागी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व सृजनात्मकता में कोई सहसम्बन्ध नहीं है।

सारणी संख्या 3

चर/समूह	N	मध्यमान	मानक विचलन	t-value
शैक्षिक उपलब्धि	200	71.55	14.29	0.672
सृजनात्मकता	200	77.03	8.57	

निष्कर्ष:

सहभागी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व सृजनात्मकता में सामान्य सहसम्बन्ध है।

परिकल्पना संख्या 4 महिला शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व सृजनात्मकता में कोई सहसम्बन्ध नहीं है।

सारणी संख्या 4

चर/समूह	N	मध्यमान	मानक विचलन	t-value
शैक्षिक उपलब्धि	200	72.55	14.29	0.727
सृजनात्मकता	200	78.30	8.32	

निष्कर्षः

महिला शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि व सृजनात्मकता में उच्च सहसम्बन्ध है।

सुझावः

शिक्षक–प्रशिक्षण संस्थानों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि की उच्च स्तर तक पहुँचाने में अभिप्रेरणा व सृजनात्मकता का बहुत योगदान होता है इसलिए शिक्षकों को विद्यार्थियों को समय–समय पर शैक्षिक उपलब्धि प्राप्ति के लिए अभिप्रेरित करते रहना चाहिए तथा कक्षा–कक्ष में उपस्थित सभी विद्यार्थियों की सृजनात्मकता को निखारने तथा विद्यार्थियों की प्रतिभा को बहार लाने में योगदान देना चाहिए।

संदर्भ ग्रंथ सूचीः

- Bandey (2017), ''प्रशिक्षण क्या हैं ? http : // www. scotuzz.org. prashikshan 29 नवम्बर 2017।
- प्रधान, प्रवीण (2019), ''शिक्षण का अर्थ और परिभाषा @ Hindimerijaan.com 10 अप्रैल 2019
- दीक्षित, डॉ. महेश नारायण (2017), ''समुदाय शिक्षा कार्यक्रम : सामाजिक उत्तरदारयित्व की शिक्षा का एक अभिनव प्रयास।'' Inquisitive Teacher (A Peer Reviewed Research Journal. vol-iv Issue. June 2017 page 19-25.
- वर्मा अल्पना, ''शिक्षण प्रशिक्षण लेख साभारप्योप के पास nareshkumar thakur. blogspot.com > blog 14 जनवरी 2013।
- राजपूत, ब्रह्ममानन्द (2016), ''शिक्षक ही समाज का शिल्पकार और मार्गदर्शिका।'' प्रभा साक्षी 5 सितम्बर 2016
- अग्रवाल करूणा (2016), ''आधुनिक शिक्षा पद्धति में शिक्षक की भूमिका।'' शिक्षक शिक्षा शोध पत्रिका 2016 वोल्यूम 10(3) ISSN – 0974
- पत्राचार पाठ्यक्रम माध्यमिक शिक्षा मण्डल मध्यप्रदेश भोपाल, ''शिक्षा मनोविज्ञान द्वितीय वर्ष 4 प्रश्न पत्र पृ. 37–38
- विरजेश (2018), ''टीचर मोटिवेशन : बदलाव की राह बनाती आन्तरिक प्रेरणा।''
- Education Mirror. जनवरी 2018
- पत्राचार पाठ्यक्रम माध्यमिक शिक्षा मण्डल मध्यप्रदेश भोपाल, ''शिक्षा मनोविज्ञान द्वितीय वर्ष 4 प्रश्न पत्र पृ. 80–81
- BTCCD.EO.Ed, ''बाल विकास''

सामाजिक, राजनीतिक परिवर्तन व गांधीवादी तकनीक

डॉ. शमशेर जमदग्नि
भूतपूर्व अध्यक्ष, राजनीतिविज्ञान विभाग,
राजकीय महाविद्यालय, छर्रा, अलीगढ़, उत्तर प्रदेश

परिचयः

आज भारत ही नहीं, पूरा संसार महात्मा गांधीजी की 150वीं जयंती मना रहा है। गांधीजी मानव नहीं बल्कि महामानव थे। उनके सिद्धांत कर्म संग व्यावहारिकता रखते थे। उनके प्रमुख सिद्धांत सत्य, अहिंसा, शाकाहार, ब्रहमचर्य, सादगी, विश्वास थे। गांधीजी ने भारत में ही नहीं, विदेशों में सत्याग्रह को सफलतापूर्वक प्रयोग किया। **अल्बर्ट आइंस्टीन** का कथन अपनी महत्ता सिद्ध कता है कि ***"आने वाली पीढ़िया मुश्किल में यह विश्वास कर पाएंगी कि गांधी जैसा मानव पृथ्वी पर आया होगा।"***

गांधीजी का जन्म 2 अक्तूबर 1869 को पोरबंदर काठियावाड, गुजरात में कर्मचन्द व पुतलीबाई के घर हुआ। गांधीजी कर्मचन्द की चौथी पत्नी की संतान थे। गांधी ने 8वीं तक की शिक्षा पोरबन्दर में, 10वीं राजकोट से, स्नातक भावनगर के शामलदास कॉलेज से प्राप्त की। वकालत के लिए इग्लैण्ड गए। इग्लैण्ड व वेल्स एसोसिएशन के बुलावे पर भारत आए तथा दादा अदुल्ल की कम्पनी के मुकदमे की पैरवी हेतु अफ्रीका गए।

महात्मा गांधी के चिंतन के अनेक स्त्रोत रहे हैं। परिवार से उन्होंने सीखा : ईश्वर एक जीवन्त शक्ति है। 'दरिद्रनारायण' का चिन्तन उन्होंने हिंदू धर्म से ग्रहण किया। ईसाई धर्म से 'सादगी', बौद्ध धर्म से 'अहिंसा', जैन धर्म से 'साधनों की पवित्रता', इस्लाम से 'शांति का पाठ' सीखा।

इतना ही नहीं, तिलक से 'निष्क्रिय प्रतिरोध', गोखले से 'राजनीति का आध्यात्मिकरण', जान रस्किन से 'सर्वोदय', थोरो से ' सविनय अवज्ञा', टालस्टाय से 'श्रम का महत्व' अपने जीवन में उतारकर नई धार दी।

महात्मा गांधी ने गीता के 'कर्म सिद्धान्त' को एक नया अमलीजामा पहनाकर संसार के सामने प्रस्तुत किया।

महात्मा गांधी ने अपने चिन्तन स्त्रोतों के आधार पर 'हिन्द–स्वराज', 'दक्षिण अफ्रीका में सत्याग्रह का इतिहास', 'सत्य के प्रयोग', 'गीता माता' नामक पुस्तकों में बहुत ही सुंदर ढंग से रखा, जिनको दुनिया आजकल आत्मसात कर रही है। 'इंडियन ओपिनियन', 'यंग इंडिया', 'नवजीवन', पत्र–पत्रिकाओं का सम्पादन महात्मा गांधी ने दशकों तक किया।

' मेरे सपनों का भारत' महात्मा गांधी जी ने जीवन के अंतिम पड़ाव पर जमीं पर उतारा। महात्मा गांधीजी के सपनों का भारत उनकी वसीयत अनुसार रहा है। महात्मा गांधी ने अपनी वसीयत 29 जनवरी 1948 को दिल्ली में लिखीः जो इस प्रकार थी –

1–अर्थव्यवस्थाः 1 संघ गांव व अन्यों से धन एकत्रित करेगा, विशेष रूप से गरीब के अंश पर जोर दिया जाएगा।

2– संघ अर्थात भारतीय संघ इन निकायों को अपने साथ आबाद करेगाः– 1 हाथ से काते हुए सूत के कपड़े पहनेगा। 2 ग्रामवासी व्यक्तित सम्पर्क रखेगा। 3 डायरी बनानी होगी। 4 गांव आत्मनिर्भर बनाने होंगे। 5 सफाई करनी होगी। 6 जन्म–मृत्यु तक शिक्षा की व्यवस्था करनी होगी। 7 मतदाता सूची बनानी होगी। 8 लोक सेवक संघ बनाना होगा। 9 पंचायतें गठन करनी होंगी।

गांधीजी की वसीयत और गांधी के सपनों के भारत नामक पुस्तकें दोनों ऐसे हैं जैसे गर्भ और शरीर। यह बात सही है कि गांधी ने 'मेरे सपनों का भारत' अपनी वसीयत से पहले लिख दी थी मगर इस बात को भी नहीं नकारा जा सकता कि बीज से वृक्ष बनते हैं।

महात्मा गांधीजी के सपनों का भारत, सामाजिक सरोकार, आर्थिक मानदंडो, धर्म व राजनीति के सन्दर्भ में समझा व परखा जा सकता है।

1. महात्मा गांधी अपने सपनों के भारत में, भारत को इच्छापूर्ति करने वाला देश मानते हैं। गांधीजी कहते हैं : भारत भोग भूमि नहीं, कर्म भूमि है।
2. गांधीजी के सपनों में भारत यूरोप का अन्धा अनुयायी नहीं बनेगा। भारत अगर हिंसक बना तो बापू कहते हैं, मैं उसमें नहीं रहूंगा। राष्ट्रपिता महात्मा गांधी कहते हैं कि मैं भारत को स्वतन्त्र और बलवान देखना चाहता हूं।
3. गांधी कहते हैं कि मैं अपने सपनों में पाश्चात्य सभ्यता का विरोध इसलिए करता हूं कि वह विचारहीन–विवेकहीन है। यूरोप रक्त रंजित मार्ग से थक चुका है।
4. गांधीजी का सपना था कि मेरा देश प्रेम मेरे धर्म द्वारा नियन्त्रित है। धर्म नैतिक होना चाहिए, संस्थागत नहीं। क्योंकि धर्म सार्वभौम है।
5. गांधी के सपनों में धर्म के बिना राजनीति विधवा है। वो कहते थे कि धर्म संकीर्ण पंथवाद नहीं है।
6. गांधीजी के सपनों के भारत में स्वराज आत्मशासन है। जिसमें श्रम करने वाला ही मतदान देने का अधिकारी होगा।
7. गांधी के सपनों के भारत में सच्चा राष्ट्रवाद यह है कि मानव प्रेम ही राष्ट्र प्रेम है। राष्ट्रवादी ही अन्तरराष्ट्रीयवादी बन सकता है। जन्मजात लोकतन्त्रवादी वही है जो जन्म से अनुशासन का पालन करता है।
8. गांधी जी के सपनों के भारत में समाजवाद हमें अपने पूर्वजों से मिला है। 'मानव सीमाएं बनाता है, रेखाएं खींचता है''।
9. गांधी के सपनों में उद्योगवाद एक अभिशाप है। खतरों का सामना करते हुए जीना (जंगली जीवन), खतरों वाला जीवन जीने में (यन्त्री जीवन) अन्तर है।
10. गांधीजी के सपनों के भारत में वर्ग युद्ध का कोई औचित्य नहीं क्योंकि यहां राजा–रंक दोनों को समान अधिकार मिलेंगे।
11. उनका सपना था कि दरिद्र ही नारायण है। गरीबों की सेवा करो।
12. शरीर श्रम, गांधीजी के स्वप्न में इस प्रकार था कि प्रकृति की इच्छा है कि हम अपना पसीना बहाकर कमाएं। भिखारी को काम संग भोजन दो।
13. बेरोजगारी पर गांधी जी स्वप्न देखते थे कि हमें अपना आटा खुद पीसना चाहिए, हमें अपने जूते स्वयं पालिश करने चाहिए।
14. अधिकार व कर्त्तव्य के बारे में गांधीजी का स्वप्न था कि एक का अधिकार दूसरे का कर्त्तव्य है। दूसरे का कर्त्तव्य पहले का अधिकार है।
15. सर्वोदय के बारे में गांधीजी स्वप्न देखते थे कि श्रम के बिना सेवा सम्भव नहीं है। श्रम से जीने का अधिकार मिलता है।

व्यक्तित्व एवं कृतित्वः

व्यक्तित्व :

जन्म– 2 अक्टूर 1869, पोरबन्दर,, काठियावाड़, गुजरात। शिक्षा–यूनिवर्सिटी कॉलेज, लन्दन, 8वीं पोरबंदर, 10वीं राजकोट, भावनगर के शामलदास कॉलेज से स्नातक। विवाह– चार सन्तान, सभी पुत्र– 1888 हरी लाल, 1892 मणिलाल, 1897 रामदास 1900 देवदास। माता–पिता– करमचन्द, पुतलीबाई (पुतलीबाई–करमचन्द की चौथी पत्नी), स्वदेश–विदेशः (क) इंग्लैण्ड और वेल्स एसोसिएशन के बुलावे पर भारत (ख) दक्षिण अफ्रीका वकालत करने गए, अफ्रीका 1913–14 में नागरिक अधिकारों का आंदोलन।

भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम के लिए संघर्ष : चम्पारण खेड़ा, असहयोग आंदोलन,, स्वराज और नमक सत्याग्रह, सविनय अवज्ञा आंदोलन, दलित आंदोलन, भारत छोड़ो आंदोलन, स्वतन्त्रता और भारत विभाजन, हत्याः 30 जनवरी 1948, नाथूराम गोडसे, सिद्धांत क सत्य ख अहिंसा ग शाकाहार घ ब्रहमचर्य ड सादगी

कृतित्व :

पुस्तक–हिन्द स्वराज (1909), दक्षिण अफ्रीका में सत्याग्रह का इतिहास (1925), सत्य के प्रयोग (1928), गीता माता (1931), महात्मा गांधी के विचार मेरे सपनों का भारत (अंग्रेजी में 1945–47 में प्रकाशन)

पत्रः हरिजन,, इंडियन ओपिनियन, यंग इंडिया, नवजीवन (मासिक पत्रिका) स्वंय निकाली।

महात्मा गांधी के चिन्तन के स्त्रोतः

परिवार से ईश्वर एक जीवन शक्ति है। प्रभात कुमार भटटाचार्य अपनी पुस्तक ' गांधी दर्शन' में लिखते हैं। हिंदू धर्म से दरिद्रनारायण का चिन्तन मिला। डॉ. अवस्थी एवं अवस्थी ने अपनी पुस्तक ' आधुनिक भारतीय सामाजिक व राजनीतिक चिन्तन' में लिखा है। गीता से ' कर्म का सिद्धान्त' पाया अपने विचार स्वंय गांधी जी ने विभिन्न समाचार पत्रों में कहे। ईसाई धर्म से 'सादगी' को अपनाया। मानव की प्राथमिक जरूरतें रोटी–कपड़ा–मकान हैं सबको मिले।सरमन ऑन दी माऊंट में 'बदी से नेकी को जीतो' समझा जो एक माल पर तमाचा मारे उसके सामने दूसरा गाल पेश करो। बौद्ध धर्म से 'अंहिसा' को जाना। मानव को हानि पहुंचाने वाले जीव–जन्तु, कुमारी के शील भंगी को, जंगी तलवार वालों को हिंसा से खत्म करना चाहिए। जैन धर्म से 'साधनों की पवित्रता' व्यावहरिक रूप दिया। यह सिद्धान्त गांधी को मार्क्स से अलग करता है मगर दोनों का अपना महत्व है।इस्लाम धर्म से 'शांति–सुरक्षा–मुक्ति' को जीवन दिया। गांधीजी ने पैगम्बर मुहम्मद के शांति प्रिय व्यक्तित्व से प्रभावित होकर शांति को चुना। तिलक से ' निष्क्रिय प्रतिरोध' को अपना हथियार बनाया। गांधीजी ने तिलक के इस सिद्धान्त को निर्बलों का सशक्त हथियार बनाया।

गोखले से 'राजनीति का आध्यात्मिकरण' सीखा। गांधीजी ने गोखले से सीखा कि धर्म के बिना राजनीति अधूरी है। जान रस्किन के 'अन्टू दिस लास्ट' से सर्वोदय जाना। गांधी जी ने जाना कि वकील व नाई का वेतन बराबर हो, दोनों श्रम का जीवन जीते हैं। हेनरी हेविड थ्योरों के 'सविनय अवज्ञा पर निबन्ध' पढ़ा। गांधी जी ने सविनय अवज्ञा को भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन में व्यावहारिक रूप दिया। टालस्टाय की पुस्तक ' दा किंगडम ऑफ गॉड इज विद इन यू' से 'श्रम का महत्व' की शिक्षा पाई। गांधी जी ने पाया कि जो श्रम करेगा वही मताधिकार पा सकेगा।

महात्मा गांधी : वसीयत व वारिस

वसीयतः 29 जतनवरी 1948, दिल्ली

1. अर्थव्यवस्थाः संघ गांव व अन्यों से धन एकत्रित करेगा, विशेष रूप से गरीब के अंश पर जोर दिया जाएगा।
2. भारतीय संघवाद इन निकायों को अपने साथ आबद्ध करेगाः क. अखिल भातीय चरखा संघ, ख. अखिल भारतीय ग्रामीण उद्योग संघ, ग. हिन्दुस्तानी तालीमी संघ, घ. हरिजन सेवक संघ, ड़ गो–सेवा संघ
3. अन्यः– हाथ से काते हुए सूत को पहनेगा। हिन्दू वह है जो अस्पृश्यता न रखता होगा। ग्रामवासी व्यक्तिगत सम्पर्क रखेंगे। कार्यकर्ताओं की भर्ती–प्रशिक्षण के संग रजिस्ट्रर रखना होगा। दैनदिनी बनानी होगी। गांव आत्मनिर्भर बनाने होंगे। सफाई करनी होगी, स्वास्थ्य की रक्षा करनी होगी। जीवन में जन्म–मृत्यु की शिक्षा की व्यवस्था करनी होगी। मतदाता सूची बनानी होगी। कर्त्तव्य पालन हेतु भारतीय संघ निर्धारित नियमों का अनुसरण करेगा। कांग्रेस का विघटन हो, लोक सेवक संघ की गठन हो। 5 व्यक्ति पुरुष–स्त्री इस संघ की इकाई होगी, दो निकटस्थ सदस्य इकाई नेता चुनेंगे, 50 प्रथम स्तर के नेता द्वितीय स्तर के नेता चुनेंगे, 200–200 पंचायतों के समूह तब तक बनेंगे जब तक भरत उनमें सम्मलित न हो जाए।

वारिसः– पुत्र

1. हरिलाल–वकील बनने हेतु यूके जाने के लिए गांधी ने मना किया तो घर छोड़ दिया–की पत्नी गुलाब : पुत्र–कांति लाल, रसिक लाल, शांति लाल, पुत्री–रमी, मनु।
2. मणिलाल–इण्डियन ओपिनियन (इंग्लिश–गुजराती) के सम्पादक हैं–की पत्नी सुशीला : पुत्र– अरुण, पुत्री–सीता, इला।
3. रामदास–गांध की चिता को अग्नि देने वाला–की पत्नी निर्मला : पुत्र–मनु, पुत्री–सुमित्रा, उषा।
4. देवदास–प्रखर पत्रकार, हिन्दुस्तान टाइम्स के सम्पादक, राजगोपालाचारी के दामाद–1923 में–की पत्नी लक्ष्मी : पुत्र–राजमोहन, गोपालकृष्ण, रामचन्द्र, पुत्री–तारा।

पौत्र

1. क्रान्तिलाल–एक डॉक्टर–की पत्नी सरस्वती बेन : पुत्र–शांति लाल (यूएस में सर्जन), पत्नी सुजेन–तीन बेटिया, पुत्र–प्रदीप (यूएसए में चार्टेड एकाउंटेंट)।
2. शान्तिलाल–यूएस में नेता रिपब्लिकन पार्टी–की पत्नी सूसन लाफोर्स (यूएसए) : के पुत्र–नही, पुत्री–अनिता, अंजली।
3. अरुण–अफ्रीका में थे, गांधीजी की मौत के समय भी नौकरी करते थे–की पत्नी सुनंदा : पुत्र–तुषार, पुत्री–अर्चना।
4. मनु–एक वैज्ञानिक यूएसए में हैं–की पत्नी लक्ष्मी : पुत्र –नहीं, पुत्री–नहीं।
5. राजमोहन–1989 में चुनाव हारे लोकसभा का–की पत्नी उषा :, पुत्र–देवत्त, यूएसए में पीस एक्टिविस्ट, पुत्री–सुप्रिया।
6. गोपालकृष्ण– आईएएस अधिकारी, बंगाल के राज्यपाल, श्रीलंका के राजदूत,–की पत्नी तारा : पुत्र–नहीं, पुत्री–दिव्या (दि हिन्दू की पत्रकार। लेखक–तीन पुस्तक : गांधीवादी) पुत्री–नूरी (एनडीटीवी में)।
7. रामचन्द्र की पत्नी इंदू : पुत्र–नहीं, पुत्री– लीला (यूएसए में शिकागो विश्वविद्यालय में अंग्रेजी की प्रोफेसर है।)

महात्मा गांधी के सपनों का भारत : चिन्तन के परिप्रेक्ष्य में

(क) सामाजिक सरोकारों के परिप्रेक्ष्य में गांधी :

नैतिकता– नैतिकता रहित अर्थशास्त्र अर्थहीन है। समाज सुधारक– सर्वोदय की भावना। स्वतन्त्रता– सामाजिक स्वतन्त्रता बनाम आर्थिक स्वतन्त्रता। छुआछूत– मैं अछूत के घर पैदा होऊ, दुख समझू। प्लेटो–विवेक (दार्शनिक व शासक वर्ग), उत्साह (रक्षक व सैनिक वर्ग), वासना (क्षुधा उत्पादक वर्ग), प्राकृतिक गुणों का। वर्ण व्यवस्था–प्राकृतिक योग्यता पर आधारित। नारी–अनेक बुराइयों के उन्मूलक। स्वराज–सभी धर्म एक मां की सन्तान है।

(ख) आर्थिक मानदण्डो के सम्बन्ध में गांधी दर्शनः

संविधान : नीति निदेशक सिद्धान्त। ट्रस्टीशिप : धनवान सम्पत्ति का मालिक नहीं, संरक्षक है। विकेन्द्रीकरण : आर्थिक सत्ता व उत्पादन प्रणाली का विकेन्द्रीकरण हो। मशीन बनाम मानव : मानव मशीन चलाए न कि मशीन मानव को। श्रम : सबका वेतन बराबर हो, वकील, डॉक्टर आदि।

(ग) गांधीवादी चिन्तन में धर्म और राजनीतिः

धर्म : संकीर्ण पंथवाद नहीं है। धर्म : नैतिकता बनाम संस्थागत। धर्म : धर्म हेतु मरना अच्छा, धार्मिक कट्टरता हेतु मरना गलत। धर्म : सार्वभौम है। धर्म : धर्म बिना राजनीति विधवा है।

(घ) गांधी का भारत : सत्याग्रह बनाम सशस्त्र संग्रामः

निरपेक्ष बनाम सापेक्ष हिंसा – शुद्ध साधन–कोई भी साधन। आत्मबल बनाम सशस्त्र बल–सत्याग्रह–सशस्त्र संग्राम। आत्मा बनाम हथियार– आध्यात्मवाद–भौतिकवाद। समझौतवादी बनाम समझौता विरोधी–सुभाष–हिटलर। हृदय बनाम शासन परिवर्तन। आध्यात्मिक बनाम भौतिक क्रान्ति।

साधन–साध्य सम्बन्ध बीज–वृक्ष। सत्याग्रह बनाम सशस्त्र संग्राम से आजादी– खून की बूंद बनाम तुम मुझे खून दो।

(ड)राज्य की नीति के निदेशक तत्वः

अनुच्छेद 36 परिभाषा :

अनुच्छेद 37 इन्हें लागू कराना राज्य का कर्त्तव्य है, न्यायालय द्वारा प्रवर्तनीय नहीं होंगे।

अनुच्छेद 38 राज्य लोक कल्याण की अभिवृद्धि : राज्य की असामनता दूर करोगा। सामाजिक, राजनीतिक व आर्थिक न्याय देगा

अनुच्छेद 39 राज्य द्वारा अनुसरणीय कुछ नीति तत्व : समान रूप से जीविका के पर्यान्त साधन होंगे।समान काम का समान वेतन होगा। स्त्रियों के स्वास्थ्य का ध्यान होगा। बाल श्रम पर रोक लगाएगा।

अनुच्छेद 40 ग्राम पंचायतों का गठन :

अनुच्छेद 41 कुछ दशाओं में काम, शिक्षा और लोक सहायता पाने के अधिकार का प्रबन्ध करेगा :

अनुच्छेद 42 प्रसूति सहायता को उपबन्ध करेगा :

अनुच्छेद 43 कर्मकारों के लिए निर्वाह मजदूरी :

अनुच्छेद 44 एक समान सिविल संहिता :

अनुच्छेद 45 छह वर्ष के बालकों की शिक्षा करेगा :

अनुच्छेद 46 एससी–एसटी को न्याय देगा :

अनुच्छेद 47 अच्छा भोजन देगा, नशा हटेगा :

अनुच्छेद 48 दुधारू पशुओं व जीवों की हत्या रोकेगा :

अनुच्छेद 49 राष्ट्रीय महत्व के स्मारकों की रक्षा करेगा :

अनुच्छेद 50 कार्यपालिका बनाम न्यायपालिका–दोनों अलग :

मेरे सपनों का भारतः

भारत इच्छापूर्ति करने वाला देश है। भारत कर्मभूमि है, भोग भूमि नहीं है। भारत आत्मबल का पुजारी जबकि पशुबल का नहीं। भारत यूरोप का अन्धानुकरण नहीं करेगा। हिंसक भारत में नहीं रहूंगा। मैं भारत को स्वतन्त्रत और बलवान देखना चाहता हूं। मैं पाश्चात्य सभ्यता का विरोध इसलिए करता हूं कि वह विचारहीन–विवेकहीन है। मैं पाश्चात्य सभ्यता का इसलिए विरोध करता हूं कि विचारहीन–विवेकहीन है। यूरोप रक्त रंजित मार्ग से थक चुका है। मेरा देश प्रेम धर्म द्वारा नियंत्रित है। मैं भारत से वैसे बन्धा हुआ हूं जैसा बच्चा मां की छाती से।

स्वराज का अर्थ :

स्वराज का वैदिक अर्थ है–आत्म शासन। लोकसम्मति अनुसार होने वाला भारतवर्ष में शाासन। श्रम करके सेवा करने वालों को मतदाता सूची में रखें। स्वराज का अर्थ यह नहीं है कि जनता सरकार का मुंह ताकती रहे, उम्मीदें पालना शुरू कर दे और अपाहिज बन जाए। गांधी कहता है कि मेरा स्वराज तो हमारी सभ्यता की आत्मा की अक्षुण्ण रखना है।स्वराज रक्षा देशभक्ति से ही हो सकती है। स्वराज का अर्थ है कि बहुसंख्यक जनता का शासन। बहुसंख्यक का मलतब अगर हिंदू है तो मैं उसे स्वराज नहीं मानूंगा। मेरा स्वराज गरीबों का स्वराज है।

राष्ट्रवाद का सच्चा स्वरूप:

मानव प्रेम और राष्ट्र प्रेम दोनों एक हैं। देश प्रेम का धर्म हमें सिखाता है कि हमें परिवार, ग्राम, जिले, प्रांत व देश के लिए सीढ़ीनुमा बलिदान देना चाहिए। भारत का उत्थान दूसरे राष्ट्रों की लाशों पर नहीं होना चाहिए। राष्ट्रीयता से राष्ट्रवाद, राष्ट्रवादी से ही अन्तरराष्ट्रीयवादी बना जा सकता है। जन्मजात लोकतन्त्रवादी वही है जो जन्म से अनुशासन का पालन करता हो।

बहुसंख्यक दल और अल्पसंख्यक दलः

बहुसंख्यक जबरदस्ती करता है अल्पसंख्यक ने हमेशा के लिए इसे नहीं स्वीकारना। अल्पसंखकों को बहुसंख्यकों से अलग ढंग से चलने का पूरा अधिकार है।

भारत और समाजवादः

समाजवाद तो हमें अपने पूर्वजों से मिला है : सब भूमि गोपाल की है। सीमाएं व रेखाएं तो मानव की देन है। समाजवाद है अद्वैतवाद–यानि सब समान। यही गांधी का समाजवाद था। **भारत और साम्यवाद :** बोल्शेविज्म हिंसा से निजी सम्पत्ति को अधीन करता है तो वह ज्यादा दिनों तक टिकेगा नहीं।

उद्योगवाद का अभिशापः

खतरों का सामना करते हुए जीने में बनाम खतरों वाला जीवन जीने में। जंगली लोग–भगवान भरोसे, हवाई जहाज–यन्त्र भरोसे।

वर्ग युद्धः

राम राज्य के राजा–रंक के अधिकार समान होंगे। जमींदार का नाश नहीं चाहता। सवाल एक वर्ग को दूसरे वर्ग के खिलाफ भड़काने का नहीं है। हड़ताल : न्यायपूर्ण हो, एकमत हो, संघ के कोष के आज्ञा बिना हो, त्यागपत्री हो।

मजदूर क्या चुनेंगेः

आराम का समय हो। शिक्षण की सुविधा हो। वस्त्र–दूध मिले। छुटटी। वेतन इतना हो कि बुढ़ाने के लिए निर्वहन की रकम बचा सके। मजदूर मालिकों से ज्यादा कर्त्तव्य निभाते हैं।

अधिकार या कर्त्तव्यः

बहुसंख्यक हिंदुओं के गांव अल्पसंख्यक मुसलमानों के प्रति अपना कर्त्तव्य निभाएं, ताकि उनको समान अधिकर मिल सके।

बेकारी का सवालः

जिसको काम न, रोटी न हो, तब हमें आराम करने की, पेट भरे में शर्म महसूस करनी चाहिए। आटा खुद पीसे।

दरिद्र–नारायण :

गरीब के लिए रोटी आध्यात्म है।

शरीर श्रम :

प्रकृति की इच्छा है कि हम अपनी रोटी पसीना बहाकर कमाएं। भिखारियों की समस्याः काम

सर्वोदय :

उपयोगितावाद का समर्थन नहीं करता–'बड़ी संख्या का ज्यादा हित। गीता कहती है कि श्रम के बिना सेवा सम्भव नहीं है। श्रम से ही जीने का अधिकार मिलता है।

निष्कर्षः

भगतसिंह तेरी नास्तिकता को, रोज दोहराना चाहता हूं।
आजाद तेरी शहादत को, गले लगाना चाहता हूं।।
दुर्गा भाभी तो नहीं रोई, अपने पति की मौत पर
दोस्तों! मैं तो खूब रोना चाहता हूं।।।

गांधी और आज का भारत :

देश 'बापू', ' राष्ट्रपिता', 'महात्मा' कह रहा है, मान कोई नहीं रहा? 70 वर्षों के इतिहास में राज्य के नीति निदेशक तत्व किसने लागू किए? बापू की वसीयत अनुसार जीवन जीते तो आज बेरोजगारी की समस्या दानव नहीं बनती। हिन्दुस्तानी तालिमी संघ अनुसार आजीवन पढ़ते तो व्यक्तित्व जंगित नहीं होते। काम करने वालों को मताधिकार होता तो भ्रष्टाचार की जगह शिष्टाचार होता। व्यक्तिगत गांव में सम्पर्क रखते तो भाईचारा–बन्धुत्व विकसित होगा। सफाई रखते तो स्वस्थ रहते। दैनिक डायरी बनाते तो समय के साथ चलते। हाथ काम करता तो पेट भूखा न मरता। व्यक्ति आत्मनिर्भर बनता तो गांव आत्मनिर्भर होता। कांग्रेस पार्टी खत्म करके लोक सेवक संघ बनाते तो घोटाले नहीं होते।

अब कहां वो वीरता, सुभाष जैसे वीर की।
आज कहां वो राजव्यवस्था, जवाहर जैसे वजीर की।।
जेबों में ही कर दी हत्या
गांधी जैसे फकीर की।।।

आचार्य नरेंद्र देव यांचे राजकीय व सामाजिक योगदान

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

श्री.शि.वि.प्र. संस्थेचे ना.स. पाटील साहित्य आजि मु.फि.मु.अ. वाजिज्य महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावनाः

आचार्य नरेंद्र देव थोर समाजवादी विचारवंत होते. त्यांच्यावर समाजवादी विचारांचा मोठा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. ते समाजवादातून बदल करणे योग्य असे म्हणत होते. त्यांनी भारतीय समाजवादी आंदोलनात अत्यंत महत्वाची भुमिका बजावलेली आहे. भारतीय समाजवादी चळवळ पाश्चीमात्य देशामधील समाजवादी चळवळीपेक्षा प्रतिकुल परिस्थितीत वाढीस लागली. पाश्चिमात्य देशातील आर्थिक, सामाजीक परिस्थितीसारखी भारतात परिस्थिती नव्हती अशा प्रतिकुल परिस्थितीत भारतात नवे आर्थिक, सामाजिक विचार मांडून समाजवादाज डे वाटचाल ज रज्यास प्रोत्साहन देजाऱ्या विचारवंतांत आचार्य नरेंद देव यांचे स्थान वरचे आहे. लोज मान्य टिळज आजि अरविंद घोष हे जहाल विचारसरजीचे होते. त्यांच्याविषयी आचार्य नरेंद्र देव यांना आज र्षज वाटत होते. १९३४ मध्ये त्यांची ज ाँग्रेस समाजवादी पजाच्या अध्यजपदी निवड ज रज्यात आली होती. तेव्हापासून त्यांना राष्ट्रीय स्तरावर ओळजले जाऊ लाजले. ते राष्ट्रीय नेते म्हजूनही ओळजले जाऊ लागले. त्यांनी शेतकऱ्यांचे प्रश्न जवळून पाहिले आणि त्यांचे प्रश्न जर सोडवले तर खेडे गाव सुधरतील. खेड्यातील परिस्थिती बदलली तर त्यांचे आर्थिज जीवन सुजी होईल आजि पर्यायाने देशाचा विज ास होईल असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळे त्यांनी जि सान चळवळीत भाज घेऊन ती चळवळ यशस्वी होण्यासाठी प्रयत्न करुन शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचा व समस्यांचा विचार करुन त्या लवकर आणि प्रभावीपणे कशा सोडविता येतील यासंदर्भात अभ्यास करुन शेतकरी व मजूर यांचा प्रश्न हाताळला. या सर्व कार्याची पावती म्हणून त्यांची अखील भारतीय किसान सभेचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. ते एक उत्तम प्रकारचे वक्ते होते. त्यांनी अनेकवेळा वेगवेगळ्या माध्यमातून आपले विचार भारतीय शेतकरी आणि ग्रामीण जनतेसमोर मांडले होते. भारताच्या आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीचे विश्लेषण करुन देशापुढील समस्या सोडविण्यासाठी व्यावहारीक मार्ग दाखविण्याचे कार्य नरेंद्र देव यांनी केले. एवढेच नाही तर राजकीय विचारात नैतीकता, मानवता आणि संस्कृती यांनाही स्थान मिळवून दिले. यामुळेच त्यांचे विचार नैतीज समाजवादी या नावाने ओळजले जातात. त्यांच्या विचारांचे आजजी एज वैशिष्ट्य म्हजजे भारतीय मध्यमवर्गाचा विचार होय. भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावणाऱ्या मध्यम वर्गावरच भारतीय समाजवादी चळवळीचे भवितव्य अवलंबून आहे. म्हजून सर्व समाजाचे आर्थिज आजि वर्जीय पातळीवरुन संघटन घडवून आजावे असे मत आचार्य नरेंद्र देव यांनी व्यक्त केले. त्यांचे विचार फारच मोलाचे व उपयुक्त आहेत.

संशोधनाचा उद्देश :

आचार्य नरेंद्र देव यांचे राजकीय व सामाजीक योगदानाचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. आचार्य नरेंद्र देव यांच्या राजकीय व सामाजिक योगदानाची माहिती अभ्यासणे.

२. आचार्य नरेंद्र देव यांच्या समाजवादाविषयी विचारांची माहिती जाणून घेणे.

३. आचार्य नरेंद्र देव यांचे भारतीय शेती व शेतकऱ्यांविषयी विचार जाणून घेणे.

४. आचार्य नरेंद्र देव यांचे धर्म व संस्कृतीविषयी विचार जाणून घेणे.

विषयाचे महत्व:

आचार्य नरेंद्र देव हे पुरोगामी विचारांचे पुरस्कर्ते होते. आचरण पध्दती, भावना, समाजहिताची दृष्टी यांना ते विचारात महत्व देत. त्यांनी सत्यास नेहमीच महत्व दिले. ते लोकशाहीस महत्व देत असत. कारण त्यांच्या मते लोकशाहीचा आधार सत्य हा आहे. सत्याशिवाय लोकशाहीची स्थापना होऊ शकत नाही. सामाजिक, सांस्कृतिक मुल्यांचा सतत आग्रह आणि पुरस्कार आचार्य नरेंद्र देव यांनी केला. मानव समाज व त्याचे वैशिष्ट्य, सामाजिक अपेक्षा आणि गरजा हे त्यांच्या अभ्यासाचे व चिंतनाचे विषय होते. भारतीय संस्कृतीला त्यांनी महत्व दिले. महात्मा गांधी यांच्याशी काही बाबतीत त्यांचे वैचारिक मतभेद होते. मात्र स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांनी महात्मा गांधीजींची बाजू घेतली. आचार्य नरेंद्र देव यांचे विचार, व्यक्तीमत्व समाजाभिमुखता यांची माहिती महात्मा गांधी यांना होती म्हणूनच महात्मा गांधी यांनी आचार्य नरेंद देव यांना काँग्रेसचा अध्यक्ष बनविण्याचा प्रयत्न केला व्यक्तीच्या जडणघडणीत आणि संस्कृतीसंवर्धनात 'संस्कार महत्व' आचार्य नरेदं देव जाणून होते. म्हणूनच संस्कृतीचे सातत्य टिकविण्यासाठी त्यांनी इतिहासाचा पुरस्कार केला. त्यांनी लोकतांत्रीक वर्गसंघर्ष अनिवार्य मानला. हा संघर्ष मजूर-भांडवलदार, शेतमजूर-जमिन मालक, कामगार-उद्योगपती यांच्यातील असतो. यास विसंगती नावानेही ओळखतात. हा संघर्ष मुलभूत तीव्र आणि व्यापक असतो. त्यास नरेंद्र देव यांनी क्रांती म्हटले आहे. क्रांतीचा परिणाम व्यापक परिवर्तन असतो. विकास क्रांतीचा उद्देश असतो. आचार्यांनी आंतरराष्ट्रीय सहयोग आणि विश्वबंधुत्वाची वाढ होईल अशाच क्रांतीचे समर्थन त्यांनी केले. आधुनिक भारतात आचार्य नरेंद्र देव समाजवादी विचारवंत म्हणून ओळखले जातात.

१) समाजवाद विषयी विचार :

आचार्य नरेंद्र देव मार्क्सवादी विचाराचे समर्थक होते. भारताच्या दृष्टीने मार्क्सवादी विचारांची उपयुक्तता आचार्य नरेंद्र देव यांनी मान्य केली होती. परंतू मार्क्सच्या विचारातुन एक नवा विचार वर्तमान परिस्थितीच्या संदर्भात सांगण्याचा प्रयतन त्यांनी केला होता. त्यांच्या मते ज्या भांडवलशाही विरोधावर मार्क्सवाद आधारित आहे ती भांडवलशाही पूर्वीसारखी घातक राहिलेली नाही. कालमान परिस्थितीनुसार फक्त भांडवलशाहीचाच विपरित परिणाम होत नाही तर काही आर्थिक बाबींचाही प्रभाव समाजावर पडत असतो. समाजवाद व साम्यवाद हाच आजच्या युगाचा प्रभावी विचार असला तरी त्यांची पाळेमुळे राष्ट्रवादाच्या भूमीतच घट्ट रोवली पाहिजेत, त्यामुळे शोषण मुक्तीसाठी प्रयत्न करित असतांनाच कामगारांमध्ये राष्ट्रवादी विचार निर्माण करणे स्वातंत्र्य लढ्यासाठी फायद्याचे ठरणारे आहे. राष्ट्रवादी शक्ती हिच श्रेष्ठ प्रकारची शक्ती असते. आचार्य नरेंद्र देव यांचे मत होते की, समाजामध्ये भांडवलदार आणि कामगार याशिवाय मध्यमवर्ग, संक्रमण काळातील वर्ग असे इतर वर्ग अस्तित्वात आहेत. लोकशाही समाजवादाचे समर्थक असल्यामुळे राजा व नोकरशाही विरुध्द आचार्य नरेंद्र देव होते. नोकरशाही सर्वसामान्य माणसांकडे दुर्लक्ष करते. त्याचप्रमाणे प्रशासनातही सामान्य माणसाला प्रतिनिधीत्व असावे लागते. त्याचप्रमाणे कारखान्याच्या व्यवस्थापनातही श्रमीकांना हिस्सा दिला गेला पाहिजे. या पार्श्वभूमीवर वर्गसंघर्षाचा सिध्दांत नरेंद्र देव वेगळ्याच स्वरुपात स्विकारतात. आचार्य नरेंद्र देव यांच्या मते भारतातील भिन्न भिन्न वर्गात विभाजनाची प्रक्रिया अधिकाधिक द्रुत गतीने होत असल्यामुळे त्यातुन नवनवे वर्ग अस्तित्वात येत आहेत. त्याचा विपरित परिणाम राष्ट्रीय एकात्मता आणि स्वातंत्र्याच्या आंदोलनावर होऊ लागला आहे. अशा वेळी आपले कर्तव्य ठरते की आर्थिक आधार आणि वर्ग भावनेच्या आधारावर वर्गांना संघटीत करुन आंदोलन तीव्र स्वरुपाचे करावे. यासाठी प्रचार आणि संघटनेचा आधार घ्यावा करण या माध्यमातून कोणत्याही वर्गात संचेतना निर्माण केली जाऊ शकते. नरेंद्र देव यांनी भारतीय सामाजिक आणि आर्थिक समस्या वर्ग संघर्षाच्या निकषावर स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातील मध्यमवर्ग व कनिष्ठ वर्गांना एकत्रीत आणण्याची प्रक्रिया सुरु केली पाहिजे. त्यांच्या मते कामगारांचा वर्ग साम्राज्यविरोधी संघर्षाचे नेतृत्व करतांना शेतकरी, शेतमजूर आणि बुध्दीजीवी वर्ग श्रमीक वर्गाचे आधार बनले पाहिजे. यातुन देशात लोकशाही प्रक्रिया आणि आर्थिक दृष्ट्या लोकहितकारी धोरण स्विकारुन राष्ट्रीय संग्रामाचे सामिलीकरण केले जाईल. आचार्य नरेंद्र देव यांनी समाजवादी चळवळ राष्ट्रीय स्वातंत्र्य यादृष्टीने परस्पर संबंध निर्मितीसाठी प्रयत्न केलेला

दिसू-न येतो. भारतीय भांडवलशाही हि लोज्शाहीच्या मार्जा-ने जात असू-न समाजवाद्यां-नी राष्ट्रवादाज्डे वळजे जरजेचे आहे असे आचार्य -नरेंद्र देव यां-ना वाटत होते. समाजवादी जर राष्ट्रवादापासू-न अलीप्त राहिले तर ती त्यांची आत्महत्या ठरेल. ज्रज राजज्ीय स्वातंत्र्य ही समाजवादाची अपरिहार्य व्यवस्था होय. भारतीय लोज्शाहीला परिपक्व ज्रज्यासाठी लोज्ांमध्ये जाजृती निर्माज ज्रजे हा एज् मार्ज होय. त्यातु-न राष्ट्रीय चळवळ समाजात पोहोचेल आजि त्यातु-नच समाजीज्रजाच्या माध्यमातू-न आर्थिज् विचारधारा स्विज्ारली जाईल. देशामध्ये राष्ट्रीय व समाजवादी चळवळ यांच्यात सम-वय निर्माज ज्रज्याचा त्यां-नी प्रयत्-न ज्ेला. -नरेंद्र देवां-ना वाटत हो ज्ी, समाजवाद्यां-नी राष्ट्रीय स्वातंत्र्य समरामध्ये सहभाजी होऊ-न आपली राष्ट्रावरची भुमिज्ा वाढवावी. भारतीय राष्ट्रीय ज्ाँग्रेस-ने चालविलेल्या स्वातंत्र्य लढ्याला -नरेंद्र देवां-नी संपूर्ज पाठींबा जाहिर केला होता. १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनामुळे स्वातंत्र्यास सामाजीक आयाम प्राप्त झाले.

२) भारतीय शेती आणि शेतकरी याविषयी विचार :

आचार्य नरेंद्र देव यांचा भारतीय शेती व शेतकरी हा जिव्हाळ्याचा विषय होता पण त्याविषयी त्यांची भूमिका वास्तववादी स्वरुपाची होती. ते म्हणतात, भारतीय शेती व्यवस्थेत सुधारणा करणे गरजेचे आहे. भारतातील शेतमजूरांच्या समस्या इतर समस्यांपेक्षा भिन्न आहेत. त्यासाठी भारतीय शेतकरी आणि शेतमजूरांना सुजाण केले पाहिजे. या समस्यांचे स्वरुप मोठ्या प्रमाणात आर्थिक असून त्या सोडविण्यासाठी संघटीत ज्रु-न सहज्ारी संस्थांची निर्मिती ज्रु-न त्या मार्जा-ने या समस्या ज्ाही प्रमाजात सुटू शज्तील. भारतीय शेतज्री व शेतमजूर ज्र्जाच्या डोंजराजाली दबलेला आहे. दामदुपटी-ने आज्ारलेल्या व्याजदरामुळे शेतज्री व शेतमजूर या ज्र्जाच्या सापळ्यात अडज्ू-नच राहतो. त्यासाठी आधी जु-नी ज्र्जे माफ ज्रावीत, -नवी सुलभ हप्त्याची ज्र्जपध्दती सुरु ज्रावी. शेतज्री, शेतमजुर आजि ज्राहज् यांच्यातील दलालांचा वर्ज -नष्ट करावा. या परिस्थितीचा विचार करुन शासनाने आपले धोरण ठरवावे. ग्रामीण विकासासाठी साक्षरता अभियान सुरु करुन त्यांच्या प्रश्नांप्रती ग्रामीण जनता जी प्रामुख्याने शेतकरी, शेतमजूरांची आहे जागरुकता निर्माण करावी. त्यांच्या पुनर्निर्मितीसाठी क्रांतीकारी योजनांची आवश्यकता आहे. शेतकरी शेतमजूरांच्या सहकारी संस्था स्थापन कराव्यात. कमी दराने, सहज, सुलभ कर्ज योजना सुरु करावी. जमीन सुधारणा कायदा अंमलात आजावा. राज्य आजि शेतज्री, शेतमजूरांमधील मध्यस्थ दलाल संपवावेत. परंतू त्या प्रश्-नाज्डे ते वर्जवादी दृष्टीज्ो-नातू-न पाहत -नव्हते. ज्रामीज विरोधी शहरी असा वाद निर्माज होऊ शज्जार -नाही याज्डे त्यांचे ज्टाजा-ने लज होते. यासाठी ज्रामीज भाजातू-न लोज्शाही ज्राम सरकार स्थापन करावे अशी सुचना त्यांनी केली होती. ज्यामुळे ग्रामीण भागात आधुनिक जीवनाची सुरुवात होईल. ग्रामीण भाग व भारतीय शेती शेतज्ऱ्यांबाबत त्यांचीही भूमिज्ा मा-नवतावादी असू-न ज्ोजत्याही प्रज्ारचे शोषज अ-नाठायी श्रम आदिंपासू-न ज्रामीज भाजाची सुटज्ा व्हावी. सामाजिक आणि राजकीय तत्वांची मांडणी केली होती. आचार्य नरेंद्र देव यांनी भारतीय शेती आणि शेतकऱ्यांच्या पुनर्निर्मितीसाठी ज्रांतीज्ारी योज-नेची आवश्यज्ता प्रतिपाद-न ज्ेली होती. भारतीय शेतज्ऱ्यां-ना समाजवादी विचारांचे प्रशिजज देज्यात यावे या स्टॅली-नच्या विचाराने आचार्य नरेंद्र देव प्रभावीत झाले होते.

३) धर्मविषयक विचार :

आचार्य नरेंद्र देव हे बौध्द धर्म, तत्व आणि विचारांचे अभ्यासक होते. त्यांनी हिंदू धर्मातील सांप्रदायिकता आणि प्रवृत्तीला मोठ्या प्रमाणात विरोध केलेला दिसून येतो. त्यांनी धर्माचा विचार धर्मांधतेच्या अंगाने केला नाही. धर्म व ईश्वर यांचे संबंध जोडून ईश्वरकर्ता व करविता आहे या विचाराला त्यांनी विरोध केला. ईश्वर, धर्म यांचा एकत्रित विचार मनुष्यास दुर्बल करतो म्हणून त्यांनी समाजवादास धर्म म्हटले व त्या धर्माचा उद्देश व्यक्तीस धर्मशृंजलेतु-न मुक्त ज्रज्यासाठी ज्ेला. मा-नवतावादास त्यां-नी प्राथमिज्ता दिली. त्यांच्या या विचारांमुळे त्यांच्यावर "बौध्दधर्मावलंबी" अशा स्वरुपाची टिज्ा झाली. पज देव यां-नी ज्ोजत्याही एज्ा धर्माचे पूर्ज समर्थ-न ज्ेले -नाही. पज त्याचबरोबर ते अधार्मिज् प्रवृत्तीवादीही -नव्हते. त्यां-ना भारतीय धर्माची विशालता व उदारता महत्वाची वाटत होती. सांप्रदायीज्ता वाईट आहे व तिचा ज-म धर्मापासु-न झाला हि त्यांची धारणा होती. भारतीय धर्माला ते श्रेष्ठ मानीत असत. आचार्य देव यांनी धर्माप्रमाणे धर्मतत्वज्ञानाचाही पुरस्कार केला.

४) संस्कृतीविषयी विचार :

आचार्य -नरेंद्र देव यांच्या मते संस्‍ृती मा-नवीय, सामाजिज आजि ऐतिहासिज असते. ऐतिहासीज दृष्टीज ो-नातू-न पाहता संस्‍ृती सामाजिक संपर्कातून मानवनिर्मित व विकसीत आहे. जीवन हे परिवर्तनशील आहे तसेच संस्कृती देखील परिवर्तनशील आहे. स्थळ आणि काळाप्रमाणे जीवन व संस्कृती आकार घेत असते आणि नंतर विकसीत होत असते. ते म्हणतात परिवर्तन समाजविकासाचा एक भाग आहे. आर्थिक बदलामुळे सामाजीक संबंध देखील बदलत असतात. उद्देश व आकांक्षा बदलत असतात. या बदलांमुळे मूल्यांवर परिणाम होत असतो व हि बदललेली मूल्ये स्विकारावी लागतात. काही मूल्यांचा आशय सहसा बदलत नाही. इतिहासात अशा मूल्यांचे महत्व नेहमीच सिध्द झालेले आढळून येते. नव्या समाजरचनेत नवीन मूल्ये जन्मास येत असतात व त्याचा स्विकार करणे अपरिहार्य असते. आचार्य नरेंद्र देव यांच्या मते समाज व परिस्थिती बदलल्याने जशी ताज्या पाण्याची गरज भासते, तशीच नव्या संस्क्रीची आवश्यकता असते. त्यांनी संस्कृत भाषेस संस्कृतीचे उगमस्थान मानलेले आहे. संस्कृतीचा केंद्रबिंदू माणूस आहे. नवसंस्कृतीच्या रक्षणासाठी जून्या संस्कृतीतील सजीव तत्वांचा आवश्यकतेबरोबर विकसीत मूल्येही स्वबळानुसार वापरावी लागत असतात. आपल्या विकासाबरोबर अन्य संस्कृतीचाही विचार करावा लागतो. त्यांच्या मते भारतीय संस्कृतीचा विकास ब्राम्हण आणि श्रमणसंस्कृतींच्या संघर्षातू-न झाल्याचे दिसून येते. आचार्य नरेंद्र देव भारतीय संस्‍ृतीचे अभ्यासज होते. त्यांच्या मते संस्‍ृती म्हजजे भेदभावविरहीत जीव-न, भेदभावयुक्त संस्‍ृती मा-नव राष्ट्र यांचे संरजज ज रु शज त -नाही. ब्राम्हण, क्षत्रीय वैश्य, क्षुद्र जर परस्परांमध्ये संघर्ष करीत राहिले तर आजच्या युगात ते नागरीक बनु शकत नाहीत. ते म्हणतात भारतीय संस्कृतीची निर्मिती विभिन्न धर्माच्या तत्वानुसार झालेली आहे. संस्कृती हि एकधर्मीय स्वरुपाची असता कामा नये. ती बहुधर्मीय असावी. तरच ती उदार असते.

५) संपविषयक विचार :

आचार्य नरेंद्र देव हे मानवतावादी होते. त्यांचा मानवतावाद हा समाजवादाशी निगडीत होता. भांडवलदारांकडून जे समाजाचे शोषण होत होते ते थांबविण्यासाठी मजूर आणि श्रमीक यांच्या हातात संप किंवा बंद हे साधन आवश्यक आहे. आचार्य नरेंद्र देव यांच्यावर जॉर्ज रसेलच्या "सार्वत्रिक संपा"च्या श्रमसंघवादी सिध्दांताचा प्रभाव पडला होता. त्यांच्या मते सार्वजनीक संप भावनात्मक, विचारधारात्मक आणि ज ार्यात्मज या दो-न्ही दृष्टी-ने उपयुक्त असतो. संपाविषयी आचार्य -नरेंद्र देव म्हजतात, सार्वज-निज संप याला दो-न बाजू असू-न ती म्हजजे सार्वजनिक संपामुळे देशाचे आर्थिक नुकसान होते. पण राजकीय सत्तेला देश सोडण्यास प्रवृत्त करते. सामाजिक बदल घडविण्यासाठी आणि समाजजीवनात संजीवनी निर्माण करण्यासाठी सामुहिक संपाची गरज भासत असते. जेव्हा रशिया या देशामध्ये राज्यक्रांती झाली त्यात जे क्रांतीकांरी सहभागी होते ते सर्व नरेंद्र देव यांनी जवळून पाहिले होते. त्याचा परिणाम म्हणून त्यांनी भांडवलदारांच्या सत्तेच्या विरोधात ज ामजारां-ना एज त्र ज रु-न संघट-नेच्या माध्यमातू-न संपाचे शस्त्र वापरले. भारतात ज्र ांती अशक्य -नाही ज ा? याविषयी त्यां-नी विचार मांडले ज ी, भारत हा औद्योजिज दृष्ट्या माजासलेला देश असू-न येथील अर्थव्यवस्था हि शेतीशी -निजडीत असल्यामुळे येथे ज्र ांती शक्य -नाही असे अ-नेज विचारवंत म्हजतात. परंतू आचार्य -नरेंद्र देव यां-ना वाटते ज ी अ-नेज लोज हे उपाशीपोटी जीव-न जजतात. त्यातु-न त्यांची उच्चवर्जीयांज डू-न मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक होते. म्हणून क्रांतीसाठी आवश्यक असणारी मानसिकता या समाजामध्ये सहजरित्या निर्माण होऊ शकेल असे नरेंद्र देव यां-ना वाटते. परज ीय सत्तेज डू-न भारतीयांची होजारी पिळवजूज परज ीय सत्तेविरुध्द ज-नमत तयार होज्यास ज ारजीभूत होत आहे. औद्येजिज दृष्टी-ने भारतीयांचे जे शोषज होत आहे. औद्योजिज दृष्टी-ने भारतीयांचे जे शोषज परज ीय सत्तेज डू-न होत होते त्या सर्वांचा विचार जे ल्यास लोज सत्तेविरोधात संघटीत होऊ-न ज्र ांतीच्या मार्जा-ने पावले टाज त होती असे -नरेंद्र देव यां-ना वाटते.

समारोप :

आचार्य नरेंद्र देव हे एक बहुआयामी व्यक्तीमत्व होते. ते जीवन जगत असतांना नोकरी सांभाळतच त्यांनी भारतीयांना भेडसावणारे प्रश्न होते. त्यांचा अभ्यास केला आणि ते सोडविण्यासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब केला. महात्मा गांधी यांच्या सत्याग्रही मार्गाचा प्रभाव त्यांच्यावर जाणवतो. पण प्रत्येक प्रश्न हाताळतांना वेगवेगळ्या विचारसरणी किंवा मार्गाचा अवलंब करावा लागतो. प्रत्येक प्रश्न हा एका मार्जाचा अवलंब ज रुन सुटत नाही तर त्यासाठी सुध्दा वेजवेजळे मार्ज अवलंबावे लाजतात. ज र्लमार्क्सचा त्यांच्यावर अधिज प्रभाव पडला होता. कारण त्यांनी आपली विचारप्रणाली आणि जीवन हे त्यांच्या विचारावर आधारित केले होते. अशा वेगवेगळ्या नेत्यांचा त्यांच्यावर प्रभाव असल्याचे जाणवते. समाजवादी मार्क्सवादी चळवळ त्यांना मान्य असली तरी ते ध्येय प्राप्तीसाठी अहिंसात्मक मार्गाचाच स्विकार करावा असे म्हणतात. अहिंसेवर आधारित व्या समाजनिर्मितीचा विचार त्यांनी मांडला. त्यांच्या स्वातंत्र्य चळवळीची विचारधारा समृध्द, बहुरंगी असून त्यात अनेक भारतीय विचारवंतांनी सहभाग घेतला. त्यांनी अनेक शोधनिबंधांमार्फत समाजवादाचे विचार मांडलेत. त्यांचे लिखान हे समाजवादी आणि किसान चळवळीला सशक्त करण्याच्या उद्देशाने केलेले होते. त्यांनी समाजवादाच्या मानवी आधारावर जोर दिला. आचार्य नरेंद्र देव यांना सर्वसामान्य माजसांविषयी सहानुभूती होती. त्यातुन त्यांनी खेड्यातील लोकांच्या समाजजीवनास सुखी करण्यासाठी वेगवेगळे प्रयोग करुन त्यांचे जीवनमान उंचविण्यासाठी प्रयत्न केलेत. त्यात ते यशस्वीही झाले. ग्रामीण भागात सहकारिता व लोकतंत्रात्मक ग्रामीण शासन स्थापन करण्यावर त्यांनी भर दिला.

संदर्भग्रंथः

१. डॉ. कळंबे दिनकर एस., भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.

२. प्रा. नाईकवाडे अशोक, भारतीय राजकीय विचारवंत , प्रा. कुलकर्णी बी.वाय., श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.

३. प्रा. चोपडे किसन, भारतीय राजकीय विचार, विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद.

४. प्रा. कुलकर्णी बी.वाय., भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.

श्रीमद्भगवद्गीतेतील विज्ञान

डॉ. निवेदिता सराफ

यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबन्धनात्।
विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे॥

अर्थात् - ज्याच्या केवळ स्मरणाद्वारे माणूस जन्म-मृत्यूच्या म्हणजेच संसाराच्या बंधनातून मुक्त होतो अशा त्या परमेश्वर प्रभू विष्णूला मी नमस्कार करतो.

श्रीमद्भगवद्गीता हा ग्रंथ जितका भारतीय संस्कृति, आध्यात्म, तत्त्वज्ञान या दृष्टीने महत्वाचा आहे, तितकाच तो अवर्णनीय आहे. त्या ग्रंथाचे महत्त्व वर्णन करण्यासाठी शब्द पुरेसे नाहीत. त्या ग्रंथातून नित्यनवे जे ज्ञान मिळते ते अनुभवणे इतकेच माणसाच्या हाती आहे. प्रत्येक माणसाचा अनुभव नवा आणि प्रत्ययकारी आहे. कारण या ग्रंथाच्या रूपाने भारतीयांना असा एक शास्त्रीय ग्रंथ, अनुपम ज्ञानाची अक्षर शिदोरी लाभली आहे. दुसरा महत्त्वाचा भाग असा की या ग्रंथाची रचनाच मुळात स्वधर्माच्या म्हणजेच माणसाच्या कर्तव्यांच्या आड येणाऱ्या मोह रूपी अंधाराच्या म्हणजेच आसक्तीरूपी अज्ञानाच्या निवारणार्थ झाला आहे! कर्तव्यामध्ये चुकलेल्या, स्वधर्म विसरलेल्या, मोहग्रस्त अर्जुनाला कर्तव्यसन्मुख करण्यासाठी श्रीकृष्णसख्याने, अर्जुनाच्या जिवाभावाच्या मित्राने सांगीतलेली ही 'गीता' म्हणजे शास्त्र ग्रंथाचा उत्तम दाखला आहे, ते यशस्वी जीवन जगण्याचं शास्त्र आहे. किंबहुना गीताग्रंथ हेच संपूर्ण विज्ञान आहे.

आधुनिक जगामध्ये विज्ञान म्हणजेच शास्त्र किंवा सायन्स आपण म्हणतो त्यामध्ये काम अपेक्षित असते, तर ते असे शास्त्र असते, ज्या मध्ये विशिष्ट समस्येचा अभ्यास केला जातो. त्याद्वारे त्या समस्येची पद्धतशीर मांडणी करून मग तिची उकल करण्याचा प्रयत्न केला जातो. समस्येची उकल करण्यासाठी वेगवेगळे मार्ग आणि उपायांची योजना असते. समस्येची उकल होत असताना त्याच्या परिणामांची नोंद, दखल घेतली जाते. समस्येची उकल झाल्यावर, अपेक्षित परिणाम हाती आल्यावर त्याचा जनकल्याणार्थ उपयोग केला जातो. आज भौतिक जीवनातल्या सगळ्या सुख-सुविधा आपल्याला याच पद्धतीने प्राप्त झाल्या. म्हणुनच हे युगच विज्ञानयुगाच्या नावानी प्रसिद्ध झालं.

या पद्धतीनी गीता ग्रंथाकडे दृष्टिक्षेप टाकला तर आपल्याला अगदी स्पष्ट असा चार्ट डोळ्यांसमोर येतो - एका दृष्टिक्षेपात गीतेतील विज्ञान स्पष्ट होते. पहा

समस्या (टप्पे)	**त्याचे गीतोक्त समाधान**
मुख्य समस्या	अर्जुनाच्या मनातील मोह, आसक्ती द्वन्द्व.
प्रयत्न	कर्मयोग - ज्ञानयोग - भक्तियोग - अभ्यासयोग
मार्ग	सगळे आठरा अध्याय सतरा मार्ग.
उपाय	समभाव - समदृष्टी आणि योगयुक्त होणे.
समस्येची उकल	नष्टो मोह : स्मृतिर्लब्धा - करिष्ये वचनं तव.
परिणाम	कर्तव्यसन्मुखता - स्वधर्म (कर्तव्य) करण्यास सिद्ध
जनकल्याण हा हेतू	जनकल्याणार्थ मिळालेला निष्काम कर्मयोग, भक्तियोग, प्रत्यक्ष अनुभूति आणि स्वधर्मपरायणता.

इतकं जरी माहीत झालं तरी संपूर्ण गीताग्रंथातील विज्ञान सहज समजते. शब्दकोशामध्ये 'विज्ञान' या शब्दाचा अर्थ तत्त्वज्ञान, ब्रह्मज्ञान, विशेष ज्ञान व्यवस्थित सुघटित ज्ञान, असा दिला आहे. या दृष्टीने पण गीता हा ग्रंथ पुन्हा शास्त्र ग्रंथ आहे हे स्पष्ट होते. पहा प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी -

"ओम तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनित्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ----।" असा उल्लेख येतो. म्हणजेच या ग्रंथाचे स्वरूप त्याद्धारे स्पष्ट होते.

१. हा ग्रंथ श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादरूपाने निर्माण झाला आहे.

२. या भगवद्गीतेमध्ये उपनिषद्, ब्रह्मविद्या आणि योगशास्त्रातील शास्त्रीय अर्थात् शास्त्रसम्मत ज्ञान उपदेशाच्या स्वरूपात आले आहे. अर्जुनाच्या मनात कुटुंबीय, आप्त, इष्ट, गुरूजनांच्या साठी असणारी आसक्ती आणि त्या निर्माण झालेला मोह (भ्रम), त्यातून निर्माण झालेला नाकर्तेपणा, स्वधर्मपरांमुखता या समस्येवर अगदी रणभूमिवर म्हणजे अगदी अटितटीच्या प्रसंगी अत्यंत शास्त्रशुद्ध रितीने केलेला हा उपदेश म्हणजे 'जीवनविज्ञानचं आहे! गीतेमध्ये हेच वेगवेगळ्या अध्यायांत पुन्हापुन्हा समजाऊन सांगीतलं आहे. 'विज्ञान' ही संकल्पना समजण्यासाठी गीतेमध्ये 'ज्ञान' कशाला म्हणायचं? हे सांगीतलय. पहा -

- ❖ 'ज्ञान' म्हणजे परमतत्त्व हेच सृष्टीचे मूळ आणि महाकारण आहे हे समजणे.
- ❖ द्वन्द्वांमधून सोडवणारा विवेक म्हणजे 'ज्ञान'.
- ❖ निष्काम कर्मांचे महत्त्व समजणे म्हणजे 'ज्ञान'.

आता यानंतर गीता आम्हाला 'विज्ञान' ही संकल्पना सांगते -

- ❖ प्रत्यक्ष अनुभूति म्हणजे 'विज्ञान'.
- ❖ समत्व बुद्धी म्हणजे 'विज्ञान'.
- ❖ मन आणि बुद्धी परमेश्वराला अर्पण करणं म्हणजे 'विज्ञान'.
- ❖ **वासुदेव : सर्वम्** । ही अनुभूती म्हणजे 'विज्ञान'.
- ❖ विवेकामुळे सद्धर्म आणि सत्कर्माची अनुभूती येणं म्हणजे 'विज्ञान'.
- ❖ सर्व कर्मे व कर्मफळे परमतत्त्वाला अर्पण करणे म्हणजे 'विज्ञान'.

असे संदर्भ गीतेमध्ये वेगवेगळ्या अध्यायांमध्ये सापडतात. आणि याचे स्पष्ट उदाहरण किंवा दाखला सहाव्या अध्यायामध्ये येतो.

"उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैवात्मनः बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मनः ॥६।७॥"

अर्थात् - स्वतःच स्वतःचा उद्धार करावा. कधीही आत्म्याची, स्वतःची अवहेलना होऊ नये (स्वतःला पदच्युत होऊ देऊ नये) कारण (उन्नती करणारा) असा आत्मा आत्म्याचा मित्र आणि (अवनतीला जाणारा) आत्मा आत्म्याचा वैरी असतो. हे जीवनाचं विज्ञान (शास्त्र) आहे. आपणच स्वतःची उन्नती करून मोक्ष प्राप्ती करून घेण्यासाठीच हा मानवी जन्म प्राप्त झाला आहे, अशी भारतीय तत्त्वज्ञानाची मान्यता आणि सांस्कृतिक परंपरा आहे! आणि हे साध्य करणं कोणाला शक्य आहे? तर ज्याने 'योग' साध्य केला आहे, जो 'योगी' आहे, ज्याची बुद्धी स्थिर आहे (स्थितप्रज्ञ) त्याला शक्य आहे. म्हणून अर्जुनालाही इथे श्रीकृष्णाने सांगीतलय - "तस्मात् योगी भवार्जुन॥६।४६॥"

अर्थात् - अर्जुना तू योगी हो. म्हणजे तुला हे 'विज्ञान' समजेल. २ ऱ्या अध्यायामध्ये या स्थिरबुद्धी योग्याची म्हणजेच स्थितप्रज्ञाची लक्षणं सांगीतल आहेत. असा 'स्थिरमति' म्हणजेच स्थितप्रज्ञ कसा असतो? तेही सांगीतलय. पहा, (त्याचं आचार्य विनोबांनी केलेलं भाषांतरही देत आहे.)

गीता	**गीताई**
प्रजाहाति यदा कामान् सर्वान्यार्थ मनोगताम् ।	कामना अंतरांतील सर्व सोडूनि जो स्वयें ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥७५॥	आत्म्यात चि असे तुष्ट तो स्थितप्रज्ञ बोलिला ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।	नसे दुःखात उद्वेग सुखाची लालसा नसे ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥७६॥	नसे तृष्णा भय क्रोध तो स्थितप्रज्ञ संयमी ॥

यः सर्वत्रानमिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दाति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥७७॥	सर्वत्र जो अनासक्त बरें वाईट लाभतां । न उल्लासे न संतापे त्याची प्रज्ञा स्थिरावली ॥

स्थितप्रज्ञाची अशी विस्तारपूर्वक व्याख्या स्पष्ट करून मग श्रीकृष्णानी अर्जुनाची योग्य नाडीपरीक्षा करून रोग (समस्या) नेमका ओळखला. इथे 'अज्ञान' रूपी रोग आहे, 'मोह' हीच समस्या आहे. तिचं निराकरण करण्यासाठी आधी त्या व्याधीचं वर्णन केलय. कशी आहे ही व्याधी, रोग, समस्या?

व्याधि

गीता	गीताई
ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते । संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥६२॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥	विषयांचे करी ध्यान त्यास तो संग लागला । संगातून कुटे काम क्रोध कामात ठेविला ॥६२॥ क्रोधातूनि जडे मोह मोहाने स्मृति लोपली । स्मृतिलोपे बुद्धिनाश म्हणजे आत्मनाशचि ॥६३॥

ही व्याधी जडते कशी? तर विषयांच्या आसक्तीने. लक्षणं काय? काम-क्रोध, मोह (भ्रम), स्मृतिलोप, बुद्धिनाश आणि परिणामी आत्मनाश! असा भयंकर आजार आहे. अर्जुनाप्रमाणे आम्हा सर्वसामान्य माणसांनाही जडला आहे. त्याचा उपाय पुढे सांगीतला आहे.

उपाय

गीता	गीताई
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्। आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥ प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपज्ञायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥	रागद्वेष परि जाता आली हातात इंद्रिये । स्वामित्वे विषयी वर्ते त्यास लाभे प्रसन्नता ॥६४॥ प्रसन्नतेपुढे सर्व दुःखे जाती झडोनिया । प्रसन्नतेने बुद्धिची स्थिरता शीघ्र होतसे ॥६५॥

त्या व्याधिवरील हा परफेक्ट इलाज दुसऱ्या अध्यायात या श्लोकांमध्ये सांगीतला आहे. राग-द्वेष म्हणजे प्रेम, आसक्ती आणि द्वेष काढून टाकावेत. म्हणजे सगळी इंद्रिये (५ ज्ञानेंद्रिये, ५ कर्मेंद्रिये) यांवर पूर्ण नियंत्रण प्राप्त होते. त्याद्वारे चित्ताची प्रसन्नता मिळते. दुःख समूळ नष्ट होते. मग बुद्धिची स्थिरता लवकर साधते. त्याचा परिणाम पुढे सांगीतला आहे.

परिणाम

गीता	गीताई
विहाय कामान् यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।	सोडूनि कामना सर्व फिरे होऊनि निःस्पृह ।
निर्ममो निरंहकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥	अहंता ममता गेली झाला तो शान्तिरुपचि ॥
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।	अर्जुना स्थिति ही ब्राह्मी पावता न चळे पुन्हां ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥	टिकून अन्तःकाळी ही ब्रह्मनिर्वाण मेळवी ॥

गीतेतील हे विज्ञान आजच्या भारतामध्ये प्रत्येकाला उपयुक्त आहे. नव्हे आजच्या काळातील प्रत्येक समस्या सोडवण्याचे सामर्थ्य या विज्ञानामध्ये, शास्त्रामध्ये आहे. माणसाच्या मनातली केवळ अहंता, म्हणजे अहंकार, मीपणा आणि 'ममता' माझे, आसक्ती, प्रेम, हक्क या दोन गोष्टी माणूस सोडून देईल तर भारतीयांना पुन्हा सोन्याचे दिवस नक्की दिसतील.

गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायातच गीतेचे सार आहे. आणि त्यातीलही श्लोक ५४ ते ७२ हे संपूर्ण गीतेतील 'विज्ञान' आहे. हे १८ श्लोक म्हणजे लोकांच्या कल्याणासाठी उपलब्ध करून दिलेले शास्त्र आहे. त्याद्वारे मोह - ममता - अहंकार - निवृत्ती होऊन माणसाचे जीवन सुख आणि समृद्धियुक्त होते.

हे सगळं १८ व्या अध्यायात अधिक स्पष्ट होतं. १८ व्या अध्यायाच्या शेवटी श्रीकृष्ण अर्जुनाला निक्षून सांगतो.

"इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतद् अशेषेण यथेच्छसि तथा करू ॥१८।६३॥"

अर्थात् - अशा प्रकारे हे गोपनीयाहूनही गोपनीय असे ज्ञान मी तुला सांगीतले. या रहस्यमय ज्ञानाचा तू सर्वबाजूंनी नीट विचार करून मग तुझी इच्छा असेल तसे कर! म्हणजेच मित्रवत् असा हा उपदेश आहे. काव्यप्रकाशामध्ये काव्याचं प्रयोजन हे कान्तासंमित उपदेश असही सांगीतलय. पण गीतेचा हा विज्ञानोपदेश दोन्ही प्रकारांनी युक्त आहे. उपदेशाचे तीन प्रकार प्रसिद्ध आहेत.

प्रभूसंमित - हा वेद - शास्त्रांप्रमाणे हितकारक आहे मात्र टाळता येत नाही.

मित्रसंमित - हा पुराणे - इतिहासांप्रमाणे आहे. मात्र बन्धनकारक नाही.

कान्तासंमित - हा माधुर्यभावाने ओतप्रोत आहे. त्यामुळे तो पाळला जातोच!

या पैकी गीता उपदेश हा मित्रसंमित आणि कान्तासंमित उपदेशाप्रमाणे आहे. म्हणूनच श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगतो. "यथेच्छसि तथा कुरु।" मी शास्त्रसंमत असे पूर्ण जीवनविज्ञान तुला उलगडून सांगीतले आहे. त्याचा नीट विचार करून तुला हवे तसे कर।

हे सांगीतले का? अर्जुनाला मनातील मोह नष्ट होऊन, स्वकर्तव्याचे स्मरण त्याला होण्यासाठी आणि त्याने कर्तव्यसन्मुख होण्यासाठी सांगीतले. त्याचा परिणाम हा झाला -

"नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत। स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥१८॥७३॥"

अर्थात् - हे कृष्णा! तुझ्या कृपेनी माझा मोह नष्ट झाला आणि मला (स्वकर्तव्याचे, स्वधर्माचे) स्मरण प्राप्त झाले. आता मी संशयरहित झालो आहे. तेव्हा तू जे सांगशील ते करायला मी सिद्ध आहे. समस्या नेमकी समजणं, त्या समस्येची उकल करण्याचे उपाय, मार्ग माहित असणं, ते उपाय करून समस्या सोडवणं आणि त्याचा अनुकूल परिणाम लोककल्याणार्थ लोकार्पण करणे हेच तर खरे विाान आहे. जे भगवद्गीतेमध्ये अथ पासून इतिपर्यन्त आपल्या अनुभवास येते. आजही हे विज्ञान आमच्या जीवनात उपयोगी ठरत आहे, हाच त्याचा प्रत्यक्ष पुरावा. म्हणुनच १८ व्या अध्यायाच्या शेवटी संजयाने श्रीकृष्णार्जुनांच्या प्रभावाचे केलेले. वर्णन अर्थपूर्ण ठरते.

"यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मय ॥७८॥"

संदर्भग्रंथ सूची:

१. जयदयाल गोयन्दका - श्रीमद्भगवद्गीता - गीताप्रेस - गोरखपूर.
२. आचार्य विनोबा भावे - गीताई - परंधाम प्रकाशन - पवनार.
३. कृष्ण श्रीनिवास अर्जुनवाडकर - गीता दर्शन.
४. मेतिलाल शर्मा - गीता विज्ञान भाष्य। (भूमिका)
५. श्यामकुमार द्विवेदी - विज्ञान गीता सटीक। - मातृभाषा मंदिर - प्रयाग.
६. प्रियंका चौहान - वैदिक वाङ्मय में विज्ञान और प्राद्योगिकी। - प्रकाश बुकडेपो - बरेली.
७. आचार्य विनोबा भावे - गीतसार - परंधाम प्रकाशन - पवनार.

gm§p»¶H$sMr Amoil

डॉ. राजेश गं. उंबरकर

ने. सु. बो. महा. नांदेड.

प्रस्तावना:

‘mZd hm EH$ {Okmgy àmUr Amho. Ë¶m‘wio Ë¶mZo g‘mOmVrb ¶oUmè¶m g‘ñ¶m d Ë¶m§darb g‘mYmZ H$mT>Ê¶mgmR>r Vmo àmMrZ H$mimnmgyZM H$m§hr AmH$S>o‘moS> H$ê$ bmJbm. d Ë¶mVyZM gm§p»¶H$s¶ emñÌmMr {Z{‘©Vr Pmbr. gm§p»¶H$s¶ emñÌ ho Jw§VmJw§VrMo Agbo Var g§»¶m§Zm Z Km~aVm g§»¶m§Mo dJuH$aU, gmaUr¶Z, d {d{dY gyÌm§À¶m AmYmao g§J«hrV ‘m{hVr gmonr H$ê$Z {ZîH$f© H$mT>bo OmVmV.

WmoS>³¶mV ‘mZdmÀ¶m g§~§YmVrb gd©M joÌmV g§»¶memñÌmMm Cn¶moJ Ho$bm OmVmo. ¶m‘wio AW© g‘OÊ¶mg gmo¶rMo OmVo. Ë¶m‘wio gm§p»¶H$s EH$ à^mdr gmYZ Amho. gm§p»¶H$sÀ¶m ‘XVrZo àíZm g§X^m©Vrb H$maU{‘‘m§gm H$aVm ¶oVo. gm§p»¶H$sÀ¶m ‘mÜ¶‘mVyZ {d{dY àíZmMm Aä¶mg H$aVm ¶oVmo. åhUyZM Á¶m emñÌmV g§»¶oÛmao Aä¶mg Ho$bm OmVmo Ë¶mbm gm§p»¶H$s åhUVmV. WmoS>³¶mV g§»¶oer g§~§YrV AgUmao emñÌ åhUOo gm§p»¶H$s hmo¶. gm§p»¶H$sMo {dYmZo hr AW©nyU© d g‘OÊ¶mg gmo¶rMr AgVmV.

gm§p»¶H$s¶ emñÌmV g§»¶mMo EH${ÌH$aU H$ê$Z g§J«hrV ‘m{hVrÀ¶m AmYmamda H$mhr à{H«$¶m Ho$ë¶m OmVmV. Ë¶mgmR>r {d{dY nÕVr d gyÌm§Mm dmna Ho$bm OmVmo Ë¶m AmYmao ‘m{hVrMo {díbofU Ho$bo OmVo åhUyZ hr EH$ g§»¶mË‘H$ ‘m{hVrMo {díbofU H$aUmar nÕVr Amho VgoM Vr {ZîH$f© H$mT>Ê¶mMr nU EH$ nÕVr Amho.

gm§p»¶H$sMm dmna gd© emñÌmV Ho$bm OmVmo åhUyZM Vo ‘mZdmÀ¶m gdmªJrZ {dH$mgmMm AmYma AgUmao emñÌ Amho. CXm. H¥$f emñÌ, AW©emñÌ, g‘mO emñÌ, OrdemñÌ, agm¶Z emñÌ, amÁ¶emñÌ, ì¶mnma emñÌ, d¡ÚH$s¶ emñÌ, ‘mZgemñÌ, {ejUemñÌ, BË¶mXr. gd© emñÌmV ¶m nÕVrMm Cn¶moJ Ho$bm OmVmo. ¶m‘wioM g§»¶memñÌmÀ¶m AmYmao gm‘m{OH$, Eo{Vhm{gH$, Am{W©H$, Z¡g{J©H$, àm¶mo{JH$, d emar{aH$, àíZm§Mm Aä¶mg Ho$bm OmVmo ¶m nÕVr‘wio gm‘m§Ý¶mH$Sy>Z gd© gm‘mÝ¶m§H$S>o OmVm ¶oVo. JVH$mimÀ¶m AZoH$ KQ>Zm§À¶m Zm§oXr KoD$Z ^{dî¶m§Mm doY KoVm ¶oVmo. åhUOoM A§XmO dV©{dVm ¶oVmo. VgoM ^{dî¶mV {Z‘m©U hmoUmè¶m g‘ñ¶oda {Z¶§ÌU H$ê$Z Ë¶mda Cnm¶ gwM{dVm ¶oVmV ¶mgmR>r {Z¶moOZ AmIVm ¶oVo. åhUyZM H$m¶ H$s, gaH$maÀ¶m, H$§nÝ¶m§À¶m {d{dY ImË¶m‘Ü¶o g§»¶m emñÌmMm dmna Ho$bm OmVmo.

g§»¶memómbm B§J«Or‘Ü¶o Statistics åhUyZ g§~moYbo OmVo. gm§p»¶H$s hr eãX Ho$di g§»¶mË‘H$ {dYmZmgmR>r ZgyZ Vr EH$ kmZmMr {Z¶‘~Õ emIm Amho. Ogo ‘^maVmMr bmoH$g§»¶m Joë¶m 10 dfm©V 20 H$moQ>rZo dmT>br Amho.’ ho {dYmZ gm§p»¶H$s¶ {dYmZ Amho. na§Vy “‘mÂ¶m aH$‘oda Xadfu 5% Z’$m Úmdm” ho {dYmZ g§»¶memñÌmer {ZJS>rV Zmhr.

Statistics eãX BQ>mbrH Statics Am{U O‘©Zr Statistik nmgyZ V¶ma Pmbm Amho. ¶m eãXmMm dmna hÿna E‘. S>r. ¶m§Zr 1770 ‘Ü¶o n{hë¶m§Xm Ho$bm.

g§»¶memñÌmMo AmYw{ZH$ H$mimV ‘hËd A{YH$ dmT>bo Amho. gaH$mabm d CÚmoOH$m§Zm {Z¶moOZ d {ZU©¶ KoÊ¶mgmR>r g§»¶memómMm dmna H$amdm bmJVmo. AmO bmoH Hë¶mUmgmR>r YmoaU R>admdr bmJVmV. d R>a{dboë¶m YmoaUm§Mr A§‘b~OmdUr H$aÊ¶mH$arVm g§»¶memñÌmMr Amdí¶H$Vm AgVo. AmO g§JUH$mÀ¶m ‘XVrZo g§»¶memñÌmÀ¶m {d{dY à{H«$¶m nyU© Ho$ë¶m OmD$ eH$VmV. åhUyZM H$moUVrhr g‘ñ¶m gmoS>{dUo gmono Pmbo Amho.

OJmVrb ~hÿVm§e AX²^wV d ‘hËdmÀ¶m ~m~tMm emoY hm g§»¶memñÌmÀ¶m gømZo nyU© Pmbm Amho. H$moUË¶mhr {df¶mMm Aä¶mg {dH$mg, ‘m§S>Ur, ññï>rH$aU, d {Z¶moOZmgmR>r g§»¶m emñÌmMm dmna Ho$bm OmVmo. gm§p»¶H$s¶ nÕVrÀ¶m gømZo Or

‘m{hVr CnbãY hmoVo Ë¶m ‘m{hVrMo {díbofU H$ê$Z XmoZ qH$dm Ë¶mnojm A{YH$ KQ>H$mVrb AÝ¶moÝ¶ g§~§Y emoYyZ H$mT>Ê¶mÀ¶m Ñï>rZo hr nÕVr Cn¶w³V R>aVo. {dkmZmV Amnë¶m g§^mì¶ AZw‘mZmg {Z…g§{X½Y, Zo‘Ho$ d gwú‘ ñdê$n àmßV H$ê$Z XoÊ¶mMo H$m‘ ¶m nÕVrMo AgVo. gm§p»¶H$s¶ nÕVr H$m¶©H$maU g§~§Ym{df¶r n[aH$ënZm (Hypothesis) gwMdy eH$Vo. VgoM J¥{hVm§Mo n[ajU H$aÊ¶mÀ¶m Ñï>rZo nU hr nÕVr Cn¶w³V Amho.

B.g. 1869 ‘Ü¶o ³¶wQ>bo (Quetle) ¶m§Zr gm§p»¶H$sÀ¶m 180 AWm©Mr gyMr V¶ma Ho$br hmoVr. gm§p»¶H$s hm eãX ‘m{hVr (data) Va H$Yr gm§p»¶H$s¶ nÕVr åhUyZ dmnabm OmVmo d ¶mdê$ZM gm§p»¶H$sÀ¶m ì¶m»¶m {Xë¶m OmVmV.

उद्दिष्टे :

१.gm§p»¶H$sÀ¶m ì¶m»¶mMm Aä¶mg H$aUo.
2. ñdê$n d ì¶márMm Aä¶mg H$aUo.

गृहितके :

1. gm§p»¶H$s ho gd© emñÌmV Amdí¶H$ Amho.
2. gm§p»¶H$s ho Hbm d emñÌ Amho.
3. gm§p»¶H$s{edm¶ gaH$ma qH$dm g§emoYH$ EImÚm àíZmMr CH$b H$ê$ eH$V Zmhr.

संशोधन पध्दत :

या संशोधीत लघुशोध निबंधासाठी संदर्भग्रंथ, पुस्तज्े , इंटरनेट इत्यादी दुय्यम साधनांचा वापर ज रज्यात आला.

gm§p»¶H$sÀ¶m ì¶m»¶m …

gm§p»¶H$sÀ¶m ì¶m»¶m {d{dY g§»¶m emñÌkm§Zr doJdoJi¶m nÕVrZo Ho$ë¶m AmhoV gm§p»¶H$sÀ¶m gm‘mÝ¶nUo XmoZ ^mJmV qH$dm ‘VàdmhmV AW© ñnï> Ho$bm OmVmo.

A) àmMrZ ‘V àdmhmZwgma ì¶m»¶m

~) AmYw{ZH$ ‘V àdmhmZwgma ì¶m»¶m

A) àmMrZ ‘V àdmhmZwgma …

1. E. Eb. ~mdbo$:(Bowley**)**

“gm§p»¶H$s åhUOo ‘moOÊ¶mMo qH$dm ‘moOXmV H$aÊ¶mMo emñÌ Amho.”

(Statistics is the Science of counting)

àË¶jmV ‘mÌ gm§p»¶H$s Ho$di ‘moOÊ¶mMo emó ZgyZ ¶mV AmH$S>çm§Mo dJuH$aU, gmaUr¶Z d {díbofU H$ê$Z (n[aUm‘) {ZîH$f© H$mT>Ê¶mMo EH$ emñÌ Amho. VgoM ho J{UV d ~rOJ{UV BË¶mXr nojm {^Þ Amho VgoM ~mdboÀ¶m ‘Vo, “gm§p»¶H$s ‘Ü¶mMm Aä¶mg H$aUmao EH$ emñÌ Amho.” (Statistics may rightly be called the Science of averages)

na§Vy ~mdboÀ¶m ¶m ì¶m»¶oV gm§p»¶H$sÀ¶m BVa nÕVrH$S>o Xþb©j H$ê$Z Ho$di gamgar ‘Ü¶mÀ¶m H$m¶m©MmM {dMma H$aÊ¶mV Ambm Amho. àË¶jmV ‘mÌ An{H$aU, {df‘Vm, ‘Ü¶ {dMbZ, ghg§~§Y, AmboI, à{VnJ‘Z g‘rH$aU BË¶mXr ~m~tMm Aä¶mg g§»¶m emñÌmV Ho$bm OmVmo. VgoM ~mdb|Zr Amnë¶m Elements of Statistics ¶m nwñVH$mV Agohr åhQ>bo H$s, “gm§p»¶H$s Ago emñÌ Amho Oo gm‘m{OH$ ì¶dñWobm g§nyU© ‘mZwZ Ë¶mÀ¶m gd© ê$nm§Mo ‘mnZ H$aVo.”

WmoS>³¶mV g‘mO OrdZmÀ¶m {d{^Þ A§JmMo g§H$bV [aË¶m ‘moOUr H$aUmao emñÌ hmo¶. Statistics is the Science of the measurement of the Social organism, regarded as a whole in all its manifestations” hr ì¶m»¶m ’$³V g‘mOemñÌmnwaVrM ‘¶m©{XV Pmbr Amho. àË¶jmV g‘mOemñÌm~amo~a BVa emñÌmV nU g§»¶memñÌmMm Cn¶moJ hmoVmo. åhUyZ ~mdb|Zr ho ‘mÝ¶ Ho$bo H$s, gm§p»¶H$s EImÚm emñÌmnwaVr ‘¶m©{XV Zmhr.

2. Oo. E’$. ~m¶b’o$ëS> (J. F. Bielfeld) …

gm§p»¶H$s Ago {dkmZ Amho H$s, “Oo Amnë¶mbm ‘m{hVr H$ê$Z XoVo H$s, ‘m{hV Agboë¶m {dídmVrb g§nyU© AmYw{ZH$ amÁ¶m§Mr amOZ¡{VH$ ì¶dñWm H$er Amho.”

“The Science that teaches us what is the political arrangement of all the modern states of the known world. ”

¶m ì¶m»¶oZo gm§p»¶H$sbm Ho$di amÁ¶ ì¶dñWon¶©VM '¶m©{XV R>odbo Agë¶mZo, hr A{Ve¶ g§Hw$[{MV ì¶m»¶m Amho.

3. E. Eb. ~m°qS>½Q>Z (A. L. Boddington) …

"gm§p»¶H$s ho g§^mì¶Vm d A§XmO qH$dm AZw'mZ Mo emñÌ Amho."

"Statistics is the Science of estimates and probabilistic ~m°qS>½Q>Z ¶m§Zr hr ì¶m»¶m Amnë¶m Statistics and their application to commerce" ¶m nwñVH$mV Ho$br Amho. ¶mV H$mhtM e§H$m Zmhr H$s, gm§p»¶H$sV AZw'mZ d g§^mì¶Vm ¶mMm Iyn AmYma KoVbm OmVmo., nU ho dmñV{dH$ d 'hËdnyU© VÏ¶m§da AmYm[aV AgVmV. åhUOoM H$emMm AmYma Zgbobo AZw'mZ OwÝ¶mà'mUo AgVo. VgoM hr ì¶m»¶m gm§p»¶H$sÀ¶m AZoH$ nÕVrn¡H$s EH$mM nÕVrMo C„oI H$aVo. åhUOo Ho$di A§XmO ~m§YUo EdT>oM gm§p»¶H$sMo H$m¶© Amho H$m ? Zmhr BVa H$m¶m©H$S>o ¶m ì¶m»¶oZo Xþb©j Ho$bo Amho.

AmYw{ZH$ 'V àdmhmZwgma ì¶m»¶m …

**1. S>ãby. Am¶ qH$J (W. I. King) …** ¶m§Zr Amnë¶m The Elements of Statistical method ¶m nwñVH$mV nwT>rb à'mUo ì¶m»¶m Ho$br. "gm§p»¶H$s Ago emñÌ Amho H$s, Á¶mV 'moO'mn, AZw'mZ, g§H$bZ d {díbofU Ûmam àmßV {ZîH$fm©Mo àmH¥$[{VH$ d gm'm{OH$ KQ>Zm§Mo {ZU©¶ H$aUmar nÕVr Amho."

"The Science of Statistics is the method of judging collective natural or social phenomena from the results obtained by the analysis of an enumeration or collection of estimates"

¶m ì¶m»¶oMo VrZ 'hËdnwU© ^mJ AmhoV.

1. gm§»¶H$sV àmH¥$[{VH$ d gm'm{OH$ KQ>Zm§Mo AÜ¶¶Z hmoVo.
2. Aä¶mgmMm AmYma AZw'mZmda àmá AmH$S>o AmhoV.
3. Aä¶mg hm gm'w{hH$ ê$nmV hmoVmo. ì¶³VrJV KQ>H$mV hmoV Zmhr. Hr ì¶m»¶m gm§p»¶H$sMm EH$ ^mJ {ZU©¶ XoUo ¶mg OmñV 'hËd XoVo na§Vy gm'J«r, g§J«hZd {díbofUmMm {dMma H$aV Zmhr. hr ¶m ì¶m»¶oMr '¶m©Xm Amho.

2. E'$.B©. H«$moPZ d S>r.Oo. H$mCS>Z (F.E. Croxton, D.J. Cowden)…

¶m§Zr Amnë¶m "Applied General Statistics" ¶m nwñVH$mV nwT>rbà'mUo ì¶m»¶m Ho$br Amho.

"g§»¶m 'm{hVrMo g§J«hZ, 'm§S>Ur, {díbofU, d àñVwVrH$aU åhUOo gm§p»¶H$s emñÌo hmo¶."

"Statistics may be defined as the Collection, presentation, analysis and interpretation of numerical data."

darb ì¶m»¶oV 1) g§J«hU 2) 'm§S>Ur 3) {díbofU 4)àñVwVrH$aU øm H$m¶m©ªMm g'mdoe Amho. Var gm§p»¶H$sMo Iao ñdê$n ¶mdê$Z ñnï> hmoV Zmhr.

3. go{bJ'Z (Seligman) …

"gm§p»¶H$s ho Ago emñÌ Amho H$s, Oo EImÚm {df¶mda àH$me Q>mH$Ê¶mÀ¶m CÔoemZo EH${ÌV[aË¶m Ho$boë¶m AmH$S>çmMo g§J«hU, dJuH$aU, 'm§S>Ur, VwbZm Am{U ì¶m»¶m H$aÊ¶mÀ¶m nÕVrMo {ddoMZ H$aVo"

"Statistics is the Science which deals with the method of collecting classifying; presenting, comparing and in torpedoingnumerical data collected to throw Some Light on any sphere of inquiry."

hr ì¶m»¶m n[anyU© Amho ¶mV gm§p»¶H$s¶ nÕVrVrb {d{dY nÕVrMm g§~§Y ñnï> Ho$bobm Amho VgoM ¶m ì¶m»¶oV H$moUË¶mhr {d{eï> joÌmMr '¶m©Xm Zmhr. WmoS>³¶mV {ZîH$fm©n¶©V nm|hm|MÊ¶mg Amdí¶H$ Q>ßno ¶m ì¶m»¶oV Z'wX H$aÊ¶mV Amë¶mZo hr ì¶m»¶m ¶mo½¶ Amho.

4. bopìhQ> (Lovitt)$:$

gm§p»¶H$s Ago emñÌ Amho H$s Á¶mV EImÚm {df¶mer g§X{^©V ñnîQ>rH$aU, dU©Z d VwbZm H$aÊ¶mgmR>r AmH$S>çm§Mo g§J«hU, dJuH$aU, d gmaUr¶Z H$aVo.

"Which deals with the collection classification and tabulation of numerical facts as the basis for explanation, description and comparison of phenomena."

5. E‘.Or.H|$ÝS>mb (M.G. Kandall)$:

g§»¶memñÌ ho emñÌm§Mr Aer ì¶m»¶m Amho. H$s, Or àmH¥$|VH$ nXmWm©À¶m JQ>m§À¶m JwUm§Mo ‘moO‘mn d ‘mnZ Ho$ë¶mZo àmßV hmoUmè¶m AmH$S>çm§er g§~§YrV Amho.

“Statistics is the branch of scientific method which deals with the data obtained by counting or measuring the properties of populations of natural phenomena.”

¶m ì¶m»¶oZo ¶m emñÌmbm Ho$di àmH¥$|VH$ emñÌmn¶ªVM ‘¶m©{XV Ho$bo Amho. VgoM ¶mV à‘wI g§»¶memñÌr¶ nÕVrMm nU C„oI Zmhr.

6. hmo[ag goH«$sQ> (Horace Secrist)…

¶m§Zr Amnë¶m An Introduction to statistical methods ¶m nwñVH$mV g§»¶memñÌmda nwT>rbà‘mUo ì¶m»¶m Ho$br Amho.

gm§p»¶H$s Aem VÏ¶m§À¶m ~oaOobm qH$dm g§~§Ymbm åhUVmV H$s, Á¶m AZoH$ {dY H$maUm§Zr n¶m©á ‘mÌoV à^m{dV hmoVmV, Á¶m g§»¶oV ì¶³V H$aVm ¶oVmV, Á¶m§Mo ‘moO‘mn [H$§dm JUZm qH$dm g§^mì¶VoÀ¶m ewÕVoV EH$m ¶mo½¶ ñVamZwgma Ho$br OmVo. d Á¶m§Zm H$moUË¶mhr nyd© {Z¶mo{OV CÔoemgmR>r H«$‘~§Õ nÕVrZo g§J«hrV Ho$bo OmVo. Am{U Oo EH$ Xþgè¶mÀ¶m g§~§YrV CnpñWV Ho$bo OmVo.

“Statistics are aggregates of facts, an affects to a maxtent by a multicity of causes, numerically expresses enumerates or estimated according to responsible standard of accuracy, collected in a systematic manner for a pre-determined purpose and placed in relation to each other”.

WmoS>³¶mV ¶m ì¶m»¶oZwgma gm§p»¶H$s åhUOo nyd©{Z¶mo{OV CÔoemZwgma EH${ÌV/g§J«hrV Ho$bobr ‘m{hVr AgyZ ho g§J«hZ emñÌr¶ nÕVrZo Pmbobo AgVo. Vr g§»¶mMr gamgar AgVo. VgoM Vr {d{dY H$maUm§Zr à^m{dV Pmbobr AgVo. ¶mV g§»¶oMo {ddoMZ H$ê$Z A§XmO dV©{dbm OmVmo. ¶mÛmao g§»¶mVrb nañna g§~§YmMm Aä¶mg Ho$bm OmVmo. hr ì¶m»¶m ñnï> ñdê$nmMr Amho. VgoM Vr gm§p»¶H$sMr d¡{eîQ>ço gm§JUmar Amho.

darb gd© ì¶m»¶odê$Z ñnï> hmoVo. H$s, gm§p»¶H$s¶ Vkm‘Ü¶o {df¶mÀ¶m ì¶m»¶og§~§YmV AZoH$ ‘V^oX AmhoV. ¶mMo ‘w»¶ H$maU gm§p»¶H$sMo joÌ Iyn ì¶mnH$ d {Xdgo{Xdg {dH$grV hmoV Amho.

gm§p»¶H$sMr d¡{eîQ>ço/bjUo (Characteristics of Statistics) …

hmoamg goH«$sñQ> ¶m§À¶m ì¶m»¶odê$Z Imbrb d¡{eîQ>ço {XgyZ ¶oVmV.

1. VÏ¶m§Mo g‘wh / g‘whmMo {díbofU
2. VÏ¶m§Mo g§»¶mË‘H$ {ddoMZ
3. AZoH$ H$maUm§Zr à^m{dV
4. ¶mo½¶ ‘mÌoMr ewÕVm
5. nÕV{eanUo g§hJ«hZ
6. nyd©{Z¶mo{OV CÔoe / hoVy
7. nañna VwbZm
8. JUZm qH$dm A§XmO

1) VÏ¶m§Mo g‘yh / g‘whmMo {díbofU…

gm§p»¶H$s ho AmH$S>çm§Mo g‘yh AgyZ EH$Q>r g§»¶m H$YrM gm§p»¶H$s Agy eH$V Zmhr WmoS>³¶mV g‘whmÀ¶m AmYmamda H$mT>bobo ‘mÜ¶ hm gm§p»¶H$sMm {df¶ AgVmo. EH$m ì¶³VrMo CËnÞ gm§p»¶H$s hmody eH$V Zmhr Va AZoH$ àH$mao CËnÞ qH$dm AZoH$ ì¶³VrMo CËnÞ gm§p»¶H$s hmoD$ eH$Vo. WmoS>³¶mV gm§p»¶H$sMm A§H$ hm g‘whmMo à{V{Z{YËd H$aUmam AgVmo.

CXm. a‘oeMo CËnÞ 1,00,000 ê$n¶o Amho. gm§p»¶H$s hmoD$ eH$V Zmhr nU Zm§XoS> ehamMo CËnÞ gamgar 10,00,000 ê$. Amho ho {dYmZ gm§{»¶H$s Amho. H$maU hr g§»¶m AZoH$ ì¶³VrÀ¶m CËnÞmda AmYm[aV Amho. VgoM Ho$di g§»¶mMo g§J«hU åhUOo gm§p»¶H$s Zmhr Va g§J«hrV Ho$boë¶m g§»¶m øm H$moUmMo Var à{V{Z{YËd H$aUmè¶m Agmì¶mV WmoS>³¶mV gamgar H$mT>bobr g§»¶m hr à{V{Z[YËd H$aUmar g§»¶m AgVo.

2) VÏ¶m§Mo / ‘m{hVrMo g§»¶mË‘H$ {ddoMZ…

Mm§Jbo-dmB©Q>, Vê$U-åhmVmam, Jar~-lr‘§V, H$mim - Jmoam, BË¶mXrMo gm§p»¶H$sV AÜ¶¶Z hmoV Zmhr åhUOoM a‘oe Jmoam Amho. ho {dYmZ gm§p»¶H$sV ¶oV Zmhr WmoS>³¶mV gm§p»¶H$s g§»¶mË‘H$ {ddoMZ Ho$bo OmVo Zm H$s JwUmË‘H$. JwUmË‘H$ {díbofUmV n[anyU©Vm, ñnï>Vm ZgVo JwUmË‘H$VoV ì¶³Vr {Zð>Vm A{YH$ AgVo. na§Vy ¶mMo ‘moO‘mn H$aVm ¶oV Zmhr. CXm. AO¶ hm ’$ma hÿema Amho. nU ¶mMr hÿemar ‘moOVm ¶oV Zmhr nU Ë¶mbm àmßV JwU ¶mdê$Z hÿemar ‘moOVm ¶oVo Ogo Ë¶mbm 100 n¡H$s 100 JwU àmßV Pmbo AgVo. åhUyZ g§»¶memñÌmV g§»¶mË‘H$ {ddoMZ AgVo. JwUmË‘H$ Zmhr.

3) AZoH$ H$maUm§Zr à^m{dV…

H$moUË¶mhr {df¶mV hmoUmè¶m n[adV©Zmg Ho$di EH$M H$maU AgVo Ago Zmhr Va hmoUmao n[adV©Z AZoH$ H$maUm§Zr à^m{dV Pmbobo AgVo CXm. gÜ¶m dmT>V OmUmar ‘hmJmB© ¶mbm EH$M H$maU Agy eH$V Zmhr Va {d{dY H$maUm§Zr à^m{dV Pmbobr AgVo. Ogo ‘mJUr, nwadR>m, Am¶mV, {Z¶m©V, XþîH$mi d bmoH$g§»¶m B. AZoH$ H$maU hmo¶. ¶m§Mm Aä¶mg gm§p»¶H$sV Ho$bm OmVmo Ho$di EH$m H$maUmZo à^m{dV Agboë¶m KQ>H$m§Mm Aä¶mg gm§p»¶H$sV Ho$bm OmV Zmhr.

WmoS>³¶mV AZoH${dY H$maUm§Zr à^m{dV hmoUmè¶m KQ>H$m§Mm Aä¶mg H$aUmao emñÌ åhUOo gm§p»¶H$s hmo¶.

4) ¶mo½¶ ‘mÌoMr ewÕVm…

g§J«hrV H$arV Agbobr ‘m{hVr hr ¶mo½¶ ‘mÌoV åhUOoM Vr ewÕ ñdê$nmV AMyH$ [aË¶m ‘m§S>bobr Agmdr, ¶m ‘mÌoMr ewÕVm Ë¶m g§emoYZmÀ¶m CÔoe, joÌ, d gmYZmda AmYmarV AgVo. Ogo Zm§XoS> Vo Am¡a§Jm~mX ¶mVrb A§Va {H$bmo{‘Q>a ¶m gma»¶m ewÕ ‘mnZ nÕVrV Ano{jV Amho. ¶mdê$Z Amnë¶mbm ¶mo½¶ ‘mÌm H$iVo d Vr AMyH$ (gË¶) AgVo.

5) nÕVera g§J«hU…

gm§p»¶H$s¶ ‘m{hVr hr EH$m {ZpíMV ¶moOZoZwgma qH$dm emñÌr¶ nÕVrZo gwì¶d[ñWV [aË¶m g§J«{hV Ho$br Jobr nm{hOo H$maU gm§p»¶H$sÀ¶m ‘m{hVrMo g§J«hU EH$m {d{eï> CÔoemZo hmoV AgVo ¶m CÔoemMr H$ënZm g§J«hH$mbm Agbr nm{hOo. åhUOoM g§J«hH$mbm gm§p»¶H$s¶ ‘m{hVr Jmoim H$aÊ¶mMm AZw^d Agmdm. OoUoH$ê$Z ‘m{hVr g§J«{hV H$aVm§Zm Ë¶mbm H$moUVrhr AS>MU {Z‘m©U hmoUma Zmhr. d Vmo Amnë¶m nwdm©Zw^dmdê$Z {ddoH$mZo H$m‘ H$aob ‘m{hVr Jmoim H$aÊ¶mÀ¶m AZoH$ nÕVr AmhoV. Ogo àmW{‘H$ Mm¡Her, qHdm Xþæ¶‘ Mm¡H$er ¶mV nÕVr nU AZoH$ nÕVr AmhoV ¶m n¡H$s H$moUË¶m nÕVrMm dmna H$amd¶mMm Vo R>a{dUo Amdí¶H$ Amho. VoìhmM hmoUmar Mm¡H$er qH$dm g§J«hrV ‘m{hVr emñÌmo³V nÕVrZo H$aVm ¶oB©b. Aem emñÌmo³V nÕVrZo g§J«{hV Ho$boë¶m ‘m{hVrMo {ZîH$f© ho AMyH$ AgVmV. AÝ¶Vm AemñÌr¶ nÕVrZo Jmoim Ho$bobr gm§p»¶H$s¶ ‘m{hVrMo {ZîH$f© MyH$ R>aVmV. åhUyZ g§J«{hV H$aÊ¶mV ¶oUmar ‘m{hVr nÕVera Agmdr.

6) nyd©{Z¶moOrV CÔoe / hoVy …

Ë¶mM g§»¶m§Mo g§H$bZ Ho$bo OmVo Á¶m§Mm H$mhr nyd© {Z¶moOrV CÔoe AgVmo. {dZm CÔoemMo AmH$S>o ho g‘§H$ qH$dm gm§p»¶H$s ZgVo WmoS>³¶mV g§»¶mË‘H$ {dYmZmMm CJ‘ hm {d{eï> CÔoemZo Pmbobm AgVmo. H$moUË¶mhr nyd©{Z¶mo{OV CÔoem{edm¶ g§J«hrV H$obobr ‘m{hVr hr Ag§~§Y {dOmVr¶ d AZmdí¶H$ AgVo WmoS>³¶mV gm§p»¶H$s¶ ‘m[hVr g§H$brV H$aÊ¶m‘mJo gd}jH$mMm EH$ nyd©{Z¶mo{OV hoVy AgVmo.

7) naña VwbZm …

VwbZm H$aUo ho gm§p»¶H$sMo ‘hËdmMo H$m¶© Amho VwbZm hr Ho$di Ë¶mM JQ>mV hmoD$ eH$Vo Oo H$s, gOmVr¶ d EH$ê$n AgVrb åhUOoM EH$ gma»¶m dñVw§Mr EH$ gma»¶m dñVw§er VwbZm hmoD$ eH$Vo WmoS>³¶mV ‘moQ>ma gm¶H$bÀ¶m CËnmXZmMr VwbZm ÁdmarÀ¶m CËnmXZmer hmoD$ eH$V Zmhr. gm§p»¶H$sV ñWb, H$mb, d n[apñWVr øm ÑîQ>rH$moUmVyZ VwbZm Ho$br OmVo.

VwbZm H$aVm§Zm AmOÀ¶m JìhmMo CËnmXZ ‘mJrb 10 dfm©À¶m CËnmXZmer H$mbmZwê$n H$aVm ¶oVo VgoM Vo amgm¶{ZH$ IV dmnaë¶mda d amgm¶{ZH$ IV Z dmnaVm àmßV hmoUmao JìhmMo CËnmXZ ¶m§À¶mV VwbZm n[apñWVrZwgma H$aVm ¶oVo.

WmoS>³¶mV gm§p»¶H$s åhUOo g§»¶m‘Yrb naña g§~§Y gm§JUo hmo¶ ¶mVyZ XmoZ KQ>H$mVrb naña g§~§Y bjmV ¶oVmo.

8) JUZm qH$dm A§XmO …

gm§p»¶H$s¶ ‘m{hVrMo g§J«hU ho JUZm qH$dm A§XmOmÛmao Ho$bo OmVo. JUZoÛmao ‘m{hVr EH$ {ÌV H$aUo hr ’$ma bm§~Mr à{H«$¶m Amho JUZm H$ê$Z g‘m§H$mMr àmár hmoVo qH$dm gm§p»¶H$s¶ nÕVrdê$Z AZw‘mZ / A§XmO H$mT>Vm ¶oVmo.

WmoS>³¶mV gm§{»¶H$s ho A§XmO dV©{dÊ¶mMo emñÌ Amho. CXm. 2001 À¶m d 2011 À¶m bmoH$g§»¶obm AÞYmÝ¶ EdT>çm à‘mUmV bmJbo hmoVo ¶mdê$Z 2021 gmbr ^maVmMr bmoH$g§»¶m EdT>r Agob Ë¶mdê$Z EdT>çm bmoH$g§»¶obm bmJUmao AÞYmÝ¶, dñÌ, {Zdmam, EdT>m Agmdm Agm Ago {Z¶moOZ H$aV A§XmO dVw©Z {Z¶moOZ AmIV AgVmV. ho A§XmO 100% Iao R>aVmV Ago Zmhr nU Vo gË¶mÀ¶m Odi OmUmao AgVmV.g§»¶mMr gË¶Vm àíZm§Mo ñdê$n d Mm¡H$erMm CÔoe ¶mda AmYmarV AgVo.

darb ì¶m»¶mÀ¶m AmYmao {Z‘m©U Pmboë¶m d¡{eîQ>çm§À¶m AmYmao Or ‘m{hVr g§»¶mË‘H$ AgVo Ë¶mbm gm§p»¶H$s Ago åhUVmV åhUOoM øm ‘m{hVrV darb ì¶m»¶mZwgma d¡{eîQ>ço AgUo Amdí¶H$ Amho. øm gd© ì¶m»¶m gm§p»¶H$sMm Aä¶mg {df¶ H$moUVm Amho ho gm§JVmV d Ë¶mÛmao gm§p»¶H$s¶ nÕVrMm emñÌr¶ H«$‘ bmdbm OmVmo.

gm§p»¶H$sMo ñdê$n … (Nature of statistics)

gm§p»¶H$s ho {dkmZ / emñÌ Amho H$s H$bm Amho ¶m g§X^m©V dmX Agbm Var gm§p»¶H$s ho {dkmZ Amho AWdm Zmhr ho g‘OÊ¶mgmR>r emñÌ / {dkmZ åhUOo H$m¶ ho àW‘ g‘OyZ ¿¶mdo bmJob emó ¶m eãXmbm B§J«OrV Science hm n¶m©¶r eãX Amho emñÌ hr Ho$di EH$ nÕVr ZgyZ {dkmZ Ago emñÌ Amho H$s Á¶mV Amnë¶mbm kmZ ho H«$‘~Õ d ì¶dpñWV ê$nmV àmßV hmoVo dmBZHo$¶a ¶m§À¶m eãXmV "emñÌ VÏ¶m§Zr AemàH$mao V¶ma Pmbo Amho H$s, Á¶màH$mao XJS>mnmgyZ Ka ~Zdbo OmVo na§Vy Ho$di VÏ¶m§À¶m EH$ÌrH$aUmbm {dkmZ åhUbo OmD$ eH$V Zmhr Á¶màH$mao XJS>mÀ¶m EH$ÌrH$aUmbm Ka åhUbo OmD$ eH$V Zmhr"

WmoS>³¶mV EImÚm emIobm {dkmZ / emñÌ V|ìhmM åhUbo OmD$ eH$Vo Oo§ìhm Ë¶mMo AÜ¶¶Z H«$‘~Õ Agob, Ë¶mMo ñdV…Mo Ago {Z¶‘ d {gÕm§V AgmdoV, Agbobo {gÕm§V H$maU d n[aUm‘m§Zm g§~§YrV H$aUmao AgmdoV, ¶m§Mo {Z¶‘ g‘mZ ê$nmV ì¶mnH$ AgmdoV d Ë¶mV nydm©Zw‘mZmMr j‘Vm Agmdr.

darb ~m~r g§»¶memñÌmbm bmJy nS>VmV. åhUyZ gm§p»¶H$s ho EH$ emñÌ Amho. Ago åhUÊ¶mg haH$V Zmhr H$maU hr Aer emIm Amho H$s ¶oWo VÏ¶m§Zm ì¶dpñWV H«$‘~Õ nÕVrZo g§J«{hV Ho$bo OmVo d Ë¶mMo àñVwVrH$aU d {díbofU EH$ {d{eï> Aem {Z¶mo{OV H«$‘mV Ho$bo OmVo VgoM gm§p»¶H$sMo ñdV…Mo Ago gd©i¶mnr {Z¶‘ AmhoV. Ogo g§^mì¶Vm {gÕmV g§»¶mË‘H$ VÏ¶m§À¶m g§J«hUmÛmao KQ>ZoMo dU©Z H$ê$Z Ë¶m§À¶m H$maU d n[aUm‘mg§~§YrV {ddoMZ H$ê$Z {ZîH$f© H$mT>Uo hr gm§p»¶H$sMr ‘wb^yV {H«$¶m Amho. nydm©Zw‘mZ hr gm§p»¶H$sÀ¶m nÕVrVrb EH$ nÕVr Amho. ¶mÛmao bmoH$g§»¶m d qH$‘V BË¶mXrÀ¶m g§X^m©Vrb nydm©Zw‘mZ H$mT>bo OmVmV. darb gd© {dMma H$aVm Ago åhUVm ¶oB©b g§»¶memñÌ {dkmZ Amho.

gm§p»¶H$sV {df¶m er g§~§YrV ‘m{hVrMo dJuH$aU d Ë¶mAmYmao gË¶ emoYbo OmVmV Oo H$s, {dkmZmMo H$m¶© Amho g§»¶memñÌmV {dkmZmà‘mUoM gyÌ~ÕVm, dñVw{Zð>Vm, AZw^dàm‘mÝ¶Vm, nÕVrMm Adb§~ d nañnamda Adb§~yZ Agbobr aMZm AmT>iyZ ¶oVo. na§Vy H$m§hr g§»¶m emñÌr¶m§À¶m ‘Vo gm§p»¶H$s ho {dkmZ Zmhr Va hr EH$ d¡km{ZH$ nÕVr Amho. (Statistics is not a Science; it is a Scientifi method) Ago H«$m³gQ>Z d H«$mCS>oZ (Croxton and Cowden) ¶m§Zr Amnë¶m Applied General Statistics ¶m nwñVH$mV åhUmbo AmhoV. Ë¶m§À¶m ‘Vo gm§p»¶H$sMm Cn¶moJ àË¶oH$ {dkmZmÀ¶m g§emoYZmV g§emoYZ H$Ë¶m©Ûmao Ho$bm OmVmo. Ë¶m‘wioM Ë¶m§Zr Ago åhQ>bo Amho. ¶mMm AW© Agm Zmhr H$m? gm§p»¶H$s EH$ {dkmZ Zmhr Amho àË¶jmV gm§p»¶H$s ho Ho$di EH$

{dkmZM ZmhrV Vr EH$ d¡km{ZH$ nÕVr nU Amho. Á¶mMm gmYZ åhUyZ gd© d¡km{ZH$ {dkmZmV dmna H$aVmV.

gm§p»¶H$s hr EH$ H$bm nU Amho. {d{eï> CÔoe gmÜ¶ H$aÊ¶mÀ¶m Ñï>rZo CnbãY n[apñWVrV KQ>Zobm / àíZm§Zm hmVmiÊ¶mÀ¶m H$m¡eë¶m§Zm H$bm åhUVmV H$bm hr kmZmMr Aer emIm Amho H$s Or {Z¶mo{OV CÔoemÀ¶m nyV©VogmR>r gdm}Îm‘ nÕVr gm§JVo H$bm ho {gÕm§Vmbm ì¶mdhm[aH$ ê$n àXmZ H$arV AgVo. H$boÛmao EImÚm g‘ñ¶oMo CÎma emoYbo OmVo. VgoM H$bm hr VÏ¶m§Zm àmßV H$aÊ¶mMo Cnm¶ gm§JVo H$bogmR>r {deof Aer gmYZm, MVwamB©, AZw^d, d AmË‘g§¶‘mMr Amdí¶H$Vm Agmdr bmJVo.

H$boÀ¶m ê$nmV gm§p»¶H$s Amnë¶mbm gm§JVo H$s, doJdoJi¶m àmH¥$[VH$ d gm‘m{OH$ g‘ñ¶oMo gdm}Îm‘ CÎma / Cnm¶ H$m¶ Agy eH$Vo. gmaUr¶Z d {MÌmÛmao àmßV gm‘wJ«rÀ¶m àXe©ZmMo H$m¶© H$boÀ¶m A§VJ©V ¶oVo.

darb {ddoMZmZwgma ñnï> hmoVo H$s, gm§p»¶H$s ho emñÌ / {dkmZ d H$bm XmoÝhr Amho. na§Vw gm§p»¶H$s ho Oar emñÌ / {dkmZ Agbo Var Vo BVa {dkmZmà‘mUo AMyH$ Agy eH$V Zmhr. ho ¶oWo bjmV ¿¶mdo. gm§p»¶H$s H$bm ¶m‘wio Amho H$s, {Za{Zamù¶m KQ>H$m§Mr ‘m{hVr ¶mV Jmoim Ho$br OmVo. Ë¶mgmR>r ‘mZdr H$m¡eë¶ AgUo Amdí¶H$ Amho. ho H$m¡eë¶ gm§p»¶H$sV Amho.

gm§p»¶H$sMr ì¶már …(Scope of statistics)

gm§p»¶H$sMr ì¶már hr {Xdg|{Xdg dmT>V AgyZ VrMr ì¶m»¶m H$aUo AdKS> Amho. AmO gm§p»¶H$s ho OJmVrb gd© àíZm§Mo CH$b H$aUmar EH$ nÕVr AWdm gmYZ åhUyZ {VÀ¶mH$S>o nm{hbo OmVo. gd© emIm§‘Ü¶o gm§p»¶H$sMm AmYma KoVbm OmVmo. gm§p»¶H$sMm Cn¶moJ Ho$ë¶m{edm¶ OJmVrb Hw$R>bmhr àíZ gmoS>{dUo e³¶ Zgë¶mZo gm§p»¶H$sÀ¶m ì¶márbm EH$m ‘¶m©{XV ì¶m»¶oV ~g{dUo e³¶ Zmhr.

gm§p»¶H$s ho gd© g§emoYZmMm AmYma Amho. VgoM gd© emIm‘Ü¶o {VMm Cn¶moJ Ho$bm OmVmo. gm§p»¶H$s EH$ Ago V§Ì åhUyZ g‘moa Ambo Amho H$s, ¶m gmYZmMm dmna Ho$ë¶m{edm¶ H$moUVohr g§emoYZ nyU© hmoD$ eH$V Zmhr. AW©emñÌ, g‘mOemñÌ, ~mOma, ì¶mnma, CÚmoJ, dm{UÁ¶, H¥$f, {dkmZmVrb Ordemó, agm¶Z emñÌ ^m¡{VH$emñÌ, dZñnVr emñÌ, ‘mZgemñÌ, {ejUemñÌ, d gd© Z¡g{J©H$ emñÌo BË¶mXr gd© emñÌm‘Ü¶o gm§[»¶H$sMm Cn¶moJ hmoVmo. AmO AmnU ‘§Jimda ¶mZ nmR>dy eH$bmo Vo XoIrb g§»¶memñÌmÀ¶m AmYmaoM hmo¶ gm§p»¶H$s darb à‘mUo {d{dY joÌmV dmnabr OmVo. Ë¶mVrb H$m§hr joÌmer gm§p»¶H$sMm Agbobm g§~§Y Aä¶mgë¶mda {VÀ¶m ì¶márMm A§XmO ¶oD$Z OmVmo.

1) gm§p»¶H$s Am{U J{UV …

dmñVdmV gm§p»¶H$s hm J{UVmMmM EH$ ^mJ Amho. J{UVm§Mm d gm§p»¶H$sMm ‘w»¶ AmYma AmH$S>o AmhoV gm§p»¶H$sÀ¶m {d{dY nÕVr Ogo, g‘m§Va ‘Ü¶, à‘mU {dMbZ, ghg§~§Y, AmH¥$Vr, AmboI, BË¶mXr J{UVm§À¶m {gÕm§VmdaM AmYm[aV AmhoV. gm§p»¶H$sÀ¶m {dH$mgmV AZoH$ J{UV Vkm§Zr ghmæ¶Vm Ho$br Amho. CXm. H$mb© {nAg©Z {’$eaÀ¶m ‘Vo gm§p»¶H$s {dkmZmMo Vo ê$n Amho Oo H$s, ì¶mdhm[aH$ J{UV Amho Ë¶m‘wio hr EH$ J{UVmMrM emIm Amho. J{UVmV Á¶mà‘mUo {d{dY {Z¶‘ AgVmV Ë¶mà‘mUo gm§p»¶H$sV nU {d{dY {Z¶‘ AgVmV.

2) gm§{»¶H$s d AW©emñÌ …

gm§p»¶H$s d AW©emñÌmMm g§~§Y hm AVyQ> AgyZ gm§p»¶H$s AW©emñÌmMm AmYma Amho. H$maU AW©emñÌmVrb doJdoJio {Z¶‘ gm§p»¶H$s{edm¶ nyU©Ëdmbm ¶oV ZmhrV. gm§p»¶H$s‘wio AW©emñÌmÀ¶m Aä¶mg {df¶mbm nyU©Ëd ¶oVo d g§»¶mË‘H$ ñdê$n XoVm ¶oVo. 1890 ‘Ü¶o à{gÕ AW©emñÌr Amë’o«$S> ‘me©b ¶m§À¶m ‘Vo AW©ì¶dñWoVrb d BVa Hw$R>bo hr Am{W©H$ àíZ gmoS>{dUo qH$dm g‘OyZ KoUo gm§p»¶H$s {edm¶ e³¶ Zmhr Ë¶m‘wio gm§p»¶H$sMm Am{W©H$ àíZ g‘OyZ KoÊ¶mgmR>r d gmoS>{dÊ¶mgmR>r Iyn Cn¶moJ hmoVmo. gm§p»¶H$s‘wio AmnU gË¶mÀ¶m A{YH$ Odi OmD$ eH$Vmo.

E[ZObMm {Z¶‘, ‘mëWgMm bmoH$g§»¶mMm {gÕm§V, ‘mJUrMm {Z¶‘, {d{Z‘¶ d{dVaUmMm {Z¶‘, BË¶mXr Am{W©H$ {gÕm§VMr VnmgUr hr g§»¶mË‘H$ {díbofUmÛmaoM

e³¶ Amho. IaoVa AW©emñÌmÀ¶m {gÕm§VmMo à{VnmXZ ho gm§p»¶H$sÀ¶m ì¶mdhm[aH$ kmZmVyZ hmoVo. AmH$S>çm§À¶m AmYmamdaM ¶mo½¶ Am[W©H$ {Z¶moOZ d {ZVr {ZYm©[aV hmoV AgVo. Am{W©H$ {dH$mgmMo {Z¶moOZ AmIÊ¶mV d ¶moOZm H$aÊ¶mg gm§p»¶H$sMr ‘XV ¿¶mdr bmJVo. Ë¶m‘wioM AW©{‘VrMr {Z‘uVr Pmbr Amho. H$maU AW©{‘VrMm à‘wI CÔoe gm§p»¶H$sbm AW©emñÌmV A{YH$ Cn¶w³V ~Z{dUo hmo¶. gm§p»¶H$s {edm¶ AW©emñÌmbm {dkmZmMo / emñÌmMo ñdê$n àmßV hmoD$ eH$V Zmhr.

gd© àH$maMo {Z¶moOZ AmIÊ¶mgmR>r {d{dY àíZ gmoS>{dÊ¶mgmR>r Am{W©H$ ~m~tda {Z¶§ÌU R>odÊ¶mgmR>r AW©emñÌmV gm§p»¶H$sMm Cn¶moJ Ho$bm OmVmo.

3) gm§p»¶H$s Am{U emgZ …

g§»¶memñÌmMm CJ‘ {dH$mg d ì¶már àm‘w»¶mZo emgZ Xa~mamV Pmë¶mMo {XgyZ ¶oVo nyduÀ¶m H$mir amÁ¶mMo H$V©ì¶ ho A§VJ©V g§ajU d gwì¶dñWm EdT>rM ‘¶m©XrV hmoVr Ë¶mH$mimV nU amÁ¶mÀ¶m CËnÞ d IMm©Mm Aä¶mg gm§p»¶H$sdaM Adb§~yZ hmoVo. na§Vy AmO emgZmÀ¶m O~m~Xmè¶m dmT>ë¶m AmhoV. Ë¶mVyZ H$ë¶mUH$mar amÁ¶mMr g¶H$ënZm g‘moa Ambr Amho. gm‘m{OH$ H$moUË¶mhr àíZmMm Aä¶mgmgmR>r gmd©O{ZH$ H$ë¶mUmgmR>r gm§p»¶H$s Iyn Cn¶w³V R>aV Amho gm§p»¶H$sÛmao Ho$di àíZ gmoS>{dbo OmV ZmhrV Ë¶mgmR>r {Z¶moOZ d Cnm¶ ¶moOZm nU AmIVm ¶oVmV. åhUyZM AmO gaH$maÀ¶m gd© ImË¶m§Zm EH$ gm§p»¶H$s¶ A{YH$mar OmoS>bobm AgVmo d VgoM gm§p»¶H$sMm {d^mJ ñdV§Ì ñWmnZ H$aÊ¶mV Ambobm AgVmo. ¶m§À¶m‘m’©$V {Za{Zamir ‘m{hVr O‘m Ho$br OmVo Ë¶m§Mo {díbofU H$ê$Z g§~§YrV ‘m{hVr à{gÕ Ho$br OmVo. gm§p»¶H$s{edm¶ gaH$ma qH$dm g§emoYH$ EImÚm àíZmMr CH$b H$ê$ eH$V Zmhr d ¶mo½¶ {ZîH$fm©n¶ªV nmoh§My eH$V Zmhr.

4) gm§p»¶H$s d BVa gm‘m{OH$ emñÌo …

BVa gm‘m{OH$ emñÌmV nU gm§p»¶H$sMm OdiMm g§~§Y Amho. CXm. g‘mOemñÌ, ‘mZgemñÌ, {ZVremñÌ, amÁ¶emñÌ, B{Vhmg d ^wJmob, BË¶mXr gd© emñÌmVrb {gÕm§VmMr ‘m§S>Ur d Ë¶m§Mo I§S>U gm§p»¶H$s{edm¶ hmoD$M eH$V Zmhr. H$maU ¶m gd© emñÌmVrb g‘ñ¶m øm gm‘m{OH$ ñdê$nmÀ¶m AgVmV. Ogo ~oH$mar, AnamY, àd¥Îmr, {dYdm g‘ñ¶m, {ZajaVm, BË¶mXr ¶mgma»¶m gd© g‘ñ¶mMo g‘mYmZ gm§p»¶H$sÛmao H$aVm ¶oD$ eH$Vo. åhUyZ H«$³gQ>Z d H$mCS>oZ ¶m§À¶m ‘Vo, “gm§p»¶H$sÀ¶m n¶m©á ‘m{hVr {edm¶ gm‘m{OH$ emñÌmVrb H$moUVoM g§emoYZ g§emoYZ H$Vm© nyU© H$ê$ eH$V Zmhr. H$maU gm§p»¶H$sÀ¶m AmYmam{edm¶ nyU© H$ê$ eH$V Zmhr. H$maU gm§p»¶H$sÀ¶m AmYmam{edm¶ Ho$bobo g§emoYZ ho EH$m Aem ì¶³VrÀ¶m g‘mZ Amho. Vmo Omo A§YmamV EH$m ImobrV H$mù¶m a§JmMr ‘m§Oa emoYÊ¶mMm à¶ËZ H$aV Amho. Or H$s VoWo ApñVËdM Zmhr”

5) gm§p»¶H$s d Z¡g{J©H$ qH$dm àmH¥$${VH$ emñÌ …

gm§p»¶H$sMm Cn¶moJ qH$dm dmna Ho$di gm‘m{OH$ emñÌmnwaVmM ‘¶m©{XV ZgyZ {VMm dmna Z¡g{J©H$ emñÌmV åhUOoM agm¶ZemñÌ, ^m¡{VH$emñÌ, OrdemñÌ, n¶m©daUemñÌ, IJmobemñÌ, earaemñÌ, d F$VwemñÌ, Aem {d{^Þ emñÌmV Ho$bm OmVmo. gm§p»¶H$s hr Z¡g[J©H$ emñÌmÀ¶m g§emoYZmMr EH$ nÕVr Amho. Á¶mà‘mUo OrdemñÌmV XmoZ OrdmVrb d§e na§naoZwgma JwUY‘m©Mo hñVm§VaUmMo {díbofU H$aÊ¶mgmR>r ghg§~§Y, à{V‘J‘Z (g‘mj¶Z) BË¶mXr gm§p»¶H$s¶ nÕVrMm dmna Ho$bm OmVmo. VgoM dZñnVrÀ¶m dmT>rgmR>r dmT>rda O‘rZrÀ¶m àH$mamMm, IVm§Mm, nmdgmMm, Vmn‘mZmMm, B. KQ>H$m§Mm H$m¶ n[aUm‘ hmoVmo. ho bjmV KoÊ¶mgmR>r gm§p»¶H$sMmM dmna H$amdm bmJVmo. WmoS>³¶mV gm§p»¶H$sMm gd© emñÌmer g§~§Y ¶oVmo. gm§p»¶H$s‘wio OyÝ¶m {gÕm§VmMr nS>VmiUr nU H$aVm ¶oVo. Z¡g{J©H$ emñÌmVrb à¶moJm§Mo hmoUmao n[aUm‘ d Ë¶mMo {díbofU Am{U {ZîH$f© H$mT>Ê¶mgmR>r gm§p»¶H$sMm AË¶§V Cn¶moJ hmoVmo. Ë¶m‘wioM gm§p»¶H$s ho gd© emñÌmV Amdí¶H$ AgUmar ~m~ Amho.

6) gm§p»¶H$s Am{U (ì¶dgm¶) ì¶mnma …

AmO ì¶dgm¶mMo ñdê$n nyU© nUo ~Xbbo Amho nydu N>moQ>çm à‘mUmV ì¶dgm¶ Agë¶mZo bmJUmao ^m§S>db H$‘r Agm¶Mo nU AmO ‘moR>mbo CÚmoJ gwê$ hmoV AmhoV.

{edm¶ CÚmoJm§Mr g§»¶mhr dmT>br Amho Ë¶mVyZ ñnYm© dmT>br Amho. Ë¶m‘wio ì¶dgm¶m g§~§YrMo {ZU©¶ hmoUo gmono am{hbo Zmhr ¶m {ZU©¶mdaM ì¶dgm¶mMo ¶e d An¶e Adb§~yZ AgVo. {ZU©¶ KoVm§Zm g‘ñ¶m§Mr g§nyU© ‘m{hVr {‘i[dbr OmVo. g§»¶mË‘H$ ‘m{hVrÀ¶m AmYmao gm§p»¶H$s¶ nÕVrMm Cn¶moJ H$ê$Z {ZU©¶ KoVbo OmVmV. J«mhH$m§À¶m AmdS>r-{ZdS>r, ~mOmamVrb ~maH$mdo, ì¶dgm¶mVrb A{ZpíMVVm YmoHo$ BË¶mXr ~m~r g‘OÊ¶mgmR>r gm§p»¶H$sMm dmna Ho$bm OmVmo. nwT>rb A§XmO dV©dyZ CËnmXZ H$amdo bmJVo. Ë¶mgmR>r gm§p»¶H$sMo V§Ì Cn¶w³V R>aVo. gm§p»¶H$s ho ì¶mnmamÀ¶m Ñï>rZo AË¶§V Cn¶w³V nS>Umao emó Amho. ng§Jr H$m‘Jma ‘mbH$ ¶m§À¶m g§~§YmMm nU Aä¶mg H$amdm bmJVmo ì¶dñWmnH$mMm AZw^d d kmZ gm§p»¶H$s ‘wio d¥ÕtJV hmoVmo ì¶dgm¶mVrb JwUdÎmm {Q>Hy$Z R>odVm ¶oVo. n[apñWVrZwgma hmoUmao ~Xb bjmV KoVm ¶oVmV. doVZ, bm^, Z’$m, ì¶mO d ^{dî¶mMm doY gm§p»¶H$s‘wio e³¶ hmoVmo.

7) gm§p»¶H$s Am{U {Z¶moOZ …

gaH$mabm AZoH$ C{ÔîQ>ço gmÜ¶ H$aÊ¶mgmR>r {Z¶moOZ AmImdo bmJVmV. Ë¶mgmR>r gÜ¶m CnbãY gmYZo d Ë¶mÛmao àmßV hmoUmao gmÜ¶ ¶m§Mm Aä¶mg H$ê$Z {Z¶moOZ AmIbo OmVo. ¶m {Z¶moOZmgmR>r ‘m{Jb H$mimVrb g§»¶mË‘H$ ‘m{hVr Jmoim H$ê$Z Ë¶mAmYmao ^{dî¶mV hmoUmao ~Xb bjmV KoD$Z {Z¶moOZ V¶ma Ho$bo OmVo. {Z¶moOZmÀ¶m AmYmaoM XoemMm Am{W©H$ gm‘m{OH$ {dH$mg hmoD$ eH$Vmo. ¶m H$m¶m©gmR>r g§»¶memñÌ ‘hËdmMr ^w{‘H$m ~OmdV AgVo. Á¶mà‘mUo gaH$ma {Z¶moOZ AmIV AgVo Ë¶mMà‘mUo CÚmoJmV CÚmoOH$ nU {Z¶moOZ bmdV AgVmo qH$dm H$arV AgVmo. ¶m gd© {Z¶moOZm§Mm nm¶m hm gm§p»¶H$s¶ nÕVr AgVo. {Z¶moOZmV gm§p»¶H$s¶ C{ÔîQ>ço R>a{dbr OmVmV. åhUOoM {Z¶moOZH$mamOdi gd© gm§p»¶H$s¶ ‘m{hVr AgUo Amdí¶H$ AgVo. Ë¶mÀ¶m AmYmao {díbofU Ho$bo OmVo. d {ZîH$f© H$mT>bo OmVmV.

8) gm§p»¶H$s Am{U g§emoYZ …

OJmV hmoUmao H$moUVohr g§emoYZ ‘J Vo H$moUË¶mhr emñÌmVrb H$m AgoZm Ë¶mMm à‘wI AmYma gm§p»¶H$s hmM AgVmo. Ë¶m{edm¶ g§emoYZ H$m¶© nyU© hmoD$ eH$V Zmhr åhUyZM g§emoYZ H$Ë¶m©bm gm§p»¶H$sMo kmZ AgUo JaOoMo AgVo gm§p»¶H$s ho gd© emñÌm§Zm Cn¶w³V R>aUmao AdOma qH$dm V§Ì AgyZ Ë¶mÀ¶m ‘XVr{edm¶ g§emoYZmMm AW© C‘JV Zmhr. CXm. amgm¶{ZH$ IVmÛmao {nH$m§Mr hmoUmar dmT>/CËnmXZ d Z¡g{J©H$ IVmÛmao {nH$m§Mr hmoUmar dmT>/CËnmXZ ¶mMm Aä¶mg H$aVm§Zm gm§p»¶H$sMm Cn¶moJ KoVbm OmVmo. gm§p»¶H$s‘wio O{Q>b VÏ¶m§Zm ì¶dpñWV ê$n {Xbo OmVo. VgoM gm‘mÝ¶ {Z¶‘ d {gÕm§VmMo à{VnmXZ Ho$bo OmVo. g§emoYH$mÀ¶m AZw^dmMm {dH$mg hmoD$Z gm‘m{OH$ g§emoYZmV {díbofU d H|$Ðr¶ àd¥ÎmrMo ‘mnZ H$aÊ¶mgmR>r gm§p»¶H$sMm Cn¶moJ hmoVmo.

सारांश:

gm§p»¶H$s ho gd© emñÌmV Amdí¶H$ AgUmar ~m~ Amho. gm§p»¶H$s{edm¶ gaH$ma qH$dm g§emoYH$ EImÚm àíZmMr CH$b H$ê$ eH$V Zmhr d ¶mo½¶ {ZîH$fm©n¶ªV nmoh§My eH$V Zmhr. gd© àH$maMo {Z¶moOZ AmIÊ¶mgmR>r {d{dY àíZ gmoS>{dÊ¶mgmR>r Am{W©H$ ~m~tda {Z¶§ÌU R>odÊ¶mgmR>r AW©emñÌmV gm§p»¶H$sMm Cn¶moJ Ho$bm OmVmo. gm§p»¶H$s ho emñÌ / {dkmZ d H$bm XmoÝhr Amho. na§Vw gm§p»¶H$s ho Oar emñÌ / {dkmZ Agbo Var Vo BVa {dkmZmà‘mUo AMyH$ Agy eH$V Zmhr. ho ¶oWo bjmV ¿¶mdo. gm§p»¶H$s H$bm ¶m‘wio Amho H$s, {Za{Zamù¶m KQ>H$m§Mr ‘m{hVr ¶mV Jmoim Ho$br OmVo. Ë¶mgmR>r ‘mZdr H$m¡eë¶ AgUo Amdí¶H$ Amho. ho H$m¡eë¶ gm§p»¶H$sV Amho. gm§p»¶H$s åhUOo XmoZ KQ>H$mVrb nañna g§~§Y gm§JUo hmo¶. WmoS>³¶mV gm§p»¶H$sMr ì¶már hr A‘¶m©X ñdê$nmMr Amho. H$maU {VMm Cn¶moJ {d{^Þ joÌmV Ho$bm OmVmo. VgoM ‘mZdr H$ë¶mU gmÜ¶ H$aÊ¶mgmR>r Vr Cn¶w³V Aer nÕVr Amho. {Z¶moOZH$mamOdi gm§p»¶H$s¶ ‘m{hVr AgUo Amdí¶H$ Amho. AÝ¶Wm {Z¶moOZ H$aUo e³¶ ZgVo.

संदर्भ:

1. S.P. Gupta(1995), Statistical Methods, Sultan Chand & Sons, New Delhi.
2. Prof. Y.R. Mahajan(1991), Problems in Statistics, Pimplapure & Co. Publishers, Nagpur.
३. प्रा. राम देशमूज, २०११, मूलभूत सांख्यिकी, विदया प्रकाशन, नागपूर.

बँकेची आर्थिक स्थिती व थकबाकीचा अभ्यास

श्री. बालासाहेब जे शवराव थज-रर

प्रस्तावना :

नागरी सहकारी बँकांना उत्पन्न मिळवून देणारे महत्त्वाचे साधन म्हणजे पतपैशाची निर्मिती होय. त्यासाठी बँका मोठ्या प्रमाणात कर्जाचा पुरवठा करतात. परंतु कर्ज पुरवठ्याची वसुली वेळीच्या वेळी न झ ाल्यास मात्र नागरी सहकारी बँका अडचणीत येत असतात. म्हणजेच कर्ज वसुलीच्या विलंबातील अंतर जेवढे अधिक तेवढ्या प्रमाणात थकबाकी वाढते. बँकिंग व्यवसायात प्रगतीचे मापन म्हणून थकबाकी साधनाचा उपयोग केला जातो. थकबाकी ही बँकांची वास्तविक आर्थिक प्रगती दाखवते.

मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकांच्या प्रगतीचा अभ्यास करण्यासाठी मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकांनी केलेल्या कर्ज पुरवठ्याच्या साह्याने थकबाकीच्या प्रमाणाचा अभ्यास केला आहे. थकबाकी वाढीच्या व घटीच्या प्रमाजाचा तुल-नात्मज अभ्यास जे ला आहे. मराठवाड्यातील -ाजरी सहज ारी बँज ाच्या थकबाकीच्या प्रमाणाचा सुंदरलाल सावजी बँकेच्या थकबाकीच्या प्रमाणाशी तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

गृहितके :

१. सुंदरलाल सावजी अर्बन बँकेची नवीन आर्थिक धोरणात आर्थिक स्थिती भक्कम आहे.

उद्दिष्टे :

१. मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकाच्या थकबाकीचा अभ्यास ज रजे.
२. सुंदरलाल सावजी बँकेच्या थकबाकीचा तुलनात्मक अभ्यास ज रजे.
३. मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकांनी केलेल्या कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत थकबाकीच्या प्रमाणाचा अभ्यास ज रजे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत अभ्यास विषय प्राथमिक व द्वितीय साधनसामग्रीवर आधारलेला आहे. अभ्यास विश्लेषजासाठी प्रामुज्या-ने व्यष्टी संशोध-न पध्दती -िवडलेली आहे. प्रस्तुत अभ्यास विषयात बँजे च्या मराठवाड्यातील संपूर्ज १४ शाजांचा अभ्यास ज रावयाचा आहे. व्यष्टी अध्ययन-न पध्दतीच्या साह्या-ने जोळा केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण, सारणीयन व विश्लेषण करुन बारकाव्यानिशी अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच बँकेनी केलेल्या कार्याची गणना वा मापन करण्यासाठी सांख्यिकी पध्दत उपयोगात येते या पध्दतीच्या माध्यमातून गुणात्मक रूप देण्याचा प्रयत्न केला जातो. अभ्यास विषयाचे वर्गीकरण करण्यासाठी ही पध्दती

उपयुक्त ठरते. अध्ययन विषयाच्या विश्लेषणासाठी समांतर माध्य (mean) प्रमाप विचलन (SD), संयुक्त अभिवृध्दीदर (CGR) व प्रमाप विचलन गुणांक (cv) या सांख्यिकीय साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

तक्ता क्र.१

थज बाज ीतील वर्षा-िहाय वाढ-घट दर्शविजारा तक्ता

वर्ष	थज बाज ी	प्रतिशत प्रमाण
२००१	७५०५.२४	-
२००२	१०४३१.४९	३८.९८
२००३	१२३६३.३२	१८.५१
२००४	१३०००.०५	५.१५
२००५	१५२६५.५४	१७.४३
२००६	१६३०९.१५	६.८३
२००७	१७५८७.००	७.८३
२००८	१५६२२.६८	-११.१७
२००९	२८१७५.२३	८०.३७
२०१०	३१३८६.७४	११.३९
२०११	३८३८६.१६	२२.३०
२०१२	४१७४७.४८	८.७५
२०१३	४४१९४.२१	५.८६

आधार : मराठवाडा नागरी सहकारी बँक असोसिएशन लि. औरंगाबादचे वार्षिक अहवाल (२००१ ते २०१३)

वरील तक्ता क्र.१ मध्ये मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकाच्या थकबाकीचा अभ्यास केला आहे. व त्यातील वाढ व घटीचे प्रतिशत प्रमाज दर्शविलेले आहे. २००१ मध्ये मराठवाड्यातील -ााजरी सहज ारी बँकेची ७५०५.२४ लाख रु. इतकी थकबाकी होती. त्यामध्ये २००२ मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसू-न येते. म्हणजेच ते प्रमाण १०४५१.४९ लाख रु म्हणजेच ३८.९८ प्रतिशत प्रमाणामध्ये वाढ झालेली दिसून येते. त्यानंतर मात्र मराठवाड्यातील बँकांची सुधारणा होऊन २००३-०४ मध्ये थकबाकीचे प्रमाण थोडे कमी झालेले आहे. म्हणजेच १८.५१ वरून ५.१५ प्रतिशत प्रमाणापर्यंत थकबाकी वाढीचे प्रमाण कमी झालेले आहे. मात्र २००५ मध्ये त्या आणकी थोडीसी वाढ झालेली दिसून येते. म्हणजेच ते प्रमाण १७.४३ प्रतिशत वाढून १५२६५.५९ लाख रु. इतके होते.

२००६ मध्ये वाढीचे प्रतिशत प्रमाण ६.८३ पर्यंत कमी झालेले दिसून येते. मात्र २००७ मध्ये त्यात आणखीन अल्पशी वाढ होऊन ते प्रमाण ७.८३ पर्यंत वाढलेले दिसून येते. २००८ मध्ये मात्र थकबाकीच्या प्रमाजामध्ये प्रचंड प्रमाजात घट झालेली दिसू-न येते. म्हजजेच -११.१७ प्रतिशत पर्यंत थज बाज ी वाढीचे प्रमाज घटलेले दिसू-न येते. म्हजजेच १७५८७ वरू-न १५६२२.६८ लाज पर्यंत थज बाज ी ज मी झालेली दिसू-न येते. मात्र

त्याच्याच पुढच्या वर्षी थकबाकीचे प्रमाण मात्र ८०.३७ प्रतिशतने वाढलेले दिसून येते. २०१० मध्ये ११.३९ तर २०११ मध्ये २२.३० प्रतिशत प्रमाणापर्यंत थकबाकीत वाढ झालेली आहे. २०१२ आणि २०१३ मध्ये मात्र थज बाज ीचे वाढीचे प्रमाज घटलेले दिसू-न येते. म्हजजेच ते ८.७५ वरू-न ५.८६ पर्यंत ज मी झालेले दिसू-न येते.

तक्ता क्र.२

थकबाकीचे तुलनात्मक प्रमाण (आकडे लाखात)

वर्ष	मराठवाड्यातील नागरी सह. बँकेची थज बाज ी	सुंदरलाल सावजी बँकेची थकबाकी	सुंदरलाल सावजी बँकेच्या थकबाकीशी मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकेच्या थकबाकीचे तुलनात्मक प्रमाण
२००१	७५०५.२४	१५२.०९	२.०२
२००२	१०४३१.४९	१७०.९९	१.६४
२००३	१२३६३.३२	३५९.३६	२.९१
२००४	१३०००.०५	३६७.४८	२.८३
२००५	१५२८५.५९	४६८.०८	३.०६
२००६	१६३०९.१५	४५०.४८	२.७६
२००७	१७५८७.००	५४६.९५	३.११
२००८	१५६२२.६८	५१३.४६	३.२८
२००९	२०१७५.२३	४३२.५६	१.५३
२०१०	३१३८६.७४	४१५.५७	१.३२
२०११	३८३८६.१६	५३६.११	१.३९
२०१२	४१७४७.४८	५६७.५१	१.३६
२०१३	४४१९४.२१	८४१.५३	१.९०

आधार : १) सुंदरलाल सावजी अर्बन को-ऑप. बँक लि. जिंतूरचे वार्षिक अहवाल (२००१ ते २०१३)
२) मराठवाडा नागरी सहकारी बँक असोसिएशन लि. औरंगाबादचे वार्षिक अहवाल (२००१ ते २०१३)

तक्ता क्र.२ मध्ये मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकेच्या थकबाकीच्या तुलनेत सुंदरलाल सावजी बँकेच्या थकबाकीचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. २००१ मध्ये मराठवाड्यामध्ये ७५०५.२४ लाख रु. च्या तुल-नेत सुंदरलाल सावजी बँ‍जे चे १५२.०९ लाज रु. एवढीच थज बाज ी म्हजजे २.०२ टक्‍जे एवढे प्रमाज होते. ते २००२ मध्ये थोडे कमी झालेले आहे. म्हणजेच सुंदरलाल सावजी बँकेची थकबाकी मराठवाड्यातील थज बाज ीच्या तुल-नेत ज मी झालेली म्हजजेच १.६४ पर्यंत घटले आहे. मात्र २००३ ते २००८ पर्यंत या सहा वर्षामध्ये मराठवाड्याच्या थकबाकीच्या तुलनेत सुंदरलाल सावजी बँकेच्या थकबाकीच्या तुलनेत सुंदरलाल सावजी बँकेच्या थकबाकीचे प्रमाण वाढत गेलेले दिसून येते. म्हणजेच ते २.९१, २.८३, ३.०६, २.७६, ३.११ व ३.२८ एवढे वाढलेले दिसते. २००९ नंतर मात्र सुंदरलाल सावजी बँकेने थकबाकीच्या बाबतीत कठोर भूमिज ा घेतली असल्यामुळे मराठवाड्याच्या तुलनेत सुंदरलाल सावजी बँकेची थकबाकी कमी झालेली दिसून येते ती

जवळपास १.५३ पर्यंत तर २०१० मध्ये १.३२ पर्यंत कमी झालेली दिसून येते २०११ मध्ये १.३९, २०१२ मध्ये १.३६ तर २०१३ मध्ये १.९० प्रतिशत प्रमाण पर्यंत थकबाकीचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येते म्हणजेच मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकांच्या थकबाकीच्या प्रमाणापेक्षा तुलनेने सुंदरलाल सावजी सहकारी बँकेचे थकबाकीचे प्रमाण फार अल्प आहे.

तक्ता क्र.३

दि सुंदरलाल सावजी अर्बन को-ऑप. बँकेच्या थकबाकीचे प्रतिशत प्रमाण

वर्ष	सुंदरलाल सावजी बँकेची थकबाकी	प्रतिशत प्रमाण
२००१	१५२.०९	--
२००१	१७०.९९	१२.४३
२००३	३५९.३६	११०.१६
२००४	३६७.४८	२.२६
२००५	४६८.०८	२.७४
२००६	४५०.४८	-३.७६
२००७	५४६.९५	२.१४
२००८	५१३.४६	-६.१२
२००९	४३२.५६	-१५.७५
२०१०	४१६.५१	-३.९४
२०११	५३६.११	२.९०
२०१२	५६७.५१	५.८६
२०१३	८४१.५३	४८.२८

आधार : सुंदरलाल सावजी अर्बन को-ऑप. बँक लि. जिंतूरचे वार्षिक अहवाल (२००१ ते २०१३)

तक्ता ज्र .४

मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकांनी केलेल्या कर्जपुरवठ्याचे थकबाकीचे प्रतिशत प्रमाण

(रु. लाखात)

वर्ष	एकूण कर्जपुरवठा	थज बाज़ी	प्रतिशत प्रमाण
२००१	९३३९४.४३	७५०५.२४	८.०४
२००२	१००७०३.४१	१०४३१.४९	१०.३६
२००३	१३५४३६.२६	१२३६३.३२	९.१३
२००४	१४४४४५.२०	१३०००.०५	८.९९
२००५	१३७७७८.१०	१५२६५.५९	११.०८
२००६	१४८२६५.०४	१६३०९.१५	१०.९९
२००७	१६७४९५.२५	१७५८७	१०.४९
२००८	१९५२८३.५५	१५६२२.६८	७.९९
२००९	२३४७९३.६४	२८१७५.२३	१२.००
२०१०	३०४७२५.७२	३१३८६.७४	१०.३०
२०११	३८३८६१.६०	३८३८६.१६	१०.००
२०१२	४३९४४७.१६	४१७४७.४८	९.५०
२०१३	५४४९३४.७९	४४१९४.२१	८.११

आधार : मराठवाडा नागरी सहकारी बँक असोसिएशन लि. औरंगाबादचे वार्षिक अहवाल (२००१ ते २०१३)

तक्ता क्र.४ मध्ये मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकांनी केलेल्या कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत थकबाकीच्या प्रमाणाचा अभ्यास केला आहे. मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकेने २००१ मध्ये ९३३९४.४३ लाख रु. कर्जपुरवठा केला होता त्या तुलनेत थकबाकीचे प्रमाण ७५०५.२४ लाख रु. म्हणजेच ८.०४ प्रतिशत एवढे प्रमाण होते हे प्रमाण २००२ मध्ये १०.३६ प्रतिशत पर्यंत वाढले होते ते २००३ मध्ये ९.१३ व २००४ मध्ये ८.९९ प्रतिशत प्रमाणापर्यंत कमी झालेले दिसून येते.

मात्र २००५ मध्ये एकूण कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत थकबाकीचे प्रमाण ११.०८ प्रतिशत प्रमाणापर्यंत वाढलेले दिसून येते ते २००६ मध्ये १०.९९ तर २००७ मध्ये १०.४९ प्रतिशथ प्रमाणापर्यंत वाढलेले आहे परंतु २००८ मध्ये मात्र कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत थकबाकीचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येते. म्हणजेच ते ७.९९ प्रतिशत पर्यंत ज मी झाले आहे.

परंतु २००९ ते २०११ या कालावधीत मात्र एकूण कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत थकबाकीचे प्रमाण मात्र वाढलेले दिसू-न येते. म्हजजेच ते प्रमाज १० टक्क्यापेजा जास्त थज बाज ीचे प्रमाज दिसू-न येते. मात्र २०१२ च्या नंतर मात्र थकबाकीचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येते म्हणजेच २०१२ च्या नंतर थकबाकी मोठ्या प्रमाणात कमी झालेली आहे. हे बँकेच्या प्रगतीचे द्योतक आहे.

शिफारशी :

१. मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकांच्या एकूण ठेवीच्या तुलनेत सुंदरलाल सावजी अर्बन को-ऑप. बँक लि., जिंतूरच्या एकूण ठेवीचे प्रमाणातील वाढ ही अनुकूल बाब आहे म्हणून बँकेने ठेवी मोठ्या प्रमाणात वाढवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

२. परभणी जिल्ह्यातील पहिली नागरी सहकारी बँक असताना देखील बँकेला आपल्या शाखांचा म्हणावा तसा विस्तार करता आलेला नाही, आजही जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यात बँकेच्या शाखेची स्थाप-ना झालेली -नाही त्यामुळे शाजा वाढीच्या दृष्टिज ो-नातू-न अ-नुज ू ल प्रयत्-न व्हावयास हवेत.

३. थकबाकीचे प्रमाण वाढत चालले आहे त्यासाठी कर्ज वसुलीबाबत अधिक जागरुकता बाळगून कर्जदारांना व कर्मचाऱ्यांना सतत प्रोत्साहन देऊन कर्ज वसुली वाढवली पाहिजे.

४. बँज े-ने -निम्-न उत्पन्न जटातील लोज ां-ना तारजाची अट शिथील ज रू-न उत्पादज ज ार्यासाठी ज र्जपुरवठा ज रावा.

५. सुंदरलाल सावजी नागरी सहकारी बँकेच्या व्यवस्थापक मंडळाने आधुनिक व्यवस्थापन कला आत्मसात केली पाहिजे जेणेकरून बँक विकासाला मदत होईल.

६. बँकेने महिला कर्मचाऱ्यांच्या विकासासाठी स्वतंत्र प्रशिक्षण शिबिरे भरवावीत व त्यात महिला प्रशिक्षकाचाच समावेश करावा जेणेकरून त्यांच्या अडचणीवर मात करून कार्यक्षमता वाढीस मदत होईल.

gmam§e :

अध्ययन कालावधीत सुंदरलाल सावजी अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक लि. जिंतूरच्या चालू ठेवीमध्ये १४.८०७ प्रतिशत इतक्या संयुक्त अभिवृध्दीदराने धनात्मक वाढ झाली आहे ही वाढ सांख्यिकीच्या एक प्रतिशत अर्थपूर्णता पातळीला विशेष आहे. तसेच मराठवाडा विभागातील या बँकेच्या चालू ठेवीमध्ये १५.०६८ प्रतिशत इतक्या संयुक्त अभिवृध्दीदराने धनात्मक वाढ झाली आहे ही वाढ सांख्यिकीच्या एक प्रतिशत अर्थपूर्णता पातळीला विशेष आहे. अध्ययन कालावधीत मराठवाड्यातील नागरी सहकारी बँकांनी केलेल्या बचत ठेवीमध्ये १५.७६० प्रतिशत इतक्या संयुक्त अभिवृध्दीदराने धनात्मक वाढ झाली आहे ही वाढ सांख्यिकीच्या एक प्रतिशत अर्थपूर्णता पातळीला विशेष आहे. अध्ययन कालावधीमध्ये सुंदरलाल सावजी अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक लि. जिंतूरची गुंतवणूक ४५२४.२३ लाख रु. इतकी होती ती २०१३ मध्ये २४२८०.३२ लाख रु. इतकी झाली म्हणजेच बँकेची गुंतवणूक ही मोठ्या प्रमाणात वाढलेली दिसून येते. अध्ययन कालावधीमध्ये सुंदरलाल सावजी अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक लि. जिंतूरच्या थकबाकी आणि राखीव निधीच्या प्रमाणात जरी वाढ झालेली असली तरी देखील बँक निष्क्रीय मालमत्ता (NPA) शून्य (Zero) ठेवण्यामध्ये यशस्वी झाली आहे.

संदर्भः

१. अर्थ व सामाजिक संचालनालय, प्रादेशिक कार्यालय औरंगाबाद.
२. मराठवाडा नागरी सहकारी बँक असोसिएशन लि. औरंगाबादचे वार्षिक अहवाल (२००१ ते २०१३)
३. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, २०१२.
४. महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी २०११-१२, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
५. मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय आर्थिक व सामाजिक समालोचन २०१३-१४.

दादाभाई नौरोजी यांचे विचारधन

डॉ. संभाजी संतोष पाटील
श्री.शि.वि.प्र. संस्थेचे ना.स. पाटील साहित्य आजि मु.फि.मु.अ. वाजिज्य महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना :

१९ व्या शतकातील उत्तरार्धात प्रबोधनाची चळवळ सुरु झाली. प्रबोधन चळवळीचा एक प्रवाह धार्मिक, सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीच्या माध्यमातून आढळतो आणि दुसरा आविष्कार हा राजकीय क्षेत्राच्या माध्यमातून घडलेला असल्याचे दिसून येते. राजजीय प्रवाहातून जहाल राष्ट्रवाद आजि सांस्ृ तिज राष्ट्रवादाचा उदय झाला तसेच एज दुसरा ज्यात नेमस्त व उदारमतवादी राजकीय चळवळ होती त्यात दादाभाई नौरोजी होते. दादाभाई नौरोजी यांचा कालखंड १८२५ ते १९१७ हा आहे. त्यांच्यावर पाश्चात्य उदारमतवादी चळवळीचा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. तसेच ते सनदशीर राजकीय चळवळीचे पुरस्ज र्ते होते. १८८५ ते १९०५ या ज ालजंडात राष्ट्रीय सभेवर नेमस्त नेत्यांचा आजि नेमस्त विचारसरजी असलेल्या नेत्यांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्या काळातील प्रभावी नेतृत्व असलेल्या नेत्यांमध्ये दादाभाई नौरोजी यांचे नाव अग्रेसर होते. ते भारताचे पितामह म्हणून ओळखले जातात. संपूर्ण जीवन त्यांनी भारत मातेच्या सेवेसाठी आणि मानवतेच्या सेवेसाठी खर्ची घातले. आयुष्यभर ते ऋषीतुल्य स्वरुपाचे जीवन जगले. उत्तुंग प्रभावी कृतीशील व्यक्तीमत्व, चारित्र्य संपन्न, असामान्य स्वरुपाचे ज्ञान हे त्यांच्या व्यक्तीमत्वाची वैशिष्ट्ये होती. ते एज महान असे सामाजिज विचारवंत होते. राजजीय विचारांचे उद्‌ज्ञाते, अर्थशास्त्राचे जाढे विचारवंत, राष्ट्रवादी ज ार्यज र्ते अशा विविध भूमीज ांच्या माध्यमातून त्यांनी भारताची निस्वार्थपणे सेवा केली. शिक्षणाशिवाय जनतेत मुलभूत हक्कांची जाणीव निर्माण होणार नाही म्हणून त्यांनी शिक्षणास अग्रक्रम देवून त्यास महत्वाचे स्थान दिले. भारतातील सुशिक्षित लोकांना प्रशासकीय अनुभव मिळविण्यासाठी त्यांची आग्रहाची भूमीका होती. भारतीय लोकांच्या मागण्या ह्या हक्कांवर आधारित असल्या पाहिजेत असे त्यांचे प्रामाणिक मत होते. दादाभाई नौरोजी १८७५ मध्ये मुंबई महानगरपालीकेत लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडून आले. तेथे त्यांनी महानगरपालिकेतील आर्थिक व्यवहारांचे सुक्ष्म निरीक्षण करुन अभ्यास केला आणि आर्थिक बाबतीत अनेक महत्वाच्या सुधारणा सुचविल्यात तेथे त्यांनी आपल्या कामाची छाप पाडली तसेच ते १८९२ ते १८९५ या कालखंडात इंग्लंडमधील ज ॉमन्स सभागृहाचे सभासद होते. त्यांनी या तीन वर्षाच्या आपल्या कारकिर्दीत कॉमन्स सभागृहामध्ये भारतीयांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्याचे प्रभावीपणे काम केले. त्या काळात त्यांनी भारतातील गैरप्रकार आणि दारिद्रय या दोन समस्यांवर लज ें द्रीत केले होते. भारतासाठी त्यांनी अतिशय मोलाचे कार्य केले.

संशोधनाचा उद्देश :

थोर विचारवंत दादाभाई नौरोजी यांच्या विचारधनाचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधन पध्दत :

दादाभाई नौरोजी यांच्या विचारधनाचा अभ्यास करतांना त्यांच्या संदर्भातील नोंदण्यात आलेली मते यांची माहिती विविध माध्यमांद्वारे प्राप्त ज रज्यात आली आहे. या संशोधीत लघुशोध िनबंधासाठी संदर्भग्रंथ, पुस्तजे, इंटर-नेट, वर्तमा-नपत्रे इत्यादी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला असून आशय विश्लेषणाचे तंत्र वापरुन मुद्देसुद मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोध-ााची उद्दिष्टे :

१. दादाभाई नौरोजी यांच्या राजकीय विचारांची माहिती जाणून घेणे.

२. दादाभाई नौरोजी यांचे नेमस्त विचारांपासून जहालमतवादाकडे झालेल्या स्थित्यंतराची माहिती अभ्यासणे.

३. दादाभाई नौरोजी यांच्या आर्थिक विचारांची माहीती जाणून घेणे.

४. दादाभाई नौरोजी यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदानाची माहिती अभ्यासणे.

विषयाचे महत्व :

दादाभाई नौरोजी हे एक थोर कृतीशील विचारवंत होते. सामाजिक सुधारणेच्या कार्यापासूनच त्यांनी आपल्या सार्वजनीक कार्याला सुरुवात केली. राजकीय प्रश्नांचा सामाजिक - धार्मिक प्रश्नांपासून वेगळा आणि स्वतंत्र असा विचार त्यांनी मांडला. त्यांनी आपल्या आयुष्याची साठ वर्ष राजकीय प्रश्नांसाठीच कामी लावले. भारतीय जनतेच्या प्रशासकीय जाऱ्हाज्यां-ाा वाचा फोडजाऱ्या यंत्रजेच्या स्वरुपापासू-न, स्वराज्याची चळवळ चालविजारी राष्ट्रीय सभा या पर्यंत जॉंग्रेस-ने जी झ ोप घेतली होती त्यात दादाभाई नौरोजी यांचे योगदान फारच महत्वपुर्ण होते. यामुळेच त्यांच्या राजकीय विचारांना अग्रक्रम दिला जातो. त्यां-ी धर्म-िरपेज राष्ट्रवादाचे समर्थ-न जेले. देशातील सर्व जाती धर्माच्या लोजां-ना एजत्र येऊ-न राजजारज जेले तर भारताला लवकरात लवकर स्वराज्य मिळेल असा त्याचा विश्वास होता.

दादाभाई नौरोजी यांचे राजकीय विचार :

भारतातील आर्थिज, राजजीय परिस्थितीचे विश्लेषज जरजारा ब्रिटीशांच्या राजवटीतील दोषांवर प्रजाश टाजजारा 'Poverty and Un British Rule in India' हा दादाभाई नौरोजी यांचा गाजलेला ग्रंथ आहे. त्यांनी आपल्या आयुष्याची सुरुवातच स्त्री-शिक्षण या सामाजिक कार्यापासून केली. त्यास त्यांनी सामाजीक व धार्मिक प्रश्नांपासून लांब ठेवले. राजजीय बाबींचाच विचार फक्त 'राष्ट्रीय सभे-ने' जरावा असे त्यां-ी सांजितले. राजजीय आजि सामाजिज प्रश्-ांसाठी स्वतंत्रपणे व्यासपीठ असावे अशी कल्पना त्यांनी मांडली. राजकीय उदारमतवाद, सनदशीर मार्गावरील विश्वास, आर्थिक राष्ट्रवाद, -ैतीज मूल्यांवर आधारित राजजीय विचार हि त्यांच्या विचारांची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यां-ी ब्रिटीश राजवटीचे सुरुवातीस समर्थ-न जेले आहे जारज त्यांच्या राजवटीमुळे भारतीय लोजांवर उदारमतवादाचे संस्जार घडलेले आहेत. त्यांच्यामुळेच भारतीयांना स्वातंत्र्य, समता, हक्क इत्यादींचा परिचय झाला. स्वातंत्र्याची आकांक्षा ही मानवी जीवनामध्ये चैत-य आजजारी उदात्त अशी आजांजा आहे असे ते मा-नत. ब्रिटीश साम्राज्याचा -ाजरीज म्हजू-न ब्रिटीशांप्रमाजेच प्रत्येज भारतीय -ाजरीजाला व्यक्ती स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे तो त्यांचा हक्ज आहे. दादाभाई -ौरोजी यां-ा ब्रिटीशांविषयी आदराची

भावना होती. कारण त्यांनी दिर्घकाळ पर्यंत अनियंत्रित राजेशाहीविरुध्द संघर्ष करुन अनियंत्रीत राजेशाहीचे रुपांतर नियंत्रीत लोकशाहीत केले आणि कायद्याचे राज्य स्थापन करुन जनतेला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या न्याय तत्वावर त्यांनी संसदीय लोकशाहीची चौक उभी केली. इंग्लड या देशाप्रमाणे भारतात देखील लोकशाही शासन पध्दत निर्माण होईल यावर त्यांचा पुर्जपजे विश्वास होता. भारतात ब्रिटीशांमुळे रस्ते, ज ालवे, पुल, पोस्ट इत्यादी सुधारजा झाल्या. या ब्रिटीश राजवाटीचा जौरव त्यांनी १८८६ व १८८६ च्या कलकत्ता अधिवेशनात व १८९३ च्या लाहोर अधिवेशनात केला होता. परंतू सुरुवातीला जरी त्यां-ना ब्रिटीश राजवटीविषयी आदर असला तरी अ-नुभवाअंती ब्रिटीश राजवट व ब्रिटीश प्रशास-न यंत्रजा ज ती दुष्ट प्रवृत्तीची आहे हे त्यां-ना दिसू-न आले. १८३३ ते १८५८ च्या ज ायद्या-वये ब्रिटीश राजवटी-ने भारतीयां-ना ज ाही आश्वास-ने दिलेली होती. १८३३ च्या कायद्यात त्यांनी असे अभिवचन दिले होते की, धर्म, वंश, जात, भाषा या आधारे सरकारमधील कोणतेही पद किंवा नोकरी ह्याबाबतीत अपात्र ठरविले जाणार नाही. १८५८ च्या जाहिरनाम्यात अशाच प्रकारचे आश्वासन भारतीयांना दिले होते. आमच्या प्रजाजनांना मग ते कोणत्याही धर्माचे असोत त्यांना मुक्तपणे आणि निपक्षपातीपजे सर्व सेवाजेत्रांमध्ये प्रवेश देज्यात येईल आजि जुजवत्तेच्या आधारे -नोज ऱ्या दिल्या जातील. हि दो-न अभिवच-ने ब्रिटीश राज्यज र्त्यां-नी पुर्ज -न जे ल्यामुळे दादाभाई -नौरोजी यांचा ब्रिटीश राजवटीवरील विश्वास उडाला तेव्हापासू-न दादाभाई -नौरोजी ब्रिटीश राजवटीचे टिज ाज ार ब-नलेत. ब्रिटीश अधिज ाऱ्यां-नी देजील अशी ज बुली दिली ज ी आम्ही आमच्या ज र्तव्यास चुज लो आहोत आम्ही आमची वचने पुर्ण करु शकलो नाहीत. लॉर्ड मेकाले या संदर्भात असे म्हणतात की, १८३३ व १८५८ च्या कायद्यातील तरतुदींची जर प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी पूर्णपणे झाली असती तर त्याचा फायदा इंग्लंड व भारत या दोन्ही देशांना झाला असता. दादाभाई -नौरोजी यां-नी ब्रिटीश प्रशास-नावर प्रजरपजे टिज ा जे ली ज ी, भारतातील ब्रिटीशांची राजवट बंदुज ीच्या धाज ा-ने टिज लेली आहे. परंतू बंदुज ीच्या धाज ा-ने राज्याचे साम्राज्य वाढविता येवू शज ते पज दिर्घज ाळपर्यंत असे राज्य राहु शज त -नाही. ज ारज बंदूज ीच्या धाज ापेजा लोज मताचा आधार असलेले राज्य टिज विले जाऊ शज ते.

दादाभाई नौरोजी यांचे नेमस्त विचारांपासून जहालमतवादाकडे झालेले स्थित्यंतर :

दादाभाई -नौरोजी यांची विचारसरजी मात्र -नेमस्त विचारसरजी पासू-न जहाल विचारसरजीज डे वाटचाल ज रजारी होती. ते -नेमस्तातील जहाल आजि जहालमधील -नेमस्त होते. एज ा बाजूला ते ब्रिटीशांवर -निष्ठा ठेवतात तर दुसऱ्या बाजूस भारतीयांच्या उन्नतीसाठी अपेक्षा व्यक्त करतात. १८९३ च्या अधिवेशनात दादाभाई नौरोजी यांनी पुढीलप्रमाणे आपले विचार मांडलेत.

१. भारतीय लोज ज र भरतात परंतू भारतीयां-ना इंज्लंडच्या पार्लमेंटमध्ये प्रति-निधीत्व दिले जात -नाही तर ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी भारतीय लोकांना योग्य ते प्रतिनिधीत्व दिले पाहिजे.

२. स्वातंत्र्यपूर्ज ज ाळात ब्रिटीशां-नी भारतीय लोज ांची आर्थिज लुट जे ली होती. भारतीय लोज ांच्या हातात सत्ता दिल्यानंतर भारताचा सामाजीक, आर्थिक, राजकीय विकास मोठ्या प्रमाणात होईल. भारतीयांचे आर्थिक शोषण थांबवायचे असेल तर भारतीयांना राज्यकारभाराची सुत्रे दिली पाहिजेत.

३. इंग्लंड या देशात ज्याप्रमाणे तेथील अधिकाऱ्यांना सवलती दिल्या जातात त्याचप्रमाणे भारतीय जनतेला सवलती दिल्या पाहिजेत.

४. प्रशासकीय व्यवस्थेत जी काही वरिष्ठ पदे असतील ती पदे देखील भारतीयांना द्यावीत. भारतीयांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविण्यासाठी ब्रिटीश शासनाने प्रयत्न करावेत.

५. ब्रिटीशांनी भारतात मोठमोठ्या उद्योगधंद्यांची निर्मिती करावी त्यात भारतीय लोकांना सामावून घेतले पाहिजेत.

दादाभाई नौरोजी यांनी ब्रिटीशांकडून काही अपेक्षा व्यक्त केल्या आहेत, त्या पुढीलप्रमाणे -

१. गुणवत्ता व अनुभव पाहून वरिष्ठ जागांवर भारतीयांची नेमणूक करावी.

२. शासकीय जागांवर भारतीयांची नियुक्ती करावी.

३. IAS व IPS या परीक्षा भारतामध्ये घेतल्या पाहिजेत.

४. भारतीयांचे प्रतिनिधी कायदेमंडळात असावेत.

५. न्यायमंडळे मुक्त स्वरुपाची असली पाहिजेत त्यात ब्रिटीश सरकारने कोणताही हस्तक्षेप करता कामा नये.

दादाभाई नौरोजींचे जहाल विचार :

१८३३ आणि १८५८ च्या कायद्यातील अभिवचने ब्रिटीश राज्यकर्ते पुर्ण न करु शकल्याने दादाभाई नौरोजी यांच्या विचारसरणीत बदल झाला. १९०६ च्या अधिवेशनात दादाभाईंनी स्पष्टपणे म्हटले होते की भारतीय समाजाचे संपूर्ण परिवर्तन होण्यासाठी स्वराज्याशिवाय पर्याय नाही. आमच्या देशातील नैतिक, आर्थिक, शारीरिक शक्तीची शोषण करणारी हि अन्यायी राजवट नष्ट झाली पाहिजे. नेमस्त विचारवंतांपैकी कोणीही असे विचार आणि स्वराज्याची मागणी केली नव्हती म्हणून दादाभाई नौरोजी हे नेमस्तातील जहाल होते. दादाभाई नौरोजी यांनी सांगितले की, भारतीय लोकांच्या मागण्या न्यायपुर्ण आहेत. त्यासाठी भीक मागण्याचे काहीच कारण नाही. भारतीयांना हक्क देणे म्हणजे त्यांच्यावर ब्रिटीश राज्यकर्ते उपकार करित आहेत असे नाही या सर्व विचारांवरुन असे स्पष्ट होते की, दादाभाई नौरोजी हे जहाल होते. एवढेच नाही तर नेमस्तवादी व जहाल या दोन्हींच्या विचारसरणीत समतोल निर्माण करणारे दादाभाई हे महत्वाचे घटक होते.

दादाभाई नौरोजी यांचे आर्थिक विचार :

दादाभाई नौरोजी हे आर्थिक राष्ट्रवादाचे प्रणेते होते. तसेच त्यांना अर्थशास्त्राचे जनक म्हणतात. ईस्ट इंडीया कंपनीची स्थापना व्यापारासाठी झाली होती. परंतू ब्रिटीशांनी काळाच्या ओघात आर्थिक क्षेत्रात भारतीयांना गुलाम बनविले. म्हणजेच राजकीय गुलामगिरी बरोबरच आर्थिक गुलामगिरी ब्रिटीशांनी निर्माण केली होती. प्रगती व विकासाच्या नावाखाली ब्रिटीशांनी भारतीयांचे आर्थिक शोषण केले. इंग्लड या देशात औद्योगिक क्रांती झाल्याने भारतातील कच्चा माल तेथे जाऊ लागला आणि तेथील पक्का माल भारतात येऊ लागला. त्यामुळे भारतीय उद्योगधंदे बंद पडले, बेकारी वाढली, शेतीवरचा भार वाढला आणि भारत हा देश सुरुवातीस निर्यातदार होता नंतर ब्रिटीशांच्या अर्थनीतीमुळे भारत हा देश आयातदार देश बनला.

भारतीयांच्या आर्थिज शोषजाला ब्रिटीश राज्यज र्तेच जबाबदार आहेत. दादाभाई-नी आपल्या आर्थिज विचारातील महत्वपुर्ज विचार (आर्थिज लुट सिध्दांत) मांडज्याचा प्रयत्-न जे ला. भारतातील इंज्लंडज डे जाजारा संपत्तीचा ओघ -नियंत्रीत होई पर्यंत भारतीय लोकांना कोणत्याही प्रकारे भौतीक सुख व नैसर्गिक हक्क मिळणार नाहीत. दादाभाई नौरोजी यांनी सांगितले ज ी, भारतातु-न दरवर्षी ३० ते ४० ज ोटी रुपये इतज ी रक्ज म इंज्लडज डे जाते यातू-न इंज्लडमधील अधिज ाऱ्यांचे वेत-न, भत्ते, भारतातील सैन्यदलावरील खर्च, युध्दावरील खर्च आणि भारतीय प्रशासनावरील खर्च भागविला जातो. म्हणून दादाभाई -नौरोजी म्हजतात ज ी, ब्रिटीशांपुर्वी असलेल्या इस्लाम राज्यज र्त्यां-नी भारतीयांचे लचज तोडले परंतु ब्रिटीशां-नी मात्र आपल्या तिक्ष्ण सुरीच्या सहाय्याने भारतीयांचे एक प्रकारचे आर्थिक शोषणाच्या बाबतीत हृदय कापलेले आहे. तसेच त्यांनी गझनीच्या मुहमंदाचे उदाहरज दिले आहे. त्या-ने जेवढी संपत्ती भारताती-न लुटली होती त्यापेजा ज ितीतरी जास्त पटी-ने संपत्ती ब्रिटीशां-नी भारतातू-न लुटली आहे. भारतीयाचे आर्थिज लुट जर थांबावयाचे असेल तर राज्यज ारभार भारतीय लोज ांज डे सोपविले पाहिजेत.

दादाभाई -नौरोजी यां-नी भारतातील आर्थिज परिस्थितीच्या दृष्टीज ो-नातू-न ज ाही उपाय सांजितलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे :

१. भारतातून इंग्लडकडे जाणारा संपत्तीचा ओघ पुर्णपणे बंद झाला पाहिजे.

२. इंग्लडच्या भांडवलातून भारतीयांचे शोषण करता कामा नये.

३. भारतातील उद्योगधंदे भारतीयांनीच चालवावेत.

४. भारतीय लोकांना सोयी-सवलती दिल्या पाहिजेत.

५. भारताचा राज्यकारभार भारतीयांनीच चालवावा.

दादाभाई नौरोजी यांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान :

दादाभाई यांचे जीवन म्हणजे अत्युच्च दर्जाच्या देशभक्तीचे उदाहरण आहे. त्यांच्या या महान कतृत्वामुळे आधुनिक भारताची जडजघडज झाली. त्यां-नी -निष्ठे-ने आजि -नि:स्वार्थपजे भारत भुमीची सेवा जे ली. राष्ट्रीय सभेच्या स्थाप-नेपुर्वी सार्वज-नीज चळवळीचे प्रदिर्घ स्वरुपाचे ज ार्य जे ले. राष्ट्रीय सभेच्या स्थाप-ने-नंतरही राष्ट्रीय -नेत्यांमध्ये ते अज्रभाजी होते. त्यां-नी राष्ट्रीय सभेचे यशस्वीरित्या -नेतृत्व जे ले. भारतीय लोज ांच्या विविध प्रश्-नांचे त्यांचे जीव-न व्यापलेले होते. त्यासाठी ते इंग्लडला गेले. तेथे अनेक वर्ष वास्तव्यास होते. तेथील वास्तव्यात त्यांनी भारतीयांचे प्रश्न सोडविण्याचे काम केले. त्यांच्या आर्थिज शोषज सिध्दांतामुळे भारतात आर्थिज राष्ट्रवादाची भाव-ना जाजृत होज्यास मदत झाली. भारतात स्वंयशास-न स्वराज्य प्राप्त झाले पाहिजे, त्याशिवाय भारतीयांचे प्रश्-न सुटू शज जार -नाहीत असे दादाभाई -नौरोजी यांचे मत होते. -नेमस्त व जहाल जटातील लोज ां-ना ते सारज्याच स्वरुपाचे वाटत असत. १९०६ च्या ज लज त्ता येथील अधिवेश-नात त्यां-नी जी स्वराज्याची माजजी जे ली त्यामुळे लोज मा-न्य टिळज ांसारजे जहाल मतवादी -नेते संतुष्ट झाले.

मूल्यमाप-न :

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील दादाभाई नौरोजींचे योगदान हे अविस्मरणीय आहे. त्यांनी भारतीय लोकांच्या मनात आपल्या -निस्वार्थ आजि तळमळीच्या देशसेवे-ने ऋषीतुल्य असे स्था-न -निर्माज जे ल्याचे दिसू-न येते. त्यांची घट-नात्मज आंदोल-नाची म-नोज ाम-ना अधिज व्यापज व व्यावहारीज होती. त्यांच्या घट-नात्मज आंदोल-नात स्वदेशी आजि बहिष्ज ाराज रीता स्थान होते. आधुनिक भारताच्या इतिहासात त्यांचे स्थान उंच दर्जाचे होते. त्यांच्या राजकीय कृतींना एक उच्च नैतीक मुल्यांचा आधार होता. त्यांचे आयुष्य हे निष्कलंक होते. तसेच सार्वजनीक जीवन हे पवित्र होते. त्यांचे मित्र विल्यम वेड्रबर्न यांनी म्हटले होते "दादाभाईसारज्ी -निस्वार्थी व स्वतःचे आयुष्य पुर्जपजे सामाजिज ज ार्यास वाहिलेली व्यक्ती मी अजू-न पर्यंत पाहिलेली नाही." दादाभाई नौरोजींनी भारतासाठी फार मोलाचे कार्य केले म्हणून त्यांना पितामह म्हणून मान्यता मिळाली.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. भोळे भा.ल., भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लीशर्स, नागपूर

२. प्रा.र.घ. वराडकर, भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपूर

३. डॉ. गोखले वि.म., निवडक चरित्रे भाग ᳚ १, ज्योत्स्ना प्रकाशन, पुणे

४. डॉ. पाटील वा.भा., प्राची-न व आधु-निज भारतीय राजज ीय विचारवंत

५. डॉ. डि.एस. निकुंभ,प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे

बालकामगाराच्या समस्या व कायदे

प्रा. डॉ. माया बी. मसराम

शरदराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय गडचांदूर ता. कोरपना जि. चंद्रपूर ४४२९०८

सारांशः

बालमजूर ही एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे. या समस्येवर उपाय योजना शोधल्या गेल्यानाही तर संपूर्ण जगाला त्याचे परीजाम भोजावे लाजतील. ज्या ज़ुटुंबाची आर्थिज परीस्थिती चांजली -नसल्यामेळे लहा-न मुला मुलीं-ना ज़ामाला पाठविले जाते. जरीब ज़ुटुंबातील मुलं-ना समाजात अत्यंत जडतर जीव-न जजावे लाजते.-नोज़र म्हजू-न ज़ाम ज़रजाऱ्या जरीब मुला मुलींकडून आवश्यकतेपेक्षा जास्त काम करवून घेतल्या जाते. काही वेळेला मालक बालकांना मारहानही करतात. त्यांचा शारिरीज व मा-नसिज छळही ज़रतात आजि अजदी ज़मी वेत-नही दिल्या जाते. या बालज़ामजारांचे अमा-नविय जीव-न संपुष्टात यावे यासाठी यु-नोच्या बालहक्ज़ाच्या जाहीरजाम्यातील तरतुदीची पुर्ज ज़ार्यवाही व्हावी. भारतीय राज्यघट-ने-ने बालमजुरासाठी केलेल्या कायदयाची योग्य अमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

धोकादायक व्यवसायातील बालकामगाराच्या समस्येची तिव्रता लक्षात घेवून त्यांच्याकडे त्वरीत लक्ष देने गरजेचे आहे. सामाजिक न्यायाच्या आधारावर भारतीय समाजाची पूर्नरचना करणे आवश्यक आहे. भारतातील सर्व स्थरातील लोज़ांचा विज़ास ज़रजे जरजेचे आहे. बालमजूरासंबधी लोज़ांच्या म-नात एज़ मा-नवतेचा दृष्टीज़ो-न निर्माज होजे आवश्यज़ आहे. शिक्षणाचे महत्व गरिबांना समजावून सांगणे आणि त्यासंबधी जागृती करणे आवश्यक आहे. सरकारने गरिब लोकांच्या हीतांच्या दृष्टी-ने विज़ास योज-ना निर्मा-न ज़रू-न त्यांच्यापर्यत पोहचविजे महत्वाचे आहे. सर्व मा-नव जातीतील जरीब लोज़ांचा सामाजिज़ आर्थिज़, शैजजिज़ स्तर उंच्चवायचा असेल तर त्यांच्या साठी विविध सुविधा निर्माज ज़रू-न जरीबी हटाव हे तत्व अंजीज़ारू-न प्रामाजिज़प-ने सर्व सेवाभावी संस्थेपासु-न तर सरज़ारपर्यंत ज़ामाला लाजले पाहीजे तेव्हाच बालमजूराचा प्रश्-न सुटू शज़ेल.

बिज शब्द - बालमजूर, मानसिक परिणाम, गरिबी, शारिरीक शोषन, समानता, अधिकार, सरकार, शैक्षणिक स्तर उंच्चवने, सेवाभावी संस्था

संशोधनाचा उद्येशः

१. बालकामगाराच्या समस्येचे स्वरूप जाणून घेणे.

२. बालकामगारांची मानसिक स्थिती जाणून घेणे.

३. बालमजुरीमूळे बालकांवर होणारे शैक्षणिक व शारिरीक परीणाम जाणून घेणे.

४. बालकामगारासाठी संविधानिक कायद्याची माहीती कयन देणे.

आपल्या देशात बालमजुरांची समस्या फार गंभिर आहे. भारतात दारीद्रयात असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. ज़ुटुंबाचा आर्थिज़ भार ज़मी ज़रज्यासाठी लहा-न मुलां-नाही ज़ामाला पाठविले जाते. अत्यंतीज़ दारीद्रयामुळे व जरीब आई-वडील आपल्या मुलां-ना शिजज देऊ शज़त -नाही. त्यामुळे ही बालज़े लहा-न वयातच घरबांध-नीचे ज़ाम, विटाभट्टीचे ज़ाम, छोटया-मोठया ज़ारजाज्यात, तर ज़धी भिजा देजील माजतां-ना दिसतात. बालपज आठवताच विविध जेळ जेळज्याचे प्रज़ारही आठवतात. परंतु अलिकडे काही मागण्याआधीच मुलांना आपल्या पाल्याकडुन मिळते. पण काही मुलांचे बालपन जन्मतःच हिरावल्या जाते अशी लाखो बालके आहेत. बालक या देशाची संपत्ती आहे. ती तरून झाल्यावर या देशाचा आधार स्तंभ ब-नेल. पज लहा-नपजिच त्यांच्या हाती पाटी पेंसील सोडु-न झाडु मारजे व टेबल पुसज्याची वेळ येत असेल तर या पिढीला ज़ाय म्हजावे असा प्रश्-न पडतो. बालज़ामजार म्हजजे ज़ष्टाची आजि जीवीताला धोज़ा उध्दभवतो अशी ज़ामे ज़रजारी अल्पवयी-न मुले होय. आंतरराष्टीय ज़ामजार संघट-ने-ने बालज़ामजाराची व्याज्या अशी ज़ेली आहे ती म्हजजे अल्पवई-न व्यक्ती जि जिच्यावर अज़ाली प्रौढत्व लादले जाते त्यांच्या बौधिज़ आजि शारिरीज़ जमतांचा विचार -न ज़रता ज़मी वेत-नावर ज़ष्टाची ज़ामे शक्ती-ने ज़रू-न घेतली जाते. ज्यास वेत-न -न देता ज़ष्टप्रद ज़ामे ज़रज्यास भाज पाडले जाते तो म्हजजे बाल ज़ामजार होय.आपज ज्या परीसरात राहतो त्या भाजात इज़डे तिज़डे -नजर टाज़ल्यास आपल्याला ज़ुठे-नाज़ुठे बालवयातच ज़ामे ज़रजारी मुले-मुली दिसतात. प्रत्येज़ांच्या वाटयाला सुंदर दिवस येतीलच असे -नाही. आज बऱ्याच १४ वर्षाजालील लहाज मुलांचे जीव-न ज़ोजत्यातरी जॅरेज, हॉटेल, दुज़ा-नात, चहाच्या टपरीवर, शेतात, घर ज़ामात, शेळया-मेंढया व जूरे चारजे, शोभेच्या वस्तू तयार करणे, अशा अनेकप्रकारच्या कामात गुदमरत आहेत.

बालकामगाराचे आर्थिक, शारिरीक, मानसिक , लैंगिक शोषन होत आहे. त्यांचे जीवन नरकयातनेपेक्षा ज़मी -नाही. लहा-नप-नापासू-नच छोटी-मोठी ज़ामे ज़रत असल्यामुळे शैजजिज़ संधी, बालसुलभ जेळ व ज़रमजुज़ यापासु-न ते वंचित राहतात. त्यांची शारिरीज़ वाढ जुंटू-न त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा विज़ास होत -नाही. त्यांचे बालप-न हरवलेले असते. ज़ाही ज़ळया फुलज्या आधीच जुरटल्या जातात. सर्व मा-नव जाजीला ज-न्मताच मा-नवी हक्ज़ प्राप्त होतो परंतू जरीबिचे चटज़े बसत असलेल्या मा-नवाच्या दृष्टि-ने या स्वातंत्र्याला व समा-नतेला ज़ाहीच अर्थ -नाही. सर्व प्रज़ारचे हक्ज़ आजि अधिज़ार समाजातील ज़ाहीमुठभर लोज़ांच्या वाटयाला येतात. बहुसंज्य जरीब लोज़ां-ना त्या मा-नवी हक्ज़ाची ज़ल्प-नाही -नसते. पोट ज़से भरेल यांची त्यां-ना जास्त चिंता असते. घट-ने-ने सर्वां-ना सम-नतेचा अधिज़ार दिला आहे. पज वास्तविज़ मा-नवी जीव-नात मात्र तसे दिसू-न येत -नाही. ते फक्त ज़ाजदोपत्रीच असते. भारतात जरीब ज़ुटुंबातील लहा-न मुलां-ना अ-नेज़ जंभीर समस्यां-ना तोंड द्यावे लाजते. अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण हया मानवाच्या मुलभूत गरजा आहेत. परंतू गरीब पालक आपल्या मुलांच्या या जीव-नावश्यज़ जरजा पुर्जज़रीत -नाही. त्यामुळे त्यां-ना वाटेल ते ज़ाम -नाहीलाजा-ने स्विज़ारावे लाजते. स्वंयसेवी संस्थांच्या एज़ा अहवालावरून असे लक्षात येते की, देशातील लाखो बालकांच्या मुलभूत गरचा पूर्ण होत नाही. म्हणून त्यांना लहान वयात घर सांभाळण्याची जबाबदारी पार पाडावी लागते.

१४ नोव्हेंबर हा दिवस दरवर्षी आपन बालकदिन म्हणून साजरा करतो. लाखो मुल या कार्यक्रमात सहभागी होतात. आपल्या देशातच नव्हे तर संपूर्ण जगात बालपन हरविलेली लाखो बालके आहेत.आई-वडिलाच्या प्रेमात बुडून बिनधास्त पणे जगायच असते त्याच वयात ज ोटयावधी मुले बालज ामजार म्हजू-न जीव-न जजत आहेत. बालज ामजाराची समस्या सोडवि-ने आवश्यज आहे, अ-यथा त्यांचे वाईट परीजाम संपूर्ज जजाला भोजावे लाज्जार आहे. ज ारज बालवयात या मुलां-ना योज्य शिजज मिळाले -नाही तर भविष्यात हीच ज ाही बालजे जु-हेजारही ब-नू शज तात. इतजे च -नव्हे तर आंतराष्ट्रीय स्तरावरील मोठे आतंकवादी बनून संपूर्ण देशाला उध्दवस्त करू शकतात. म्हणून बालमजुरांचा प्रश्न सोडविणे आवश्यक बाब आहे.

आज २१ व्या शतकात भारत हा एक स्वयंपूर्णदेश म्हणून नावलौकीकास येत आहे. जागतीक महासत्ता म्हणू-न अग्रेसर होऊ पाहणाऱ्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत ४५० दशलक्ष १८ वर्षाखालील मुलांची संख्या असून ती जगात सर्वात जास्त आहे. देशाच्या सफल उत्पन्नामध्ये बालज ामजाराचे योज्दा-न २० ते २२ टक्जे आहे. महांजाई, जरीबी, भौतिज वस्तूचे आज र्ष-न यामुळे अनेक बालके स्वतः अर्थाजन करतात. अशा बालकाकडे सर्व बुध्दिजीवी लोकांचे आणि सरकारचे दुर्लक्ष आहे. १२ जून हा दिवस **World Day Against child labour** बालकामगार विरोधी दिवस म्हणून जगभर साजरा केला जातो. आंतराष्ट्रीय श्रम संघट-ने-ने (**ILO**) हा दिवस २००२ जाजतीज पातळीवर मा-न्याचे ठरविले त्या अजोदर १९५९ साली संयुक्त राष्ट्रा-नी बाल हक्ज ाची स-नद म्हजू-न प्रशिध्द जे ला. या स-नदेत सर्वबालज ां-ना शिजज मिळाले पाहीजे, त्या-नी कुपोषनाला बळी पडू नये तसेच त्यांचा शारिरीक व मानसीक छळ होता कामा नये. असे नमुद करण्यात आले होते. आंतराष्ट्रीय श्रम संघट-नेच्या आज डेवारी-नूसार विज स-नशील देशात १० ते १४ या वयोजटातील बालश्रमीज ांची संज्या १८ टक्जे आहे स-न २०११ च्या ज-नजज-ने-नूसार भारतातील ११ वे मुल हे बालज ामजार आहे. महाराष्ट्रात प्रत्येज २० ज ामजारामाजे एक बालक मजूर म्हणून इतरत्र काम करतो.

बालपन ही व्यक्तीच्या जीवनातील अविस्मरणीय बाब आहे. बालवयात कोणतीही चिंता नाही कोणतीही जिम्मेदारी -नाही, जेळ-ने, ज ुदजे, मौजमस्ती ज रजे व शाळेत जाजे एवढेच ज ाम असते. परंतू सर्वच बालज ांच्या वाटयाला या जोष्टी येत नाही. गरीब आई-वडीलांनी दुर्लक्षीत केलेले बालक, हरविलेले बालक, हे बालकामगाराच्या दलदलीत फसले जातात. त्यांचे बालपज शाळा पुस्तज ाऐवजी ज ोजत्यातरी घरात, हॉटेलात, उद्योज्धंदयात, भांटी घासज्यात, झाडूपोछा ज रज्यात जात आहे शहरामध्ये लहान मुलींना घरकामात मोलकरीन म्हणून ठेवले जाते. त्याठिकाणी घराची कामे करीत असतांना त्यांचा शारिरीक व मानसिक छळ मोठया प्रमाणात केला जातो. काही वेळेला त्यांचा जिवही जातो, परंतू त्याची दखलही कोणीच घेत नाही. ज ारज आर्थिज दृष्टीजे ते परीपक्व -नसतात. म्हजू-न त्यां-ना -यायही मीळत -नाही. अलीज डच्या ज ाळात बालज ामजारांच्या स्थितीत सुधारना घडवून आनण्यासाठी केंद्र सरकारने १९८६ साली बालकामगार प्रतिबंधक व नियमन कायदा तयार केला. ज्या द्वारे बालकाकडून काम करवून घेणाऱ्या व्यक्तीस अपराधी समजले जाईल. २००५ पासून केंद्र सरकारने बालकामगाराचे समुळ उच्चाट-न ज रज्याज रीता राष्टीय बालज ामजार प्रज ल्प सुरू जे ले आहे. महाराट्रात १९ जिल्हयामध्ये ते सूरू आहे. शासकीय पातळीवर बालकामगारांच्या निर्मुलनासाठी विविध कायदे व नियमही तयार करण्यात आले आहे. आजचा बालक

उदयाचा भावी नागरीक आहे. म्हणून शासकीय स्तरावर त्याला प्राथमिकतेचे मोफत शिक्षण मिळावे यासाठी सर्व शिक्षा अभियान सर्व गावो गावी राबविले जाते. प्राथमिकतेचे शिक्षण घेत असतांना शाळेमधून पोषक आहाराचीही सुविधा करण्यात आली आहे. शिक्षणातुन त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास साधू शकेल हा त्यामागील उद्येश आहे. आणि बालमजुराची समस्या ज ाही प्रमाणात कमी करता येईल.

बालमजुराच्या सरक्षणासंबधी कायदे:

संविधानाच्या अनुच्छेद २४ यात १४ वर्षापेक्षा कमी वय असणाऱ्या बालकांना कोणत्याही कारखण्यात, खाणीत, आणी इतर धोकादायक ठिकाणी कामावर घेण्यास बंदी घातली. संविधानाच्या अनुच्छेद ३९ (ड) नूसार, अनुच्छेद ३९ (च), अनुच्छेद २१ (क), भारतीय दंड संहिता धरा ८२, दंड प्रक्रिया संहिता धारा १२५, संरक्षण आाणि पोषण अधि-ियम, ज ारजा-ा अधिनियम १९४८ - ८४ शिशू अधिनियम १९६१, बालश्रम प्रतिबंध कायदा १९८६, लैंगीक गुन्हयापासून बालकाचे सरक्षण ज ायदा २०१२, शिक्षणाचा अधिकार कायदा २००९, वेठबिगारी श्रम प्रथा (अनू) कायदा १९७६, बालश्रम अधिनियम १९५६, -िशुल्ज चाईल्ड लाई-न फो-नसेवा (१९९८) संज टात सापडलेल्या मुलां-ा मदत ज रज्याज रीता भारत सरज ारद्वारा १९९८-९९ मध्ये सुरू केलेली सेवा आहे. मुळ कायदयानुसार १४ वर्षापर्यंतच्या मुलांना धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी घातली. सरकारच्या या नव्या धोरणाने बालकामगाराच्या समस्येला नवी दिशा मिळाली असे असुनही असंख्य ठिकाणी अनेक बालके राजरोसपने काम करतांना दिसतात.

अनेकदा लहाण मुलांना आपल्यावर होत असलेल्या अत्याचाराची जानिवचहोत नाही आणि झाली तरी ते आपल्या पालकांना कसे सांगायचे हे समजत नाही. एखादया घरकाम करणाऱ्या मुलीवर अत्याचार झाला असेल आणि आपल्या आई-वडिलां-ा जरी सांजीतले तरी भीती आजि बद-ामी पोटी ते चुप राहतात. त्याची वाच्छता जु ठेच ज रीत -ाही. ज ाही वेळेला त्यांच्यावर दबावही आनला जातो त्यामुळे त्यांना न्याय मिळत नाही.२००७ मध्ये केंद्रीय महिला आयोग आणि बालविज ास मंत्रालया-े एज राष्ट्रीय सर्वेजज जे ले होते. त्यातु-न समोर आलेली माहिती फार धक्ज ादायज होती. देशातील ५३ टक्जे मुलां-ा ज ो-नत्या -ा ज ो-नत्या ज ारजमुळे लैंजीज छळाला सामोरा जावे लाजते. मुलांवरील अत्याचाराची वाढती संज्या लक्षात घेवून नोव्हेबर २०१२ मध्ये बाल-लैंगीक अत्याचार प्रतिबंधक कायदा अमलात आला. या कायदयानुसार दाखल होजाऱ्या जे स साठी स्पेशल ज ोर्टाची स्थाप-ा ज रज्यात आली आहे. या ज ायदयाअंर्तजत दाजल होजाऱ्या जे सची लवज र दखल घेतली जाते. तशी तरतूद करण्यात आली आहे. लहाण मुलांवर होणाऱ्या लैंगीक अत्याचाराचे गुन्हे यापुर्वी भारतीय दंडविधानाच्या कलमानुसार दाखल करण्यात येत होते. त्यामध्ये विनयभंग (कलम ३५४), बलात्कार (कलम ३७६), अ-नैसर्जिज संभोज (ज लम ३७७) या ज लमाचा समावेश होता. पूजे जिल्हा -यायालयी-न स्पेशल ज ोर्टात २०१३ मध्ये १४५ तर २०१४ मध्ये ७८ आरोप पत्रे दाखल करण्यात आली होती. १८ वर्षाच्या खालील मुलांवर होणाऱ्या लैंगीक अत्याचाराचे जुन्हे या कायदयाअंर्तगत दाखल करण्यात येतात. बाल लैंगीक कायदयानूसार लैंगीक अत्याचार करणाऱ्या व्याक्तीला जन्मठेपेची शिक्षा दयावी अशी तरतुद या कायदयात करण्यात आली आहे. प्रत्येक पालकांनी आपल्या कमी वयाच्या मुलांवर

अत्याचार झाल्यास त्यांना विश्वसात घेवून खंबिर पणे त्याच्या पाठीसी उभे राहीले पाहीजे आणि गुन्हेगाराला कठोर शिजा देवू-न पिडीत मुला-मुलींना न्याय मिळवून दयावे. तेव्हाच छळ, अन्याय, अत्याचार, शोषन करणाऱ्या व्यक्तिीला वचक बसेल आजि बालमजुरावर कोणीही अन्याय करणार नाही किंवा त्यांना कामावर ठेवले जानार नाही आणि ही बालके शिक्षणपासून वंचित राहजार -नाही. या ज ार्यात स्वंयसेवी संघट-ने-ने देजील हातभार लावजे जरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

(१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - भारताचे संविधान - समता प्रकाशन नागपूर - १७
(२) डॉ. बी.एम. कऱ्हाडे - भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या - पिंपळापूरे प्रज ाश-न -नाजपूर - १०
(३) एम. जोसेफ मो. ह. बहना - भारतातील बालश्रमीक - प्रकाशन श्रमीक शिक्षा बोर्ड नागपूर १९९६
(४) डॉ. प्रदिप आगलावे - आधूनिक भारतातील सामाजिक समस्या   - विद्या प्रज ाश-न -नाजपूर

संत साहित्यातील मिथके : एक मनोवैज्ञानिक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. सायली योगेश आचार्य
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी
एचपीटी आर्टस् आणि आरवायके सायन्स महाविद्यालय, नाशिक.

गोषवारा :

भारतीय संस्कृती ही जगाच्या पाठीवर अशी एकमेव संस्कृती आहे की जिच्यात धारणा, परंपरा, प्राक्कथा यांचे विपुल प्रमाण आहे. आपल्या संस्कृतीत असे अनेक घटक आहेत ज्यावर लोक विश्वास ठेवतात, श्रद्धा बाळगतात पण या घटकांची त्यांना नीटशी संगती लावता येत नाही. मग जो तो आपापल्या समजुतींप्रमाणे त्यांची संगती लावतो, अशा संकल्पना म्हणजे 'मिथक' होय. निसर्गाच्या कुशीत दडलेली रहस्ये शोधून काढण्यासाठी, कुतुहलपूर्ती होण्यासाठी या संकल्पनांची संगती लावली जाते, यांनाच 'मिथ' किंवा 'मिथक' म्हणतात.'मिथ' हा इंग्रजी शब्द आहे.'मुथॉस' या ग्रीक शब्दापासून तो बनला आहे. मराठीत यास 'मिथक', 'पुराणकथा' किंवा 'प्राक्कथा' असे म्हणतात.आपल्याप्राचीन परंपरेत असंख्य मिथके आहेत, उदा. वेदकाळ, रामायण, महाभारत, महानुभाव, दत्त, वारकरी संप्रदाय इत्यादी. या मिथकांना मानसशास्त्रत्रांनी 'आदिबंध' (आर्किटाईप) संबोधले आहे. पुराणकाळातील तसेच संतपरंपरेतील चमत्कृतींना देवत्वाचे नामाभिधान देऊन गौरविले गेले परंतु यांकडे डोळसपणे पाहिल्यास ह्यामागेदेखील वैज्ञानिकतेचा आधार दिसतो. आधुनिक काळात मात्र समाजाची धार्मिक समजुतींकडून विज्ञानाकडे वाटचाल झालेली पहावयास मिळते. थोडक्यात पुराणकथा ते आजचे विज्ञानयुग यांच्यामधील दुवा म्हणजे या मिथकांचा मनोवैज्ञानिक परिप्रेक्ष्यातून केलेला अभ्यास होय. संतांच्या अवतारामागील अथवा त्यांनी केलेल्या चमत्कृतींबाबत प्रचलित असलेल्या मिथकांचा मनोवैज्ञानिक अंगाने आढावा घेणे आवश्यक आहे. तसेच मानवी जीवनातील या मिथकांचे स्थान शोधणेही आवश्यक आहे.

महत्त्वाचे शब्द : मिथक, मुथॉस, प्राक्कथा, पुराकथा, आदिबंध इत्यादी

प्रस्तावना:

आपल्या भारतीय संस्कृतीत अनेक श्रद्धा, समजुती, धारणा, धर्मविषयक विभिन्न विचारप्रवाह पहावयास मिळतात. काळाच्या मागे जात, भूतकाळात डोकावून सत्य शोधण्याला अनेक मर्यादा असतात, त्यामुळे अनेक ऐकीव घटनांचा, बाबींचा अर्थ जो तो आपापल्या समजुतीनुसार, मानसिकतेनुसार लावण्याचा प्रयत्न करीत असतो. भूतकालीन घटनांचे उत्खनन करण्यामागे मानवाचे कुतुहल ही सर्वात महत्त्वाची बाब आहे आणि अशाच प्रकारच्या अनेक कुतुहलांची पूर्ती करण्यासाठी मिथके जन्माला आली. अगदी वेदकाळ, रामायण, महाभारत, महानुभाव, दत्त, वारकरी संप्रदाय आदींमध्ये ही मिथके विपुल प्रमाणात आढळतात. देवीदेवतांच्या प्रतिमा, नद्यांचे देवत्व, परशुराम, हनुमान, अश्वत्थामा यासारखे चिरंजीवत्व लाभलेले अवतार, महानुभाव संप्रदायातील चांगदेव राऊळांचा पुनर्जन्म, मीरा, राधा-कृष्ण अवतार, संत परंपरेतील चांगदेव, निवृत्तीनाथ यांचे अवतार अशी कितीतरी उदाहरणे देता येतील. परंतु मिथक म्हणजे नेमके काय?मिथकांचे मानवी व्यवहारातील नेमके स्थान कोणते ?धार्मिक समजुतींच्या पलीकडे या संकल्पनेवर कसा प्रकाश

टाकला गेला? याकडे पाहण्याची मानसशास्त्रज्ञांची भूमिका काय? यांचा साकल्याने विचार करणेही महत्त्वाचे आहे.

मिथ ते मिथक :

'मिथ' (Myth) हा इंगजी शब्द आहे.मराठीत यालाच 'मिथक', 'पुराणकथा' किंवा 'प्राक्कथा' असे समानार्थी शब्द आहेत. पुराणकथा व आजचे विज्ञान यांच्यामधला दुवा म्हणजे या मिथकांचा वैज्ञानिक परिप्रेक्ष्यातून केलेला अभ्यास होय. युंग, फ्रॉईड या संकल्पनांनाच '**आदिबंध**' (आर्किटाईप) असे म्हणतात. निसर्गाच्या कुशीत अनेक रहस्ये दडलेली आहेत, अशाच काही रहस्यांचा अर्थ माणूस शोधण्याचा प्रयत्न करू लागला परंतु त्या घडामोडी समजून, जाणून घेण्यात तो कमी पडला तेव्हा त्याने आपापल्या परीने त्यांचे अर्थ लावले, त्यांना मूर्त रूप देण्याचा प्रयत्न केला, यातूनच प्राक्कथांची निर्मिती (मिथक) झाली असावी.

मिथक संकल्पना :

"मिथ या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ 'पवित्र कथा' असा आहे. 'मुथॉस' या ग्रीक शब्दापासून इंग्रजी 'मिथ' शब्द बनला आहे. 'मुथॉस' म्हणजे 'कथा', असाही अर्थ पुढे या संज्ञेस प्राप्त होऊन कोणतीही कथा ही मिथ्यकथाच ठरत होती. काळाच्या ओघात 'मिथ' ला 'कल्पित कथा', 'दिव्य कथा', 'पवित्र कथा' इत्यादी अर्थत्छटा प्राप्त झाल्या.दुर्गा भागवत यांनी मिथसाठी 'पुराकथा' हा समर्पक शब्द वापरला आहे ; कारण त्यातून आदिम कथांची संकल्पना संबोधित होते."[1]कुणी या मिथकांना अंतिम सत्य मांडणाऱ्या कथा म्हटले तर कुणी त्याला कल्पनारम्य कथा, कपोलकल्पित कथा असेही म्हटले आहे. पाश्चात्य अभ्यासकांनी मात्र मिथला रूपक मानले. दुर्गा भागवतांच्या दृष्टिकोनातून 'पुराकथा' हा शब्दही योग्य वाटतो कारण या कथा, हे मिथस् प्राचीन परंपरांकडे निर्देश करते. ते आपल्या परंपरेत मुरलेले आहे. थोडक्यात 'मिथ' म्हणजे विलक्षण अनुभव सामावलेल्या काल्पनिक कथा की ज्यांच्या सत्यासत्यतेचा पुरावा देणे अवघड असते, म्हणूनच तर्काच्या आधारे त्यांना समजून घेणे अशक्य असते. त्यांचे अस्तित्व वास्तव पातळीवर न शोधता त्या आहेत तशाच मान्य कराव्या लागतात.

संशोधकाची भूमिका:

हजारो वर्षांपासूनची ही मिथके सत्यासत्यतेच्या पुराव्याअभावीच मान्य केली गेली आहेत. ती कपोलकल्पित वाटत असली किंवा अतिमानवी शक्तींवर आधारलेली वाटत असली तरी त्यात शाश्वत, चिरंतन असे सुप्तावस्थेत काहीतरी दडलेले आहे, म्हणूनच आजच्या विज्ञानयुगातही माणसाला ती हवीशी वाटतात. म्हणूनच आधुनिक काळातील मनोवैज्ञानिक परिप्रेक्ष्यातून त्याकडे दृष्टिक्षेप टाकणे ही प्रस्तुत संशोधकाची भूमिका आहे. सिग्मंड फ्रॉईड म्हणतात त्याप्रमाणे माणसात दडून राहिलेले शोधण्यासाठी मिथकं आधारभूत ठरतात. म्हणूनच विचारांना चालना देणारी, गतकाळातील विश्व डोळ्यासमोर साकारणारी ही मिथकं मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासणं हे प्रस्तुत अभ्यासात अनुस्यूत आहे. परंतु मिथकांचे विपुल प्रमाण पाहता व कालावकाशाची मर्यादा लक्षात घेता फार मागे न जाता संत साहित्यातील मिथकांकडे मनोवैज्ञानिक परिप्रेक्ष्यातून दृष्टिक्षेप टाकणे हाच संशोधकाचा हेतू आहे.

संत साहित्य आणि मिथके: मिथकांचा आपल्या संस्कृतीतील वावर ही इतकी मुरलेली, भिनलेली बाब आहे की या मिथकांचा आढावा घेताना ही मिथके आहेत की भूतकालीन घडामोडी यांचाही विसर पडावा.

मानसशास्त्रज्ञ युंग यांनी आदिबंध संकल्पना स्पष्ट करताना वीर नायकाचा जन्म ही जी संकल्पना मांडली ती संतपरंपरेबाबतही यथार्थ वाटते.

मध्ययुगीन कालखंडात ज्ञानेश्वरांपासून ते नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, चोखोबा, जनाबाई अशा अनेकांच्या मिथ्यकथा आकाराला आलेल्या पहावयास मिळतात. ज्ञानेश्वरीच्या अकराव्या अध्यायात अनेक मिथकांचा वावर असल्याचे आढळते. युद्धप्रसंगी अर्जुन खचला असता श्रीकृष्णाने त्याला दिलेले विश्वरूपाचे दर्शन हे एक प्रभावी मिथक आहे. भक्त ध्रुव, भक्त प्रल्हाद, भक्त पुंडलिक, जनाबाई, कान्होपात्रा, सोयराबाई, गोरा कुंभार अशा अनेकांच्या श्रद्धा मिथ्यकथांतून प्रकट झालेल्या पहायला मिळतात. या मिथ्यकथांमुळेच हिंदू धर्माचे, समाजाचे रक्षण, जतन झालेले आहेया समजुतीमुळे अशा मिथकांची गरज माणसाला कित्येक वर्षांपासून जाणवते आहे. म्हणूनच तो अशा मिथकांकडे, प्राक्कथांकडे ओढला जातो.

जनाबाईचा सांभाळ नामदेवांच्या वडिलांनी (दामाशेट) केला असल्याने ती नामदेवांच्या घरी दासी म्हणून वावरत असे. आपल्या अभंगांतूनही तिने स्वतःची नाममुद्रा नामयाची जनी किंवा नामयाची दासी अशीच केलेली दिसते. तिला नामदेवांघरी राबताना पाहून साक्षात विठ्ठल तिच्या मदतीला, दळण,कांडण करायला धावून येतात अशी आख्यायिका आहे. तर महार जातीत जन्माला आल्यामुळे वाट्याला आलेली हीनपणाची वागणूक, समाजाकडून होणारी अवहेलना यातून दुःखी होणाऱ्या सोयराबाईंचे बाळंतपण साक्षात विठ्ठलाने निर्मळेच्या रूपात येऊन केले. सवर्ण समाजाकडून अस्पृश्य म्हणून हिणविल्या जाणाऱ्या सोयरेच्या पतीकडे म्हणजे चोखोबांकडे जेवायला पंगतीत विठोबाच येऊन गेले अशीही कथा ऐकायला मिळते.

संत नामदेवांच्या बाबतीत तर अनेक मिथके आढळतात. बालपणी नैवेद्याचं पान घेऊन मंदिरात गेलेल्या नामदेवाच्या हट्टापायी ताटातील पूर्ण नैवेद्य साक्षात विठ्ठलाने संपवला. खरंतर संत नामदेव पूर्णतः विठ्ठलरूपच झाले होते. या अर्थाने तो विठ्ठलाने ग्रहण केला असे म्हणता येईल.

संत सोयराबाई विठ्ठलाची परमभक्ती करणारी, तसे त्यांचे संपूर्ण कुटुंबच विठ्ठलाचे निस्सीम भक्त होते. सोयराबाई- चोखोबांना बरीच वर्षे पुत्रप्राप्ती नव्हती. समाजाकडून उपेक्षितासारखे वागविले जाणे, पांडुरंगाचे दर्शन वाट्याला न येणे, संसारातील पुत्रप्राप्ती नसल्याने वाट्याला आलेले दुःख यामुळे सोयराबाई उदास, दुःखी असत. अपत्यप्राप्तीसाठी त्यांनी विठ्ठलाकडे नवस केला, पुढे त्यांना विठ्ठलकृपेने पुत्रप्राप्ती झाली, असे त्या म्हणतात, इतकेच नव्हे तर विदुराघरच्या कण्या खाल्लेला हा ईश्वर त्यांच्या याकाळात मदतीला धावून आला व त्यांचे बाळंतपण तसेच बाळाचे बारसेही विठ्ठल रुक्मिणी यांनी केले असेही त्या एका अभंगात म्हणतात.

उपजता कर्ममेळा । वाचे विठ्ठल सावळा ।।
विठ्ठल नामाचा गजर । वेगे धावे रुक्मिणीवर ।।
विठ्ठल रुक्मिणी । बारसे करी आनंदानी ।।
करी साहित्य सामुग्री । म्हणे चोख्याची महारी ।।[2]

वास्तविक पाहता चोखोबांची बहीण निर्मळा हिचे सोयराबाईंवर आत्यंतिक प्रेम होते. अर्थात दोघींनाही एकमेकींचा लळा होता. सोयराबाईंचे बाळंतपण करण्यासाठी या निर्मळेच्या रूपात विठ्ठल धावून आले असेही सोयराबाई म्हणतात. त्यामुळे वास्तवातही आपण ऐनवेळी मदतीला धावून येणाऱ्या माणसाला जसे-

'देवासारखा धावून आलास' असे म्हणत देवाचे स्थान बहाल करतो तसेच निर्मळा-बंकाच्या (चोखोबांची बहीण – मेव्हणे) बाबतीत झाले असावे. या सर्वच संतांनी विठ्ठलभक्तीत इतके झोकून दिले होते की माणसाच्या रूपातही त्याला शोधण्याची, पाहण्याची वृत्ती त्यांच्या अंगी होती.

समाज आणि चमत्कृती :

अनेक चरित्रकारांनी विविध संतांची चरित्रे लिहीली आहेत, मात्र त्यातील बऱ्याच चरित्रांत चरित्राचा अंशच जाणवतो बाकी चमत्कृतींचा अंतर्भाव अधिक आहे. अनेक मिथकांचा वापर करून ही चरित्रे सिद्ध झाल्याचे लक्षात येते. त्याचबरोबर अनेक दंतकथा, आख्यायिका, चरित्र सुरस होण्यासाठी कल्पनीय घटनांचा वापरही झाल्याचे जाणवते. चमत्कृतींचा भर असल्याशिवाय संतचरित्र आकाराला येऊ शकत नाही हीच साधारण मध्ययुगीन चरित्रकारांची समजूत असावी असे जाणवते.त्यात सर्वसाधारण माणसांनाही संतांच्या चरित्राकडून दिव्यत्वाची अपेक्षा असते. त्याअपेक्षेनेच ते अशा संतांच्या चरित्राकडे पाहतात, हे लक्षात घेऊन अनेक चरित्रकारांनी ही चरित्रे लिहिली आहेत. त्यामुळे त्याकाळातील संतचरित्रे ही केवळ चरित्रे नसून भगवानाचे रूप, त्याच्या लीला वर्णन करणारी आढळतात. त्यात जगाविषयी, विश्वाच्या निर्मिती, गूढ व्यापकतेविषयी असणारे मानवी कुतुहल यामुळे संत दिव्यत्वाची मूर्ती, संतांचे देवत्व समाजाने नकळत स्वीकारले होते. म्हणूनच समाजाला जसे हवे तसे देण्याची वृत्ती चरित्रकारांची बनत गेली. मिथकांचे मानवी मनाला वाटणारे आकर्षण यामुळे ही चरित्रे जनमानसात अधिकाधिक रूजत गेली.

मृत माणसांस जिवंत करणे, ज्ञानेश्वरांनी रेड्याच्या तोंडून वेद वदवून घेणे, मुक्ताबाईला मांडे भाजण्यासाठी कुणीही खापर देत नाही म्हटल्यावर आपल्या योगसाधनेच्या बळावर ज्ञानेश्वरांनी आपल्या पाठीचेच खापर बनवून तिला मांडे भाजण्यास सांगणे, चांगदेवांचे गर्वहरण करण्यासाठी भिंत चालवणे, गोरा कुंभाराचे तुटलेले हात पुन्हा पूर्ववत होणे, जनीच्या मदतीला धावून येणाऱ्या विठ्ठलाने साक्षात जात्याला हात लावून तिला दळण दळू लागणे, सोयरेचे बाळंतपण विठ्ठलाने जोडीने येऊन करणे, चोखोबांच्या घरी ब्राह्मणांच्या पंगतीत प्रत्यक्ष विठ्ठलानेच येऊन भोजन करणे अशा अनेक चमत्कारांची जोड संतांच्या देवत्वास दिली जाते. बऱ्याचदा या संतचरित्रकारांनी आख्यायिका, दंतकथा यांचा आधार घेतलेला असतो तसेच पूर्वसुरींच्या लेखनातील काही भागही संदर्भ म्हणून वापरलेला असतो. संतांची तत्कालीन भाषा आकलनाच्या पलीकडे जाणारी दुर्बोधतेकडे झुकणारी असल्यानेही त्यांनी वर्णिलेली आत्माविष्काराची रूपे, अनुभव यांची गूढता लक्षात न घेता आपापल्या परीने त्याची संगती लावून लेखनात आणली जाते, अशा अनेकविध बाबी मिथकांच्या बेसुमार वापरास कारणीभूत ठरतात. संतांनी त्याकाळात त्यांच्या लिहिलेल्या अनुभूती चिमटीत पकडून शब्दबद्ध करण्याची ताकद सामान्य माणसात नाही. त्यांच्या अलौकिक अनुभूतीला लौकिकतेचे निकष लावून शब्दात मांडणे अशक्य असते. म्हणूनच सर्वसामान्यांच्या दृष्टीने हे चमत्कार दैवीरूप धारण करतात आणि अनेक संतचरित्रे वास्तवापेक्षा चमत्कारांची रेलचेल असलेले वाङ्मयरूप धारण करतात. मात्र अशा पद्धतीने संतचरित्रे अथवा मिथकांनी युक्त अशा साहित्याची मीमांसा करायची म्हटले तरी समाजातील बहुसंख्य शिक्षित वर्ग या चमत्कृतींना, संतांच्यादेवत्वाला मानणाराही आहेच. शिवाय ब्रह्मविद्या, साधना, योग अशा अनेक गोष्टींनीआजच्या काळातही अनेक चमत्कारसदृश

आविष्कार घडविणे सहज शक्य आहे.परंतु याकडे पाहण्याची विज्ञानवादींची आणि सर्वसामान्य परंपरावादींची दृष्टी वेगवेगळी आहे.

आधुनिक काळातील साहित्याबाबत बोलायचे झाल्यास अनेक लेखक – कवींनी आदिबंधात्मक प्रतिमा, मिथकांचा वापर करून लेखनआविष्कार घडविला आहे. अरूण कोलटकर यांच्या वामांगी कवितेचं हे उदाहरण –"मंदिरात दर्शनासाठी गेलेल्या कवीला रुक्मिणीशेजारी विठ्ठल दिसत नाही. रुक्मिणीच्या पायावर डोकं ठेवल्यानंतर कवी तिला विठू कुठे गेला असे विचारतो, तेव्हा तो उजव्या अंगाला उभा असल्याचे ती सांगते.

'आज एकदमच मला भेटायला धावून आलं
अठ्ठावीस युगांचं एकटेपण'

रुक्मिणीला विठ्ठल शेजारी नसल्याची खात्री होते तेव्हा तिला तिचे बावळटपण लक्षात येते, तो कधी येतो, कधी जातो, कुठे जातो, काय करतो याविषयी काहीही माहीत नसलेल्या रुक्मिणीला रिकाम्या विटेच्या डाव्या अंगाला अठ्ठावीस युगे एकटीच उभी असल्याचे लक्षात येते. रुक्मिणीचे हे एकटेपण कोलटकरांनी मांडून भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्री चे स्थान व्यक्त केले आहे." [3]

मिथके अर्थात आदिबंध– मानसशास्त्रीय आधार:

"आदिबंध म्हणजे मानसशास्त्रज्ञांच्या भाषेत सामूहिक अचेतनातून प्रकट होणारा आणि जाणिवेशी जोडला जाणारा आशय आदिबंधात्मक असतो....हे अमूर्त असतात.पण त्यांचे आविष्कार मात्र मूर्त असतात."[4]कार्ल गुस्ताव युंग याने आदिबंधाचे बरेच प्रकार सांगितले आहेत. यात 'पर्सोना' नामक एक आदिबंध त्याने सांगितला आहे. बाहय जगाला सामोरे जाताना, सामाजिक जीवनात मिसळताना इतरांशी जुळवून घेताना, विविध भूमिका पार पाडताना व्यक्ती एक मुखवटा धारण करीत असतो यास 'पर्सोना' म्हटले आहे. संतपरंपरेत योगबलावर चौदाशे वर्षे जगलेला चांगदेवासारखा योगीपुरुषही आपल्या योगीपणाच्या मुखवट्यात अडकून ज्ञानेश्वर, मुक्ताईची भेट होईपर्यंत कोराच राहतो. या मुखवट्यावर प्रहार झाल्याशिवाय त्याला मुक्तीचा खरा मार्ग गवसत नाही. युंगने पुरुषातील सुप्तावस्थेत असलेले स्त्रीत्व तसेच स्त्रीमधील सुप्तावस्थेत असलेले पुरुषत्व यांना अनुक्रमे 'अनिमा' व 'अनिमस' संबोधले आहे. जनाबाईचा विठ्ठल, मीराबाईचा गिरिधर गोपाल हे याच अनिमसचे आविष्कार म्हणता येतील. तसेच 'महामातेचा आदिबंध'ही आपणास संतपरंपरेबाबत पडताळून पाहता येतो. विठ्ठलाला आपली माय, माऊली, आई संबोधणं तसेच तुकारामांनी 'आम्ही वैकुंठवासी' म्हणणं हे महामातेच्या आदिबंधाचंच रूप म्हणता येईल. मूल जन्माला आल्यावर आईच्या पोटातील जे संरक्षक कवच त्याने अनुभवलेलं असतं तेच त्याचं विश्व असतं, तिथेच ते स्वतःला सुरक्षित समजत असते. मनुष्यजन्माच्या वेळी अहंला स्वतंत्र अस्तित्व नसते, सामूहिक अचेतनामध्ये ते बीजरूपाने वसत असते. 'स्व' ची जाणीवच नसल्यामुळे याच्यादृष्टीने दुसरे असे कुणी नसतेच. 'आदिम एकात्मता' अशी ही अवस्था असते. हे गर्भकोशातील विश्व सहज, नैसर्गिक प्रवृत्तीचे असते. मातेचा गर्भकोश त्याची तहान, भूक भागवतो, साऱ्या इच्छा पुऱ्या करतो. त्याने झाडलेल्या लाथांबद्दल त्याला क्षमाही करतो हे मातेच्या आदिबंधाचे प्रतीक होय. भविष्यातही मुले आपली दुःखे विसरण्यासाठी, आपल्या चुका पोटात घेण्यासाठी मातेकडे धाव घेतात. आरंभीची एकात्म अवस्था अशीच सुखावह असते.

तुकारामही अशाच अर्थाने 'आम्ही वैकुंठवासी' म्हणत असावेत.वाघाचा पाठलाग करत गुहेत नाहीसे झालेले निवृत्तीनाथ पुनर्जन्मासाठी मातेच्या गुहेत (गर्भकोशात) शिरले आणि पुढे ज्ञानदेवांना घडविण्यासाठी आरपार बदलून बाहेर आले, व त्यांनी ज्ञानदेवाचे पालनपोषण केले असे मिथक सांगितले जाते. पुनर्जन्माचा आदिबंध ही अशीच संकल्पना आहे.

अनेक मानसशास्त्रीय संकल्पनांच्या आधारे उदा. वीर नायकाचा जन्म, चमत्कृती, संतांच्या काही चमत्कारसदृश वर्तनामागील कारणमीमांसाकरता येणे शक्य होते. मनोवैज्ञानिक परिप्रेक्ष्यातून या मिथकांकडे पाहिल्यास भूतकालीन घटनांची आजच्या विज्ञानयुगातही अनेकांगाने मांडणी करता येते. "विसाव्या शतकातील वैज्ञानिक प्रगतीमुळे भारावून गेलेल्या विचारवंतांनीव अभ्यासकांनी संत चळवळीकडे पाहताना संतांच्या श्रद्धाशीलता व भावनात्मकतेचा निर्देश करून विज्ञानाच्या कसोटीवर संत विचारातील मर्यादा स्पष्ट केल्या होत्या. आता मात्र विज्ञाननिष्ठा स्वीकारून संतांच्या एकूणच कार्याकडे अधिक वस्तुनिष्ठपणे पाहणे शक्य आहे. विज्ञान व अध्यात्म यांच्या परस्पर संबंधांचा काहीशा विस्ताराने परामर्श घेणे शक्य आहे."[5]

समारोप:

मिथकांचे आजच्या मानवी जीवनातील स्थान पाहता समाजातील बहुसंख्य गट आजही तत्कालीन चमत्कारांना दैवी रूपात पाहू इच्छितो.संतांचे देवत्व या वर्गाने स्वीकारलेले दिसते. तर बहुजनांच्या मनात श्रद्धा असली, संतचरित्रांविषयी आस्था असली तरी चमत्कृतींकडे डोळसपणे पाहण्याचीही वृत्ती किंबहुना जिज्ञासा दिसते. संतत्व नाकारणे हा प्रस्तुत अभ्यासाचा विषय नाही तर मिथकांकडे डोळसपणे पाहत, वैज्ञानिकतेचा आधार घेत त्यांचे स्पष्टीकरण करणे, मिथकांचा मूलाधार शोधणे आवश्यक वाटते. न्यूटन किंवा आईनस्टाईन यांसारख्या वैज्ञानिकांनीही आधुनिक समाजाने अध्यात्माची दखल घेणे आवश्यक आहे असे म्हटले आहे. अध्यात्माचा खरा भर श्रद्धेवर होता, परंतु नंतरच्या काळात त्याचे रूपांतर अंधश्रद्धेत झाले त्यामुळे अशा बाबींसाठी विज्ञानाची कास धरणे आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष :

१. पुराणकथा ते आधुनिक वैज्ञानिक युग यांच्यातील मिथके हा महत्त्वाचा दुवा आहे.

२. संतांच्या कालखंडातील अनेक घटनांकडे मिथकांच्या अंगाने पहायचे झाल्यास अनेकविध घटनांचा वैज्ञानिक आधार शोधता येतो.

३. प्रस्तुत अभ्यासात संतांचे महत्त्व अमान्य करणे हा हेतू नसून अनेकविध चमत्कृतींतून जन्माला आलेल्या अंधश्रद्धांकडे निर्देश करत वैज्ञानिकतेचे महत्त्व पटवून देणे अनुस्यूत आहे.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. नातू, कल्पलता, (२०१४), *संत साहित्यातील मिथकांचे रहस्य*, पुणे, सायन पब्लिकेशन, पृष्ठ ३३.
2. संपा. नेमाडे, भालचंद्र आणि इतर, *श्री संत चोखामेळा चरित्र आणि अभंग*, श्रीरामपूर, शब्दालय प्रकाशन, पृष्ठ १९९.
3. *महाराष्ट्र टाईम्स*, (ई-पेपर), ४ जुलै २०१४.
4. पाटील, म.सु., (१९८९), *आदिबंधात्मक समीक्षा*, पुणे, नीहारा प्रकाशन, पृष्ठ १२.
5. चौघुले, वि. शं., (२००६) *संत, समाज आणि अध्यात्म*, ठाणे, मधुरा पब्लिकेशन, पृष्ठ ८९.

मध्ययुगीन संत साहित्यातील विद्रोह

डॉ. सर्जेराव पद्माकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगाव, जिल्हा. कोल्हापूर.

प्रास्ताविक:

मानवी व्यवहाराच्या कालक्रमाचा विचार करता त्याने आपल्या सोयीसाठी म्हणून प्राचीन, मध्ययुगीन आणि अर्वाचीन अथवा आधुनिक असे कालप्रवाह निर्माण केले आहेत. अर्थात या निर्माण केलेल्या अभ्यासपूर्ण कालखंडाची स्वतंत्र अशी वैशिष्ट्ये आहेत. म्हणूनच या प्रत्येक कालखंडाला अभ्यास पूर्ण महत्त्व आहे. प्रत्येक कालखंडाला विशेष महत्त्व आहे. कारण काळ हे त्या त्या कालखंडात घडलेल्या घटनाप्रसंगाचं अपत्य असतं असं म्हटलं जात, शिवाय प्रत्येक कालखंडात अनेकविध घटनाप्रसंग आपला ठसा उमटवित असतात व त्या त्या काळाचे त्या ओळख होऊन बसतात व त्या काळाची वैशिष्ट्ये दृग्गोचर करीत जातात. म्हणूनच मानवी जीवनव्यवहारांमध्ये कालखंडाला आणि त्यायोगे येणाऱ्या काळाला अभ्यासनीय महत्त्व आहे. या कालखंडाचा विचार करता मध्ययुगीन कालखंड हा जास्त चर्चिला गेला आहे. या कालखंडात अनेक राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक इत्यादी गोष्टींमध्ये प्रचंड उलथापालथ झाली आणि वाङःमयप्रांतांमध्ये संतसाहित्याच्या रूपाने साहित्यिक बुद्धीप्रवास झाला. प्रबोधनाची पहाटच यानिमित्ताने निर्माण झाली असे म्हणावे लागेल.

संत साहित्य:

मध्ययुगीन कालखंडात निर्माण झालेला संत साहित्यप्रवाह आणि आधुनिक कालखंडालाही मार्गदर्शक ठरणारा साहित्यप्रांत म्हणून संतसाहित्याकडे पाहिले जाते. अध्यात्मिक लोकशाही प्रस्थापित करणारा प्रवाह म्हणूनही याकडे पाहिले जाते. 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती। देह कष्टाविती उपकारे।' या एका विधानाचा जरी विचार केला, तरी सबंध मानव कल्याणासाठी स्वतःच्या आयुष्याचा त्याग करणारी परोपकारी मानवी जीवनव्यवहार परंपरा संतांच्या रूपाने निर्माण झाल्याचे लक्षात येते. ज्या काळात माणसामाणसांमध्ये भेद निर्माण करणारी व्यवस्था तीव्र होती. मंत्रतंत्र, जादूटोणा व भेदभाव असणाऱ्या काळात सर्व जाती-धर्मातील संतांच्या अभंगादी साहित्य निर्माणाचा प्रवाससुद्धा या काळाचं वैशिष्ट्य मानावे लागेल. पंढरपूरच्या विठ्ठलाला केंद्रस्थानी ठेवून उच्च-नीच, स्त्री-पुरुष असा भेदभाव सर्व व्यर्थ आहे, सर्व मानवाने मानवाचेच महत्व जाणावे, मानवतेचे गीत गावे असा संदेश दिला आहे आणि म्हणून संतसाहित्याला वाङःमयप्रांतात महत्त्वाचे स्थान आहे. ज्ञानेश्वरांपासून ते तुकारामांपर्यंत हीच संत मांदियाळी समाजप्रबोधनाचा ध्यास मनाशी बाळगून मानवी विकासाचं तत्वज्ञान अधोरेखित करते.

मध्ययुगीन कालखंडात निर्माण झालेला हा साहित्यप्रवाह कालानुक्रमे आपल्या लेखनशैलीत बदल करून आजच्या आधुनिक म्हणजेच वर्तमान जीवनव्यवहारातसुद्धा तत्कालीन संतांच्या अभंगांचे दाखले देऊन सध्याच्या वास्तव जीवनप्रणालीवर भाष्य करणारी आधुनिक संतमंडळी सुद्धा आपणास पहावयास मिळते. सबब संतसाहित्य हा प्रवास अनादी काळापासून चालत आलेला व आजही स्वतःच्या अस्तित्वाची महती पटवून देणारा असा ठरला आहे. अर्थात याचे मुख्य कारण म्हणजे संतसाहित्याला लोककल्याणकारी

विचार, परमार्थ, भक्ती, श्रद्धा आणि विश्वास यांच्या सहाय्याने मानवाचे मोठेपण सांगणारी विचारप्रणाली होय. म्हणून मराठी वाङःमयइतिहासाच्या प्रांतामध्ये संतसाहित्याचे स्थान अढळ आहे हे नव्याने सांगायला नको.

संत साहित्यातील विद्रोह:

संत साहित्याचा विचार करताना यामध्ये अनेक संतांनी आपले विचार स्पष्टपणे आणि सडेतोडपणे मांडले आहेत. त्यामुळे त्यांना बंडखोरही म्हटले आहे. अर्थात ज्या कालखंडात हा सर्व प्रवास सुरु होता. त्यावेळी माणसामाणसांमध्ये निर्माण झालेली दरी, स्पृश्य-अस्पृश्य व्यवस्था या विरोधात आपला संताप,चीड अथवा विद्रोह म्हणजे स्पष्ट मत नोंदवणे गरजेचे होते आणि म्हणून बहुतांशी संतांनी हा स्पष्टपणा म्हणजेच विद्रोह त्या त्या वेळी नोंदविला आहे. अशाच एका सामाजिक विषमतेवर रोकडा सवाल करताना बसवेश्वर म्हणतात.

"महार वाड्याची जमीन अन
मठमंदिराची जमीन असते का वेगळी?
ज्ञानीयांची जात असते का भिन्न ?
'शेट' कसा म्हणून मी श्रीयाळ शेटटीस?
'परीट' कसा म्हणून मी मडीवाळ माचय्यास?
'ढोर' कसा म्हणू मी कक्कयांस?
'मातंग' कसा म्हणून मी हरळयास?
मज म्हटल्यास मी 'ब्राह्मण' अन मीच श्रेष्ठ
नाही का हसणारे मजवरी कुंडलसंगमेश्वर" [१]

जातीभेदाच्या विषमतामुलक जीवनप्रवासात प्रबोधन करताना माणूस हा माणूस असतो तेथे श्रेष्ठ-कनिष्ठ हा भेदभाव नको असा विचार बसवेश्वरांनी त्या कालखंडात मांडला आहे. अर्थात पहिला आंतरजातीय विवाह लावून देणारे बसवेश्वर हे बोलके सुधारक नसून कृतिशील होते आणि म्हणूनच त्यांनी जातीयता मानणाऱ्या लोकांना वरील प्रश्न विचारला आहे.

पूर्वी समाजामध्ये अध्यात्माच्या नावाखाली खोट्या परंपरापोटी कर्मकांड, सोवळे, ओवळे यांच्या नावाखाली दलितांना घराबाहेर ठेवले जायचे. संत पुरंदरदास या गोष्टीचा कडाडून विरोध करताना म्हणतो.

'चर्म धुवूणी वर्म जहाळे का? मर्म जाणूणि घे मुर्दाडा'[२]

अशा विचित्र गोष्टींच्या सहाय्याने मुख्य कर्म करणे राहून जाते असे पुरंदरदास सांगताना दिसतात. पूर्वीपासून चालत आलेल्या देवदासी या सामाजिक समस्येवर सुद्धा ते प्रकाश टाकताना दिसतात. देवाच्या नावाने मुलगी किंवा मुलगा सोडला जातो त्याला काही ठिकाणी वाघ्या आणि मुरळी तर जोगता, जोगतीन शिवाय देवदासीसुद्धा म्हटले जाते. या प्रथेला कडाडून विरोध करून ते सडेतोडपणे सांगतात.

'देवाच्या नावे का बांधिले मंगळसूत्र
मुढे होशील ते दे फेकून सूत्र' [३]

देवाच्या नावाने मंगळसूत्र बांधणे म्हणजे भविष्यात वेश्या होणेच आहे. अशा स्पष्ट शब्दात ते सुनावतात व ते मंगळसूत्र फेकून द्यायला सांगतात.

संत कबीरांच्या दोह्याचे महत्त्व आजही तितक्याच प्रमाणात साहित्यामध्ये महत्त्वपूर्ण मानले जातात. वेगवेगळ्या उदाहरणातून त्यांनी तत्कालीन माणसांमध्ये मन:परिवर्तन घडवून आणल्याचे दिसते.

" जाती न पूछो साधु की पुछ लिजिए ज्ञान
मोल करो तलवार का पडा रहे दो म्यान"

अशा शब्दात त्यांनी जाती-धर्माच्या पलीकडे जाऊन माणसाचे महत्त्व विशद करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनीही लोकांमध्ये असणारे विविध भ्रम, अंधश्रद्धा, चुकीच्या समजुती, देवभोळेपणा, अज्ञान इत्यादी गोष्टींना स्पष्ट शब्दात समोर आणून त्या कशा चुकीच्या आहेत हे सोदाहरण व सडेतोडपणे सांगितले आहे. ते म्हणतात "पाहन पूजत हरि मिलै तो मै पूजा पहार।
ताते तो चक्की भली पीस खाय संसार।"[४]

दगडाला पुजल्यानंतर परमेश्वर मिळत असेल तर मी मोठा पहाडचं पूजतो असे त्यांनी उपहासात्मक रीतीने मूर्तीपूजेवर प्रहार केला आहे व दगड धोंडे पूजन यापेक्षा माणसाने कर्म करावे, कष्ट करावे व कर्तृत्व सिद्ध करून दाखवावे असे सांगतात. दैनंदिन व्यवहारातील उदाहरणे देऊन कबीरांनी लोकांच्या डोळ्यात अंजन घालण्याचे काम केले आहे असे म्हणावे लागेल.

संत मांदियाळीमध्ये संपूर्ण कुटुंबच भक्तिमय व पांडुरंगाच्या आराधनेत सर्वस्व घालवणारे म्हणून संत चोखोबाचा संदर्भ घेतला जातो. चातुर्वण्यव्यवस्था काटेकोरपणे काम करतानाच्या काळामध्ये चोखोबा अभंगरचना करून पांडुरंगाची सेवा करताना दिसतो. मात्र त्याला हीन, शूद्र म्हणून नेहमी हिणवले गेले आहे. वेद, पुराणशास्त्राचा आधार घेऊन माणसामाणसांमध्ये भेद करणाऱ्या या व्यवस्थेवर प्रहार करताना चोखोबा म्हणतो,

धिक ते पठण, धिक ते पुराण । धिक यज्ञ हवन केले तेणे ।
धिक ब्रह्मज्ञान वाउग्या या गोष्टी । दया क्षमा पोटी शांती नाही ।।
उदंड ब्रह्मज्ञान सांगताती । परि अनुभव कसवटी एका नाही ।। [५]

संत चोखोबा वरील पंक्तीतून पुराण, यज्ञ, ब्रह्मज्ञान इत्यादि गोष्टीचा धिक्कार करताना दिसतात, निव्वळ तोंडात या सर्व गोष्टी आहेत प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याचा उपयोग कोणीच करीत नाही उलट माणसांची अवहेलना करणाऱ्या गोष्टींचाच अनुभव जास्त येतो. लोक जातीवरून, रंगावरून एकमेकापासून दूर लोटतात असे चोखोबा सांगतो.

चोखोबाप्रमाणेच त्यांची पत्नी सोयराबाई यांनी निवडक व कमी अभंग लिहिले असले तरी ते मार्मिक आहेत विटाळाच्या नावे माणूस व पर्यायाने धर्म बाटला जातो हे कसे काय? असा रोखठोक प्रश्न विचारताना ती म्हणते-

देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्ध बुद्ध ।
देहीचा विटाळ देहीच जन्मला । सोवळा तो झाला कवण धर्म ।।[६]

निसर्गाने नवनिर्मितीची सृजनतेचे देणे स्त्रीला दिलेले आहे. ती जन्मताच सर्व स्त्री वर्गाला शारीरिक अवस्था प्राप्त झालेली गोष्ट आहे. त्याला धर्माशी जोडून ढोंग करणाऱ्या माणसांना ती फटकारताना दिसते. चोखोबांचा मुलगा कर्ममेळा यांनी सुद्धा आपल्याला भोगाव्या लागणाऱ्या यातना, दुःख शिवाय या सर्व गोष्टींचा राग व्यक्त करताना म्हणतो-

आमची केली हीन याती । तुज का न कळे श्रीपती ।।
जन्म गेला उष्टे खाता । लाज न ये तुमचे चित्ता ।[७]

वर्णव्यवस्थेमध्ये अस्पृश्य म्हणून हिणवले गेल्याचे दुःख व त्या व्यवस्थेचा राग कर्ममेळा प्रकट करतो. संपूर्ण आयुष्यभर उष्टयावरच राहायचं का? तु जर सर्वांचा तारणहार असशील तर असा भेदाभेद का ? तुला लाज कशी वाटत नाही. आम्हा माणसांना माणसांकडून हीन लेखले जाते हे तुला कसं कळत नाही? असा मूलभूत प्रश्न कर्ममेळा पांडुरंगाला पर्यायाने देवाला विचारताना दिसतो. उपरोक्त सर्व संतांच्या विद्रोही रचनेबाबत संत नामदेव, संत जनाबाई इत्यादींचा अभंगातून सुद्धा कमी-अधिक प्रमाणात का असेना विद्रोह अविष्कृत झाल्याचे स्पष्ट होते. तथापी सर्वार्थाने ही संकल्पना ज्यांना लागू होते ते म्हणजे संत तुकाराम. तुकोबांच्या बहुतांशी अभंगातून हा विद्रोह स्पष्ट होत जातो. 'विद्रोही तुकाराम' अशा शिर्षकाचा ग्रंथ सुद्धा डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी लिहिलेला आहे. जो आज सर्वश्रुत व सर्वमान्य झाला आहे. तुकारामाच्या अनेक अभंगांमधून हा विद्रोह प्रकट होताना दिसतो.

तुकोबांनी तत्कालीन समाजव्यवस्थेचे सूक्ष्म निरीक्षण केले असून धर्माची नको ती बंधने माणसाच्या अधोगतीला कशी कारणीभूत आहेत हे सांगितले आहे. वर्णव्यवस्थेच्या क्रमवारीनुसार ब्राह्मण हा प्रथम वर्ण त्यामुळे मला ब्राह्मण केले नाहीस हे बरे झाले असे ते देवाला म्हणतात

बरा देवा कुणबी केलो । नाहीतरी दंभेची असतो मेलो' [८]

तुकोबा म्हणतात की विनाकारण मी ताठपणा घेऊन जगलो असतो, कुणबी केलस हे फार बरं झालं हे सांगून विनाकारण वर्णन अथवा जातीचा अभिमान बाळगणे व्यर्थ आहे हे सूचन ते करतात व वेदांचा अर्थ हा फक्त काहींनाच माहिती असतो हा संकेत फोल ठरवून छातीठोकपणे ते सांगतात की,

'वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा ।
येरांनी वाहवा भार माथा ।'[९]

नाहक एखाद्या गोष्टीविषयीची मक्तेदारी कुणी घेऊ नये असा इशाराच या योगे तुकोबा देताना दिसतात. तुकोबांच्या आयुष्यात अनेक घटना प्रसंग घडले ज्यातून त्यांनी सर्वसामान्य माणसांना जगत असताना कोण कोणत्या गोष्टींना सामोरे जावे लागते या विषयीचे चिंतन ते मांडताना दिसतात. काही मंडळी साधुत्वाच्या नावाखाली भोंदूपणा कसा करतात याविषयी ते सांगतात.

ऐसे कैसे झाले भोंदू । कर्म करुनी म्हणती साधू ।।
अंगा लावूनिया राख । डोळे झाकून करिती पाप ।।
दावुनी वैराग्याची कळा । भोगी विषयाचा सोहळा ।।[१०]

मूळ साधुत्व अथवा संतत्व कशाला म्हणतात याची माहितीही नसणाऱ्या फसव्या साधुंकडून सर्वसामान्य माणूस कसा नाडला जातो हे तुकोबा सांगतात व त्यांच्यापासून सावध राहायला सांगतात. याच

बरोबरच देवाच्या नावे वेगळ्या उपास-तापास, नवस-सायास याविषयी सुद्धा लोकांना खडेबोल सुनावताना म्हणतात.

'सेंदराचे दैवत केले । नवस बोलले तयासी ।।
नवसे कन्यापुत्र होती । तरि का करणे लागे पती ।।'[११]

कुठल्याही दगडाला शेंदूर फासून त्याला देव बनवण्याचा व त्याच्या नावावर आपले पोट भरायचे हा भोंदूपणा उघड करून नवसाच्या नावाखाली पुत्रप्राप्ती होत असेल तर लग्नच का करावे लागते? असा वैज्ञानिक प्रश्न तुकोबा विचारून लोकांना फसवू नका असा संदेश देऊन जातात.

तुकाराम महाराज हे संवेदनशील मनांचे आहेत, साधेपणा त्यांचा स्थायीभाव आहे. मात्र याचा कोणी गैरसमज करून घेऊ नये असे ते सांगतात. कारण 'आम्हाघरी धन शब्दांचीच रत्ने शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू' असा शब्दांवर हुकूमत गाजवणारे आम्हीच आहोत असे सांगतात व आम्हाला वेगळे समजून त्रास देण्याचा प्रयत्न करू नका हे सांगताना म्हणतात-

मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेदू ऐसे ।
मेले जित असो निजोनिया जागे । जो जो जे जे मांगे ते देऊ ।।
भले तरी देऊ गांडीची लंगोटी । नाठाळाच्या काठी देऊ माथा ।।
मायबापाहूनी बहु मायवंत । करू घातपात शत्रूहुनी ।।'[१२]

आम्ही खूप मऊ आहोत पण प्रसंग पडला तर कठीण दगडही फोडू शकतो. चांगल्या माणसाबरोबर चांगलेच वागतो. मग त्याच्यासाठी काहीही करायला लागो मात्र नाटाळपणा केल्यास डोक्यात काठी सुद्धा घालायला मागेपुढे बघणार नाही असेही सांगतात. शिवाय मायबापा इतकेच कृपावंत जरी असलो तरी शत्रु सोबत घातपातही करू इतके बळकट आम्ही आहोत. असा गर्भित इशारा तुकोबा देताना दिसतात. थोडक्यात तुकोबांनी आपल्या परखड शब्द प्रयोगातून तत्कालीन दांभिकपणा, भोंदूपणा, अंधश्रद्धा, जातीयता, भेदभाव इत्यादी गोष्टींना नामशेष करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. त्यामुळे त्यांना 'विद्रोही तुकाराम' की बिरुदावली चपखल बसते.

एकूणच माध्ययुगीन कालखंडातील संतांनी आपल्या अभंगरचनेतून परखड शब्दांच्या सहाय्याने मानवघातकी असणाऱ्या गोष्टी, वर्तनप्रणाली याचे चित्रण करून सामान्य जनतेचे दुःख अधोरेखित केले आहे असे म्हणावे लागेल. या सर्व संतांनी त्यांच्या शब्दांचा माध्यमातून मांडलेल्या विद्रोहामागे एक सम्यक विचार, परिवर्तनवादी दृष्टी कार्यरत असलेले प्रत्ययास येते.

निष्कर्ष:

१. मध्ययुगीन कालखंडातील अत्यंत प्रभावी चळवळ म्हणून संतसाहित्याचा संदर्भ द्यावा लागेल.

२. विषमतामूलक समाजरचनेत मानवता प्रस्तापित करण्यासाठी सर्व जातीधर्मातील संतांनी अभंगरचना केली आहे.

३. माणसाला माणूसपण नाकारणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध संतांची लेखणी आवाज उठवताना दिसते.

४. संत कबीर बसवेश्वरांपासून तुकोबापर्यंत विद्रोही रचनेच्या रूपाने परिवर्तनवादी व सम्यक विचारसरणी अविष्कृत होताना दिसते.

५. संतांना अस्पृश्यता, भोंदूपणा, अंधश्रद्धा, अमानुषता इत्यादी विषयांवर अभंग रचना द्वारे प्रकाशझोत टाकलेला दिसून येतो.

संदर्भ:

१. संत साहित्य आणि दलित संवेदना, संपादक- प्राचार्य रा.तू.भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. ५६

२. संत साहित्य आणि दलित संवेदना, संपादक- प्राचार्य रा.तू.भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. १२५

३. संत साहित्य आणि दलित संवेदना, संपादक- प्राचार्य रा.तू.भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. १२४

४. संत साहित्य आणि दलित संवेदना, संपादक- प्राचार्य रा.तू.भगत, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. १४९

५. चोकोबाचा विद्रोह , शंकरराव खरात, सुगावा प्रकाशन, पुणे पृ. ३१

६. चोकोबाचा विद्रोह , शंकरराव खरात, सुगावा प्रकाशन, पुणे पृ. ३६

७. चोकोबाचा विद्रोह , शंकरराव खरात, सुगावा प्रकाशन, पुणे पृ. ३६

८. तुकारामांचे निवडक अभंग, डॉ. प्र.न.जोशी, स्नेहवर्धन पब्लिसिंग हाऊस, पुणे पृ.४७

९. विद्रोही तुकाराम, डॉ. आ.ह.साळुंखे, सदाशिव बागायतकार स्मृतिमाला, पुणे पृ . ३३४

१०. विद्रोही तुकाराम, डॉ. आ.ह.साळुंखे, सदाशिव बागायतकार स्मृतिमाला, पुणे पृ . ३५०

११. विद्रोही तुकाराम, डॉ. आ.ह.साळुंखे, सदाशिव बागायतकार स्मृतिमाला, पुणे पृ . ३४३

१२. मध्ययुगीन मराठी वाङःमयाचा इतिहास (प्रारंभ ते १६००) प्रा. नरेंद्र मारवाडे, प्रा. सुशीला सोलापुरे, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृ. १०९

भारतीय प्रशास-ाची सुशास-ाज डे वाटचाल

डॉ. शिंदे सुरेखा सदाशिवराव
लोज प्रशास-न विभाजप्रमुज,
जै. डॉ. शंकरराव सातव महाविद्यालाय, कळमनुरी जि. हिंगोली.

प्रस्तावना:

शीत युद्धाच्या समाप्ती -ंतर विज सित राष्ट्राद्वारे जे वित्तीय सहाय्याचे राजज ारज जे ले जेले त्यामध्ये सुशासनाच्या संकल्पनेचा उदय झालेला दिसतो. १९९० च्या प्रारंभापासून जागतिक बॅंजे-ने आर्थिक पुनर्रचना ज ार्यज्र मास वित्तीय सहाय्य ज रज्यास प्रारंभ जे ला. परंतु त्यानंतर ३ ते ४ वर्षातच त्यामधील अडचणी जाणवु लाजल्या. विविध योजनांची चोख आखणी ज रू-न त्यास पर्याय वित्तीय सहाय्य जे ले. तरी त्या योजनेतून अपेक्षित यश प्राप्त होत नव्हते. जागतिक बँकेच्या मध्ये तिसऱ्या जगातील प्रशासन व्यवस्थामधील राजकीय व सामाजिक जेत्रात असणाऱ्या दोषांमुळे, अडथळ्यामुळेच या वित्तीय कार्यक्रमासव योजनास अपेक्षित यश येत नव्हते. अनेक कार्यक्रमठप्प झाले. दक्षिणेतीलसंस्थात्मक अपयशामुळेचहे घडत आहे असे बँकेचे मत बनले.त्यामुळे जाजतिज बँज पुढील -िष्ज र्षास येऊ-न पोचली. विज स-नशील राष्ट्रां-नी आपले आर्थिज ज ार्यज्र म, आर्थिज राजवटी बदलल्या असल्या तरी त्यांच्या राजज ीय व सामाजिज व्यवस्था जु-याच राहील्या. हे विज स-नशील राष्ट्रे धोरणांच्या अंमलबजावणीच्या बाबतीत कचखाऊ धोरण स्वीकारतात. तेथे सार्वजनिक लेखांच्या योग्य पद्धती आढळू-न येत -नाहीत. अर्थसंज ल्पाची योज्य पद्धत दिसू-न येत -नाही.तसेच या राष्ट्रात मोठ्या प्रमाजात भ्रष्टाचार निदर्शनास येतो. शासनाच्या विकास योजना लोकांचा सहभाग आढळत नाही. लोकांची उदासीनता व चुकीच्या माहितीमुळे लोकसहभागाचा अभाव दिसून येतो. या सर्व कारणांमुळेच जागतिक बँकेचे विविध प्रकल्प अपयशीठरत आहेत. जागतिक बँकेने वरील सर्व समस्या अधोरेखित करून वित्तीय सहाय्याच्या पुढील ज ार्यज्र माच्याबाबतीत शास-न ज ारभारासंबंधी ज ाही अटी घातल्या त्यातू-नच चांजले शास-न /सुशास-न या संकल्पनेचा उदय झाला.

सुशास-न संकल्पनेचा विकास :

सुशासन या संकल्पनेचा सर्वप्रथम उल्लेख जागतिक बँकेने इ. स. १९८९ प्रकाशित केलेल्या आपल्या सहारा अफ्रीकाउपखंडावरील अहवालात केला. नंतर जागतिक बॅंकेने १९९२ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या शासन आणि विज ास यावरील दस्तऐवजात सुशास-नहीसंज ल्प-ना अधिज विस्तृत स्वरूपात स्पष्ट जे ली आहे. जाजतिज बँजे-ने शास-नप्रशास-न म्हजजे आर्थिज विज ासाचे उद्दिष्ट साध्य ज रज्यासाठी एजाद्या देशातील आर्थिज व सामाजिज संसाध-नाच्या व्यवस्थाप-नासाठी सत्तेचे उपयोज-न ज रज्याची विशिष्ट पद्धती अशी व्याज्या जे ली. जाजतिज बँकेप्रमाणेच सुशासनाचे समर्थन आणि अनिवार्यता OECD(१९९१), ODA(१९९३), World Bank (१९९२,१९९७,२०००) आजि UNDP इत्यादी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संस्थां-नी वेळोवेळी सादर जे लेल्या अहवालात नमूद केली आहे.

सुशासनाचा अर्थ व व्याख्या :

सुशासनचा इंग्रजी अर्थ Good Governance असा होतो इंग्रजीतील Good या शब्दाची उत्पत्ती God या शब्दापासूनचझालेली आहे. God म्हणजेदेव आणि Good म्हणजेदेवासारखे असा अर्थ लावला जातो. हा अर्थ गृहीत धरल्यास Good Governance चा अर्थ देवासारखे शासन असा लावावा लागेल. याचाच अर्थ देवासारखे क्षमाशील, उदार, निकोप, निःपक्ष, निष्ठापूर्ण विश्वासार्ह, दानत असलेले शासन म्हणजेसुशासन असा अर्थ योग्य ठरतो, यातून असा निष्कर्ष काढता येईल की, शासन हे देवा प्रमाणेच जनतेची मित्र असावे, ज ाळजीवाहक असावे, जबाबदार व उत्तरदायी असावे, असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

ज ौटिल्य :

ज्या राजेशाही व्यवस्थेत असा राजा असेल जो प्रजेचा आनंद हा राजाचा आनंदमानतो.ज्याला प्रजेचेज ल्याजहेराजाचेज ल्याजवाटते,जेराजालावाटतेतेचांजले-ासू-ा,जेप्रजेलाचांजलेवाटते,तेचांजलेमा-ाजाऱ्या राजाचे प्रशासन जिथे असते तिथेसुशासन असते.

जागतिकबँक :

सुशास-ाहाबळज ट अर्थिज धोरजासाठी आजि -यायाचा विज ास होज्यासाठी आजि तो शाश्वत राहज्यासाठी आवश्यज असजारा घटज आहे.

सुशासन कसे असावे ?

सुभाष भट-ाजर यां-ीसुशास-ाहे SMART असावे यांच्या E-Government या ग्रंथात म्हटले आहे. SMART या शब्दाचा विस्तृत अर्थ असा

१) S - Simple - साधे किंवा सरळ असावे
२) M - Moral - नैतिक असावे
३) A - Accountable - उत्तरदायी असावे
४) R - Responsive - जबाबदार असावे
५) T - Transport - पारदर्शक असावे

सुशासनसंकल्पना कायद्याचे अधिराज्य मानवी हक्क, सहभागात लोकशाही आणि लोकशाहीकरण या संज ल्प-ावर भर देते. त्यामुळे पारंपारिज लोज प्रशास-ातील तांत्रिज व्यवस्थाप-ात्मज दृष्टिज ो-ा माजे पडला आहे. महत्त्वाचे म्हणजेसुशासनाची कल्पना राजकीय सिद्धांतातील, लोकशाही मानवी हक्क, लोकांचा सहभाग, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व या मूल्यांचा व्यवस्थापनाशी करण्याचा प्रयत्न करते. अशा सुशासनाची काही समावेशज वैशिष्ट्ये आहेत त्याचा आढावा घेजे अपरिहार्य आहे ते पुढील प्रमाजे -

१. जनसहायता
२. उत्तरदायित्व
३. पारदर्शकता
४. विजेंद्रीज रज
५. ज ायद्याचे राज्य
६. परिणामकारकता

७. ज ार्यकुशलता

८. जबाबदार

९. भ्रष्टाचारमुक्त

१०. संवेद-गशील

११. स्वच्छ व खुले इ.

सुशास-ाहीसंज ल्प-ना सर्व घटज ांशी लाजू पडते त्यामध्ये शास-न, -ाजरी समाज, जाजजी जेत्र, बहुराष्ट्रीय ज ंप-या, सहज ार जेत्र, बहुराष्ट्रीय ज ंप-या, सहज ार जेत्र, -ोंदजीकृ त संस्था -ोंदजीकृ त-यास (ट्रस्ट), संघट-ना आणि स्वयंसेवी संस्था इ.

भारतीय प्रशास-ाची सुशास-ाज डे वाटचालः

सुशासनाची संकल्पना जागतिक स्तरावर १९९० नंतर उदयास आली असलीतरी भारतीय प्रशासनात ही संज ल्प-ना -गवी-न -गाही. भारतातील सुशास-गाला दिर्घ इतिहास लाभला आहे.इ.स. पुर्व ३०० वर्षापूर्वी ज ौटिल्या-ने आपल्या अर्थशास्त्रात सांगितलेला ‘आदर्श राजा’, महात्मा गांधीचे ‘ग्राम राज्य’ अथवा ‘रामराज्य’ जयप्रकाश -गारायज यांची ‘संपूर्ज ज्र ांती’ प्लेटो चे ‘आदर्श राज्य’ जितेतीलश्रीकृ ष्जाची ‘राजधर्माचीसंज ल्प-ना’ यजुर्वेदातील लोकनियुक्त सहभागात द्वारे ‘न्यायपूर्ण शासनाचीसंकल्पना’ मनुस्मृतीतील ‘राजा’ हासार्वजनिक व्यवस्थेचा रजज इत्यादी प्राची-ग्प्रारुपांचा आधुनिज शास-गावरही मोठा प्रभाव आढळु-न येतो. मोजल ज ालजंडात व ब्रिटिश राजवटीत सुशास-गावर ज ाही प्रमाजात भर दिलेला दिसू-न येतो.स्वातंत्र्योत्तर ज ालजंडात भारतीय राज्यघट-नेचे सुद्धा सुशासनाचे काही मापदंड दिले आहेत. याचा अभ्यास करण्यासाठी जगभरातील विकसनशील व आघाडीच्या राष्ट्राच्या प्रशास-गाचे अभ्यासज पॉल ॲपलबी यां-गा पाचारज ज रज्यात आले. १९५४ त्यां-गी सादर जे लेल्या त्यांच्या अहवालात भारत हे जजातील सर्वात उत्कृ ष्ट प्रशास-न व्यवस्था असजाऱ्या पहिल्या बारा राष्ट्रांपैज ी एज राष्ट्र आहे असे म्हटलेहोते, परंतु भारतातील राज्यज त्यां-गी वरील सर्व बाबीज डे डोळेझाज जे ल्यामुळे पुढे भारतीय प्रशास-गात मोठ्या प्रमाजात भ्रष्टाचार, लालफितीतशाही, अज ार्यजमता, राजज ीय हस्तक्षेप, राज्यव्यवस्थेत एक प्रबळ पक्ष पद्धतीचा अभाव, प्रशासनात जन सहभागाचा अभाव, पारदर्शकतेचा अभाव इत्यादीसमस्यांनी भारतीय प्रशासन व्यवस्था ग्रासलीहोती. सार्वजनिक क्षेत्रातही मोठ्या प्रमाणात दोष -िर्माज झालेहोते, म्हणूनच १९९१ साली भारत सरकारला नवीन आर्थिक धोरणाचा (New Economic Policy) स्वीकार करावा लागला. तेंव्हापासूनच भारताने नव्या सुशासनाची संज ल्प-ना स्वीकारून भारतीय प्रशासन सुशासनात रूपांतरित होण्यासाठी आपल्या शासन प्रशासनात कायद्याचे राज्य कारभारातील पारदर्शज ता, सम्यज दृष्टिज ो-न, ज-गतेला योज्य प्रतिसाद, ज ार्याची परिजामज ारज ता, ज ार्यजमता, ज-गतेप्रती उत्तरदायी अशी दृष्टी असजारे शास-न म्हजजेच सुशास-न -िर्माज ज रज्याचे आश्वास-न देज्यात आले.

भारतीय प्रशासन सुशासनात रूपांतरित होण्यासाठी केलेल्या सुधारणा :

भारतीय प्रशासन शासनात रूपांतरित होण्यासाठी कोण कोणत्यासुधारणा करीत आहे याचा शोध प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या सुधारणा पुढीलप्रमाणे

१. २००५ मध्ये भारत सरकारने माहितीचा अधिकार हा ज ायदा पास ज रून प्रशासनात पारदर्शकता प्रस्थापित जे ली.
२. माहिती तंत्रज्ञा-न ज ायद्यामुळे प्रशासनात व शासनाच्या विविध विभागातही ई-प्रशासनाला सुरुवात आणि ई-स्वाजरीला परवा-नजी
३. जें द्र आणि राज्य शासनाच्या विविध विभागात नागरिकांच्या सनदेचा स्विकार आणि नागरी सुविधा केंद्राची स्थापना करण्यात आली आहे.
४. न्यायव्यवस्थेचा भार हलका करण्यासाठी न्यायिक सक्रियता, लोकन्यायालय व फिरतेन्यायालय पद्धतीची सुरुवात.
५. अंदाजपत्रज ीय प्रक्रि येमध्ये सुधारजा ज रज्यासाठी निष्पाद-न बजेट, शू-य आधारित बजेट व लिंज आधारित बजेट पद्धतीला प्रोत्साह-न
६. महिला सबलीकरणासाठी म्हणजेच महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व प्रशासकीय विज ासासाठी राष्ट्रीय व राज्य महिला आयोजाची स्थाप-ना आजि अर्थसंज ल्पात महिलांच्या उ--तीसाठी विशेष तरतूद
७. देशातील वेगवेगळ्या नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन ज ायद्यानुसार केंद्र स्तरावर केंद्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण तर राज्य स्तरावर राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची स्थापना
८. जें द्रीय दजता आयोजात द्वारे भ्रष्ट IAS, IPS अधिज ाऱ्यांच्या -नावांची यादी संजे तस्थळावर प्रसिद्ध
९. सार्वजनिक क्षेत्रात खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी खाजगी सार्वजनिक भागीदारी धोरणांचा पुरस्ज ार
१०. सार्वज-निज उद्योज सेवेला होजारातोटा सह-न ज रज्याचा दृष्टिज ो-न बदलू-न सार्वज-निज उद्योज जेत्रासाठी निर्गुंतवणूक धोरणाचा स्वीकार
११. जें द्र सरकार व सार्वजनिक उपक्रमाच्या व्यवस्थापकीय मंडळात सहकार्याची भावना वाढीस लावण्यासाठी आपसी सहमति समझोता (Memorandum of Understanding) प्रणालीची सुरुवात
१२. प्रशासनात व सामान्य जनतेच्या कार्यात सामान्य लोकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी आणि सामूहिक सहभाजाला प्रोत्साह-न देज्यासाठी स्वयंसेवी संस्थां-ना व शासज ीय संघट-नां-ना प्रोत्साह-न
१३. प्रशासकीय कार्यपद्धतीमध्ये परिवर्तन आणि सुधारणा करण्यासाठी वेळोवेळी प्रशासकीयसुधारणा आयोगाची स्थापना
१४. मा-नवाधिज ार प्रचार - प्रसारासाठी जें द्र व राज्य मा-नवाधिज ार आयोगाची स्थाप-ना
१५.-नाजरी आजि ग्रामीज स्था-निज स्वराज्य संस्थांमध्ये इ.स. २०११ पासू-न महिलां-ना ५० टक्जे आरजज इ.

मूल्यमाप-न :

वरील सर्व मुद्द्यांच्या आधारे भारतीय प्रशास-न व सुशास-नाज डे वाटचाल ज रता-ना दिसू-न येत आहे. थोडक्यातइ.स. १९९० च्या नंतर भारतीय प्रशासन व्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येतात. याच ज ाळात शासनाने नोकरशाहीचा आकार कमी करून सार्वजनिक क्षेत्रात खाजगी गुंतवणुकीला चालना दिली आजि शास-न व प्रशास-नाच्या ज ार्यात ज ाटज सर (Economy) ज ार्यजमता (Efficiency) परिजामज ारज ता (Effectiveness) आणि पारदर्शकता (Transparency) निर्माण करता येईल का? या प्रश्नांची उत्तरे शोधूनसुशासनाकडे विशेष लक्ष पुरविले त्यामुळे आज भारतीय प्रशासन व्यापक प्रमाणात सुशासनाकडे वाटचाल ज रतां-ना दिसू-न येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. Bhattacharya Mohit - New Horizons of Public Administration, Jawahar Publisher and Distributors, New Delhi.

२. डॉ. सुरेंद्र ज टारीया - लोज प्रशास-न सिध्दांत एवं व्यवहार, नॅश-नल पब्लीशिंज हाऊस, जयपुर.

३. डॉ. बी. एल. फाडीया - लोकप्रशासन, साहित्य भवन पब्लीशिंग हाऊस, आगरा.

४. डॉ. पारस बोरा आणि शाम शिरसाठ - लोज प्रशास-न शास्त्र, ज्ञानसमिधा पब्लीशिंग हाऊस, औरंगाबाद.

५. दुबे अशोज ु मार- २१ वी शताब्दी में लोज प्रशास-न, टाटा मॅज ग्रा हिल पज्लीशिंज, -नवी दिल्ली.

बालम-ाचा उत्ज ट ठाव घेजारे 'जवतफूल' एज अभ्यास

प्रा. डॉ. राजीव यशवंते
श्री जुरु बुद्धी स्वामी महाविद्यालय, पुर्जा.

ज वी प्रकाश प्रकाश अंभोरे हे नाव आता मराठी कवितेत नवखे राहिलेले नाही. त्यांचा 'शेतीशिवार', 'अद्‌भूत नगरी' आणि आता 'गवतफूल' या तीन काव्यसंग्रहाच्या रूपाने मराठी बालकवितेच्या दालनात भर घालणारे कवी म्हणून परिचित झालेले आहे. कवी प्रकाश अंभोरे यांच्या पहिल्याच काव्यसंग्रहाने त्यांना बऱ्यापैकी नामांकित करून अ-नेज पुरसज ारां-नीही त्यांना सन्मानित केलेले आहे. कवी प्रकाश अंभोरे हे मराठवाड्यातील वसंतमते, मराठवाड्यालाही बालसाहित्याची मोठी परंपरा आहे. ना.धो.महानोर, दा.सू.वैद्य, सुरेश सावंत, पृथ्वीराज तौर अशा बाल साहित्यिकांनी मराठवाड्यातील बाल साहित्याचे दाल समृद्ध केलेले आहे. प्रकाश अंभोरे यांच्या कवितेने ह्या दालनात आणखीच भर घालून बालसाहित्याची परंपरा वृद्धिंगत करण्यासाठीचे हे त्यांचे पाऊल नक्कीच समर्थ आणि परंपरा जपणारे ठरेल यात शंका नाही. 'शेतशिवार', 'अद्‌भूतनगरी' आणि 'गवतफूल' ही त्यांची बालकवितेची संग्रहच याची पावती देतांना दिसतात.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने प्रकाश अंभोरे यांच्या 'गवतफूल' या बालकाव्याचाच केवळ विचार करण्यात आलेला आहे. त्यांच्या या काव्यसंग्रहात एकूण ४४ कवितांचा समावेश असून या काव्यसंग्रहात बालसुलभ मनातील भावविश्व चित्रित करण्यात कवी यशस्वी झाल्याचे समाधानही वाचक रसिकांना होत जाते. 'अद्‌भूतनगरी' या काव्यसंग्रहातून त्यांनी बालसुलभ मनाचा ठाव घेणारी कविता वाचक रसिकांना दिलेलीच आहे. परंतु 'गवतफूल' या काव्यसंग्रहात प्रतिकात्मक पातळीवरचा संवाद कवी मांडताना दिसतात. साधे प्रसंग कलात्मक पातळीवरून मांडल्यामुळेच खरेतर हीच या ज ाव्याचे बलस्थाने म्हणता येईल. कारण भाषाही अवजड नाही. साध्या साध्या शब्द योजनेतून कवितेने म-ामोज ळा संवाद साधलेला आहे. चित्रकार प्रमोद दिवेकर यांच्या मुखपृष्णतेचं मुलांच्या भावविश्वातील कविने केलेली सफर अधोरेखित झालेली आहे. निसर्गाचा मनमुराद आनंद आणि त्यांच्या मनातील चंचलता यातून अधोरेखित होते. निसर्ग आणि निसर्गातील विविध रूपं चंचल मनाला प्रभावित करतात. निसर्गातील फुलपाखरांसमोवत बागडणारी मुलं सूर्यप्रकाशाच्या प्रसन्न वातावरणात मुलं शाळेला निघालेली आहेत. कवी शिक्षणाच्या संदर्भात म्हणतो, शिक्षण म्हणजे नीतिची घागर, संस्काराचा ज़ुंभ, मूल्यांचा पाझर म्हणून शिक्षण महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या कवितेत चित्रित झालेली नदीच्या पाण्याची झुळूझुळू वाहजारी धार, त्यातू-न उत्पन्न होजारे जीत, झाडाच्या वेलीला आलेला बहर, जजू ज ाही धरती हिरवा, पोपटी शालू घालू-न -टलेली आहे. या जिवंत चित्रांमुळे 'जवतफूल' मधील ज विता बालसुलभ म-ाचा उत्ज ट भाव चिारतां-ाच -िसर्जचित्रां-ाही ती उत्ज टतेवर घेऊ-न जाते. मा-वी जीव-न आजि जीव-मूल्य यांची एज संघता म्हजजेच 'जवतफूल' असे म्हटले तरी वावजे ठरजार -ाही.

ज़ारण त्यांच्या कवितेची भाषा सहज सुलभ आणि सरळसरळ अनुभवांना अधोरेखित करणारी आहे. त्यांच्याच कवितेतून आलेली भाषा योजना/शब्दकळा अशी -

''दूर दूर दूर जाऊ |

दूर क्षितिजाच्या पार

पाहू मोकळे आकाश

होऊ वाऱ्यावर स्वार''१ (पृ.ज़्र .१०)

साध्या साध्या नैसर्जिज़ प्रसंगाना साध्या साध्या शब्दकलेने/भाषेने त्या अनुभवतांना शब्दबद्ध करतात. 'क्षितिजाच्या पार', 'वाऱ्यावर स्वार' या शब्दयोजनेतून कवी निसर्गातील सौंदर्य अनुभवांना आपल्या शब्दकलेतून आविष्कृत करतात. निसर्गाच्या सान्निध्यात असताना जीवनातील धावपळ सोडून समाधानाने पुढे जात निसर्गाचा आस्वाद घेतला पाहिजे. तसेच 'सांगा?' या कवितेत कवी विलोभनिय निसर्ग सौंदर्याला आविष्कृत करताना म्हणतो,

''हिरव्या झाडांच्या | हिरव्या रांगा

भरभर कशा | पळतात सांगा?''२ (पृ.ज़्र .२१)

वरील ज़वितेतून ज़वी प्रवास ज़रताना्चे विलोभनिय निसर्ज सौंदर्य रेजाटताना बालमनातील बालसुलभ मनाला पडलेल्या पडलेल्या प्रश्नासंबंधीचे कोडेच कवी चित्रित करताना दिसतो. निसर्गातील झाडे पळणे, घर, डोंगर, शेत, मळे, क्षितिज, भिरभिर पक्षी, नभातली सुंदर नक्षी या वरील शब्द योजनेतून बाल सुलभमनाला पडलेल्या प्रश्नांची जंत्रीच कवी उभी ज़रताना दिसतो. खरोखरच वरील कवितेतील प्रश्न बालमनाला अनुत्तरीत करीत असतात. कारण बालमनाला विचाराची गरज नसते हे अनुभवाने अन् वाचनाने उत्तरोत्तर मानवी जीवन प्रगल्भतेकडे गेल्यावरच या सर्व प्रश्नांची उत्तरे त्या त्या वेळेला आपसूकच मिळतात.

बालमनाला पडलेल्या अनेक प्रश्नांची जंत्री कवी वेगवेगळया अनुभव विश्वातील प्रसंगरूपाने चित्रित करतात. अशा एज़ा म्हाताऱ्या आत्याबाईचे चित्र रेजाटताना ज़वी बालमनातील आत्याबाईच उभी ज़रतात.

सखु आत्याबाई | कशी आहे बरे

नेहमी म्हणते | तिचेच खरे

ज़सेही विचारा | नाकावर राग

डोळयात जणू | भडकती आग३ (पृ.ज़्र .२०)

या कवितेतून मानवी जीवनातील मूल्य पडझडीच्या वास्तवाबरोबरच बालमनाला पडलेल्या कोड्याची उकलही कवी ज़रताना दिसतो. मानवी जीवनातील उतरत्या वयात सारासार विचार करण्याची क्षमताच लयास जाते. हे वयपरत्त्वे धडप्यामागे नैसर्गिक शक्तीच कारणीभूत असते. पण त्या वयात माणसाला आपण काय अन् कसे वागतो याचे जवळपास भान हरपलेले असते. म्हणूनच बालमनाला अशा प्रसंगातून प्रश्न उभे राहतात याचे हे मार्मिक चित्रण कवीने प्रस्तुत काव्यातून

ज लेले आहे. कवी प्रकाश अंभोरे यांच्या 'गवतफूल' मधील कवितेच्या शीर्षकावरूनही ही कविता निसर्ग आणि बालसूलभ मनाच्या ठावाबरोबरच निसर्ग सौंदर्याचा आविष्कार करणारी सक्षम कविता आहे. उदा. गोडी, नदी, दूर दूर, जाऊ, एकदा, सांज, झाड, रानात, ढगा, गळयात, सांगा?, अभ्यास, शेत, खोपा, माझे घर, गंमत करू, चिमणी, पाखरांचे घर, हिरवे गाणे, जवताच्या पात्या, फुलपाखरू, फुले, काजवा, शितलवारा, माझ्या अंगणात, पाऊस, हिरवे, हराळी, गवतफूल इत्यादी कविता याची साक्ष देतात.

'गवतफूल' मधील कविता निसर्ग आणि बालसुलभ मनातील विविध रूपांना आविष्कृत करण्यात ही कविता यशस्वी झालेली आहे. निसर्गातील साध्या साध्या अनुभवांना शब्दरूप देऊन कवी त्या अनुभवांना चित्रित करतात ते असे,

'एकदा आले | ढगाला रडू

धो धो पाऊस | लागला पडू'[४] (पृ.ज्ञ .२४)

तीन ऋतुपैकी पावसाळ्यातल्या ऋतुमध्ये 'ढगाला आले रडू' अशा प्रतिमांमधून कवीने बालसुलभ मनातील तरल भाव साध्या साध्या शब्दकलेतून चित्रित केलेले आहे. कवी प्रस्तुत कवितेतून प्रतिमांच्या माध्यमातून त्या त्या अनुभवांना अधिज उत्ज ट पातळीवर नेता-ना दिसतात. 'जवतफूल' ज ाव्यसंग्रहातील 'जवतफूल' शीर्षज असलेली ज विता निसर्ज सौंदर्याचा अधिज तरलभाव संवेद-नेचा उत्ृ ष्ट नमू-ना म्हजू-न या ज वितेज डे पाहता येईल. 'जवतफूल' या प्रतिमेंमधू-न निसर्जातील सौंदर्याबरोबरच बालसुलभ म-नातील भाव-नां-नाही ज वि-ने अधिज उत्ज ट पातळीवर ज वी-ने नेलेले आहे. ज वी प्रज ाश अंभोरे यांच्या 'जवतफूल' या ज ाव्यसंग्रहातू-न विविध प्रतिमांच्या माध्यमातू-न ज वी-ने अधिज उत्ज ट पातळीवर पोहोचवलेले आहे. उदा. प्रकाशात न्हाले, सुरात भिजला, सोनेरी डूल, संस्काराचा कुंभ, नीतिची घागर, सोनेरी शिवार, घामाने पिकवू, माज्जि ामोती, भडज ती आज, हिरव्या रांजा, जितिज घाट, चिमुज ले रोप, ज जीस टपोरे, फुटज्े नशीब, जर्द छाया, सो-याची खाण, हिरवे गाणे, फुलांची मने, रेशीमवाती, उभी चंद्रकोर, पाखरांचं भजन, विजेचं बळ, सपनफुलले, हिरव्या मनात, अशा जि तीतरी प्रतिमांमधू-न ज वी-ने निसर्ज आजि बालसुलभ म-नातील उत्ज ट भाव प्रतिमांच्या माध्यमातू-न अधिज जाहेरे तरलतेज डे नेताना दिसतात. सदरील काव्यसंग्रहाचा अभ्यास करत असताना काही प्रमुख निष्कर्षाची नोंद खालीलप्रमाजे :-

निष्ज र्ष :

१.ज वी प्रकाश अंभोरे यांची कविता निसर्ग व बालसूलभ मनातील भावचित्रित करण्यात यशस्वी झालेली आहे.
२.'गवतफूल' मधील कविता साध्या साध्या शब्दकलेतून सहजसोप्या भाषेत आविष्कृत झालेली आहे.
३.'जवतफूल' मधील ज विता ही उमेद जाजवजारं निसर्जचित्र म्हटले तरी वावजे ठरजार नाही.
४.'जवतफूल' हे ज ाव्य बालसुलभ म-नाचा ठाव घेजारे ज ाव्य आहे असे म्हटले तरी अतिशयोक्त ठरजार नाही.

संदर्भ :

१.अंभोरे प्रकाश, 'गवतफूल', इसाप प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती, २००१९, पृ.क्र.१०.
२.तत्रैव, 'गवतफूल', पृ.क्र.२०.
३.तत्रैव, 'गवतफूल', पृ.क्र.२१.
४.तत्रैव, 'गवतफूल', पृ.क्र.२४.

भारत-नेपाळ संबंधातील वाढता तणाव आणि उपाय

प्रा. डॉ. दत्ता कुंचेलवाड
सदस्य, राज्यशास्त्र अभ्यासमंडळ, स्वारातीम विद्यापीठ, नांदेड.
नागनाथ महाविद्यायल,औंढानागनाथ.

जोषवारा : (Abstract)

भारताचा जवळचा मित्र म्हणून नेपाळची अनेक वर्षापासून जागतिक राजकारणात ओळख आहे. भारत आणि चिन या देशाशेजारील देश आहे. नेपाळ आपल्या भौगोलिक आणि मर्यादीत लोकसंख्येमूळे जागतिक राजकारणापासुन स्वतंत्र राहणे पसंद जे ले आहे. भारत आणि नेपाळच्या संबंधात सलोखा असतानाच २०१६ पासून संबंधात तणाव वाढत आता गेल्या ७ महि-यापासु-न हे संबंध तणावपूर्ण निर्माण झाले ते सिमावाद, पाणीप्रश्न,आर्थिक स्वावलंबन कम्युनिष्ठ विचारधारेचे सरकार आणि चिनने नेपाळला दिलेले बळ यासारख्या काणामुळे नेपाळचे पंतप्रधान के.पी.ओलीशर्मा आणि नरेंद्र मोदी यांच्यात काहीसा दुरावा आलेला आढळतो. विशेषतः अ-नेज दिवसांच्या संघर्षा-नंतर २०१५ मध्ये -नेपाळमध्ये मध्ये -नवी राज्यघट-ना लाजू झाली. या राज्यघट-नेत तेथील मधेशी आणि थारु अल्पसंख्यांक समाजाला स्थान न दिल्याने तेथील लोकांचा संघर्ष २०१६ साली सात महिने चालला या अराजकात भारताचा हात आहे. हा गैरसमज नेपाळ सरकारने केला तद्वतच भारताने लिपूलेक, कालापाणी आणि लिंपी आधूरा ह्या उत्तराखंड परिसरात चालवलेला विकास मार्ग यामूळे संबंध अधिक ताणून नेपाळ चीनकडे झुकला आणि चिनची कोराणा प्रादुर्भावामुळे जगात होत असलेली विरोधी वातावरणामूळे नेपाळसारख देशांशी सलगी सुरु केली. हे भारतासाठी परवडजारे -नाही.

मुज्य शब्द (Key Words): दक्षिण आशिया, कालापाणी, लिंपुलिक, धर्मनिरपेक्ष, सुगौली करार, कोव्हीड १९, सौहार्द, भूवेष्ठित राज्य इ.

प्रस्तावना (Introduction) :

नेपाळ हे दक्षिण आशियाई क्षेत्रातील भारताचा शेजारील देश आहे. मुख्यतः भारताच्या उत्तरेला व हिमालय पर्वत रांगांच्या दजिजेला असू-न या देशाच्या उत्तरेला ची-न व तीबेट च्या सिमा तर पूर्वेला सिक्जीम, पं.बंजाल व दजिजेला उत्तरप्रदेश अशी भारताची राज्य आहेत. भारताच्या जवळचा देश असल्यामुळे -नेपाळेचे भारतासाठी राज-नैतीज आजि संरजजाच्या दृष्टी-ने महत्त्व आहे. या दो-न्ही देशात जवळपास १८०० कि.मी.ची सरहद्द आहे. जी पूर्णतः खूली आहे. या देशांत दोन्ही देशांचे नागरिक शिक्षण, व्यापार व रोजगार प्राप्तीसाठी एकमेकांच्या प्रदेशात सहज प्रवास करतात. तसेच संस्कृती, विचारधारा, व जीवनपध्दती समान असल्याने नेपाळशी भारताची जवळीक अधिकची आहे. नेपाळच्या भौगोलीक व मर्यादित लोकसंख्येमुळे हा देश जागतिक राजकारणापासून अलिप्त राहजे पसंत जरतो. हा देश हिंदू राष्ट्र म्हजू-न ओळज असली तरी २००८ पासू-न धर्म -निरपेज देश म्हजू-न राज्यघट-ना स्विजारज्यात आली.

१७६९ ला राजा पृथ्वी नारायण शहांनी नेपाळमध्ये एकसंघ सत्ता स्थापन केली. राजेशाहीतील दोषातून माओवाद्यांचा संघर्ष उभा राहिला पुष्पकमल दहाल उर्फ प्रचंड यांच्या नेतृत्वाखाली सशस्त्र खुले संघर्ष होऊन २००८ ला लोकसत्ताक राज्य निर्माण झाले व राजेशाही चा शेवट झाला -नेपाळवार अभेधपजे २४० वर्षे राजेशाही होती. -नंतर लोजसत्ताज शास-न पध्दती राहीली तरी फारसा

विज्ञास झाला नाही. देशातील नागरिकांना एकसंघपणे ठेवण्यात नेपाळच्या पंतप्रधानांना व शासकांना पुरेसे जमले नाही. तेथे राजघराण्याचे समर्थक, राजकीय अभिजन, भांडवलदार आणि माओवादी समर्थक अशा चार प्रवाहामध्ये समाज विभागला गेल्याने नेपाळच्या विकासात सतत बाधा येत राहिल्या.

नेपाळची आर्थिज स्थिती परावलंबी असल्यामुळे सतत भारताच्या मदतीची अपेजा ज्रत राहिला भारताच्या पेट्रोल, औषध, धान्य इ. आयातीमूळे भारताच्या मैत्रीत राहिला. परंतु देशांतर्गत असलेली अशांतता त्यांना थांबवता आली नाही. या देशात स्थैर्याच्या रुजवणूकीसाठी तब्बल आठ वेळा संविधान बदलण्यात आले ज्यात १९४८, १९५१, १९५९, १९६२, १९९०, २००८, २०१३ व २०१५ एवढ्या वेळा संविधान बदलूनही अस्थिरता कायम आहे. याचा परिणाम भारत नेपाळ संबंधावर झाला. २०१५ साली स्विजारलेल्या संविधानात स्थान नसल्यामुळे मधेशी आणि थारु समाज विरोधात संघर्ष करुन जवळपास ७ महिने नेपाळमध्ये संघर्ष केला. तसेच लिपूलेक, कालापाणी, आणि लिपूआधूरा या भागावर भारताने दावा सांगून रस्ते बांधणीचे काम सुरु केल्यामुळे नेपाळ अधिक नाराज झाला. येथूनच खऱ्या अर्थाने भारत आणि नेपाळच्या संबंधात तणाव निर्माण होत गेल्याने चिन या देशाने नेपाळला आर्थिक मदतीच्या ओघात नेपाळशी सलगी साधली परिणामी भारत व नेपाळ संबंधात तणाव वाढत गेले. प्रस्तुत शोध लेखात भारत नेपाळ संबंध कसे होते ? उभय देशांत सामाजीक, सांस्कृतीक, शैक्षणिक व जीवनपध्दतीतील साम्य शोधते. तसेच उभय देशांत तणावाची ज्ञारणे कोणती आहेत, त्याला जबाबदार कोण ? दोन्ही देशांच्या तणावाचा परिणाम काय होईल ? आणि संबंध सौहार्दपूर्ण ठेवण्यास कोणती पाऊले उचलावी लागतील इ. अनुषंगाने मांडणी होणार आहे.

१. भारत-नेपाळ संबंधाचा मागोवा :

दक्षिण आशियाई देशात भारत-नेपाळ संबंध सौहार्दाचे राहिले आहेत. त्याचे मुख्य कारण दोन्ही देशांतील संस्कृति, विचारधारा आजि जीव-नपध्दतीमध्ये बरेचसे साम्य असल्यामुळे उभय राष्ट्रात नेहमीच सलोजा राहिला आहे. ऐतिहासिज ज्ञालजंडाचा मागोवा घेता जवळपास ११०० वर्षापासून संबंध स्थापित आहेत. भारताच्या वाराणशी आणि हस्तिनापुर तथा नेपाळमध्ये केलेल्या पुरातत्व विभागाच्या शोधानुसार दोन्ही देशांच्या संस्कृतीचे एकरुप दर्शन होते. तसेच महाभारत व रामायण काळात आजचा नेपाळ भारताचा एज अंज होते. नेपाळमध्ये ४ थ्या शतज्ञात सम्राट चंद्रजुप्त यांचे अधिराज्य होते. या भाजावर मौर्य, लिच्छवी, ठाजुर, मल्ल व शहा भारतातून नेपाळमध्ये गेले होते. मात्र नेपाळची स्वायत्ता स्वतंत्र होती हेही लक्षात घेण्यासारखे आहे. अनेक शासकांत विभगलेल्या प्रदेशाला राजा पृथ्वी नारायण शहाने १७६९ ला एकसंघ नेपाळराज्य स्थापन केले म्हणून त्यास नेपाळचा निर्माता (Father of Nation) असे म्हणतात.

तसेच ब्रिटिशांनी द. आशिया जंडावर प्रभूत्व मिळवज्यासाठी नेपाळमधील जोरजा युवजांना सैन्यात भरती ज्रत असत. तसेच नेपाळमधील युवक भारतातील दिल्ली, बनारस, बिहार येथे शिक्षण घेण्यासाठी येत असत. शिवाय भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची प्रेरणा नेपाळच्या काही युवक पुष्पकमल दहाल यांनी घेऊन नेपाळमध्ये लोकशाहीची स्थापना करण्यासाठी तेथे आंदोलने सुरु केली. यावरुन नेपाळच्या राजज्ञीय, सांस्ज्तीज, आर्थिज व शैजजिज वाटचालीत भारताचे सहज्ञार्य राहत आले आहे. म्हजून दोघांतही सौहार्दपूर्ण संबंध राहत आले.

२. भारत-नेपाळ संबंधातील दुरावा कसा वाढत गेला :

भारत - नेपाळ संबंध अनेज शतज ांपासून मित्रत्वाचे व सहज ार्याचे असतांना उभय राष्ट्रांत अलिज डे वितुष्ठ आलेले दिसून येते. त्याचे कारण म्हणजे नेपाळमध्ये १९९६ पासून तेथील राजेशाहीच्या विरोधात स्थानिक मजूर कामगार, शेतकरी व भूमीहीन लोकांनी आपल्या मागण्या राजेशाही पूढे मांडत गेल्या पण त्यात प्रतिसाद न मिळाल्याने नेपाळमध्ये राजेशाहीच्या विरोधात माओवाद्यांनी बंड व उठाव करत प्रस्थापित राजेशाहीला हादरे देणे सुरु ठेवले. विशेषतः उपेक्षित वंचित समुहांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी भारतानेही अनेकवेळा नेपाळ राजांना सांगितले, जमेल तेंव्हा मदतही केली. परंतू सत्ता एककेंद्री व पक्षपाती तत्वावर असल्यामुळे जनतेचे प्रश्न वाढतच गेले आणि माओवाद्यांचा शिरकाव झाला पुष्पकमल दहाल(उर्फ प्रचंड) बाबुराम भट्टाचार्य यांनी माओवाद्यांचे नेतृत्व जे ले. जंजल,जेडे ते शहरापर्यंत माओवाद्यांचे समर्थज जृहयुध्दात सामिल झाले आजि २००८ साली माओवादी सत्तेत आले आजि नव्या राज्यघटनेची माजजी जे ली तसेच २४० वर्षापासूनची राजेशाही संपुष्टात आल्याची घोषजा जे ली. या घटनांना भारताचा पाठिंबा आहे असा समज नेपाळच्या नेत्यांना होऊन वातावरज भारता विरोधात होत जेले.

२० सप्टेंबर-२०१५ रोजी लाजू झालेल्या नेपाळच्या राज्यघटनेवरुन उभय देशांत संबंध ताजले जाऊ लाजले. या राज्य घटनेत मधेशी , थारु व दलितांवर अन्याय ज रजारी आहे. त्यांना संविधानात स्थान नसल्याने ही घटना विशिष्ट लोज ांचे हित साधनारी मानून थारु व मधेशी लोकांनी नेपाळमध्ये तिव्र आंदोलने व निदर्शने करत ७ महिने नेपाळ बंद ठेवले.

भारतातील बिहार व उत्तरप्रदेश मधून हजारो लोक नेपाळमध्ये वास्तव्यास आहेत. यांना मात्र राजकीय अधिकार नाकरण्यात आल्याने संघर्ष टोज ला जेला या संघर्षावर मात ज रज्यासाठी भारताने नेपाळच्या सरज ारला तोडजा ज ाढज्यासाठी वंचित समुहांना न्याय देज्याचे वारंवार सांजीतले याचा वेजळा अर्थ ज ाढत भारत फूटीरवाद्यांना पाठीश घालत आहे असा आरोप ज रत पंतप्रधान जे .पी. ओली शर्मा यांनी भारतावर केला आणि याचा फायदा चीनने उचलत नेपाळशी आर्थिक मदत करुन जवळीकता साधण्याचा प्रयत्न जे ला आणि शत्रुचा मित्र आपला शत्रु व्हावा हि भूमिका चीनने घेतल्याची दिसते.

३. विवादाचा मुख्य मुद्दा काय आहे :

भारत-नेपाळ संबंधात सौहार्दाचा इतिहास दिसून येत असला तरी मुख्य विवादाचा मुद्दा म्हणजे सिमावादाचा होय. उत्तराखंड आजि नेपाळच्या सिमेवर ज ालापाजी लिंपुलिज आजि लिंपीयाधुरा या प्रदेशातून भारतीय पर्यटज मानस सरोवर ला जातात त्यासाठी रस्ता बांधणीचे काम नरेंद्र मोदिंच्या नेतृत्वात होत असताना नेपाळने यावर हरकत घेऊन तो भाग नेपाळचा असल्याचे दावा करत आहे. हा विवाद १९९८ पासून चालू आहे नेपाळच्या पंतप्रधान के.पी. ओलीशर्मा यांनी १८ मे २०२० मध्ये नेपाळ संसदेत नवा नकाशा मंजूर ज रुन भारताला धक्ज ा दिला आहे. १८१६ मध्ये इस्ट इंडीया ज पनी ने सुजौली ज रार जे ला ज्यात हा भाज नेपाळचा असल्याचे मानतात तसेच भारत आपला दावा मजबूतपणे सांगतांना म्हणतो की, १९६२ साली भारत-चिन युध्दात भारताने कालापाणी येथे सैन्यासाठी चौज ी उभारल्या होत्या असा दावा भारत परराष्ट्र मंत्रालयाच्या वतीने जे ला आहे. सप्टेंबर २०१५ मध्ये जे .पी. ओली शर्मा यांनी भारताविरुध्द भूमीज ा घेऊन अघोषीत नाज ाबंदी जे ली. नदि सीमा विवाद सोडवज्यास नेपाळ तयार आहे असे परराष्ट्रमंत्रीनी सांगितले आणि नोव्हेंबर २०१९ ला भारताने जम्मू-काश्मिर, लडाख ला केंद्रशासित प्रदेशाचा दर्जा दिल्यानंतर नवा नकाशा जारी केला. या नकाशात कालापाणी आणि लिंपुलेख प्रदेश भारताच्या हद्दीत दाखवण्यात आला. याला नेपाळने आक्षेप घेतला. तसेच भारताने

उत्तराखंडापासून लिंपुलेख पर्यंत रस्ता केल्यामुळे याचे तिव्र पडसाद नेपाळमध्ये पडले के.पी. ओलीशर्मा यांनी तिव्र नाराजी व्यक्त ज़ेली.

४. नेपाळ चिनशी जवळीक साधत आहे :

अनेज़ दशज़ांपासून जवळचा मित्र म्हजून नेपाळचे भारतासोबत संबंध राहिले आहेत. भारताच्या शेजारील हिंदू राष्ट्र म्हजून व्यवहार साधतांना भारताने प्रत्येक अडचणींच्या वेळी नेपाळला मोठा भाऊ म्हणून मदत केली. परंतु चीन मात्र या संबंधातील बिघाडाचे स्वप्न रंगवत होता. मार्च-२०२० मध्ये कोव्हीड-१९ च्या प्रादुर्भावात चीनची मोठी खेळी असल्याची चर्चा जगभर होत असतांना चीनचे विरोधज़ राष्ट्र वाढु लाजले आजि अमेरिज़ा, ब्रिटन, रशिया, फ्रान्स,भारव जपान या देशांनी चीनवर ज़डज़ ताशेरे ओढले. जजाला संज़टाच्या जाईत लोटज्यात चीन जबाबदार आहे असे चीन विरोधात वातावरज झाले यातच आपल्या बाजूने मित्र राष्ट्र असावेत म्हजून भारत--नेपाळ संबंधातील तजावाच्या पार्श्वभूमीवर नेपाळला आर्थिज़ मदत ज़रत आपल्या जोटात जेचज्याचे प्रयत्न झाले. याच दरम्यान आक्टोंबर २०१९ मध्ये चीनचे राष्ट्रपती शी जिनपींज दोन दिवशीय नेपाळच्या दौऱ्यावर आले.

भौजोलीज़ दृष्ट्या नेपाळ भारताच्या तीन्ही बाजूने वेढला जेला आहे तर एज़ा बाजूला तिबेटच्या सिमेवर आहे. तीबेट आता चीनच्या ताब्यात आहे. नेपाळलाही वाटते ज़ी, चीनने तीबेटच्या साथीने रस्त्याचं जाळ विजाव जेजे ज़रुन भारतावरील अवलंबत्व ज़मी होईल. असे पंतप्रधान ज़े.पी. ओलीशर्मांना वाटते. तसेच चीनच्या महत्त्वज़ांजी 'वन बेल्ट वन डोअर' या योजनेला नेपाळने पाठिंबा दिला तर भारताने विरोध दर्शविला. तसेच नेपाळची भूमीज़ा आहे ज़ी, नेपाळ चीन रेल्वे सुरु व्हावी अशा जवळीज़तेशी वाट पाहत आहे. तसेच नेपाळने चीनसोबत Sagar Matha Friendship नावाच्या सैन्य-अभ्यास जटात सामिल होज्याचे ज़बूल ज़रुन भारताला आणखी एक धक्का दिला. जून-२०१८ साली केली. ओलीशर्मा चीमध्ये गेल्यानंतर उभय देशांत १४ मुद्यांवर एकमत झाले. सडक, विज, रेल तसेच चिनी बंदरात नेपाळची देवाण-घेवाण होणार आहे. त्यामूळे दोन्ही देश एकत्र आले तर भविष्यात भारतासाठी मोठी डोज़ेदुजी ठरजार आहे. यासाठी नेपाळचे चीनज़डे झुज़जारे मत आता भारताज़डे वळवज्याची आवश्यज़ता वाटते.

५. नेपाळ भारतासाठी महत्त्वाचा का ? आहे

भारताच्या शेजारील हिंदू राष्ट्र म्हजून नेपाळ भारत संबंधात बरेच महत्व आहे सामाजीज़, सांस्ज़ृतिज़ व भौजोलिज़ जवळीकतेमुळै नेपाळ भारतासाठी गमवाने परवडणारे नाही. तसेच नेपाळचा दक्षिण भू-भाग भारताच्या उत्तरी सिमेला लागून आहे. यामूळे भारत--नेपाळ संबंधाचे महत्त्व रोटी-बेटी व्यवहाराशी मिळते आहे. दोन्ही देशांच्या दळजवळजासाठी ज़ुठलेही बंधन नसल्यामुळे व्यापार, रोजगार, शिक्षण, वनस्पती, जल या व्यवहारांना दोन्ही देशांतील नागरिक महत्त्व देतात. शिवाय नेपाळच्या देशातील तरुण भारताच्या गोरखा सैन्य भरती अंतर्गत सेवा बजावतात. यामूळे दोन्ही देशांत आपूलकी व जिव्हाळ्याचे संबंध राहत आलेले आहेत. ते अधिज़ सदृढ राहज्यासाठी प्रयत्न ज़रावे लाजतील. असे झाल्यास चीनचा दुटप्पी डाव निष्फळ ठरेल.

६. भारत-नेपाळ संबंध दृढ होण्यासाठी उपाय :

२०१७ पासून भारत-नेपाळ संबंधात दुरावा जाणवत जाऊन चीन-नेपाळकडे झुकत आहे. हे आपणास दिसत आहे. चीनसोबत मैत्री ज़रजे ज़ोजत्याही राष्ट्राला परवडजारे नाही म्हजून भारत--नेपाळ संबंधातील दुरावा ज़मी ज़रज्यास ज़ाही उपाय-योजता येईल.

१. भारत सरकार आणि नेपाळमध्ये व्दिपक्षीय चर्चा व्हावी.

२. भारत--नेपाळमधील सिमावादाचा प्रश्न उभय राष्ट्रांनी समझोत्याने सोडवावा लाजेल.

३. भारताची नेपाळच्या अंतर्जत राजज रजात हस्तजेप ज रजार नाही हे नेपाळला पटवून द्यावे लाजेल.

४. नेपाळचे सार्वभौमत्वाचा आदर करत प्रत्येक कृतीपूर्वी चर्चा घडवून अंमलबजावणी व्हावी.

५. भारत आणि नेपाळच्या संबंधात सुधारणेसाठी रक्सोल-काठमांडू रेल्वे त्वरित सुरु करावी.

६. सार्ज संघटनेच्या व्यासपीठावरुन नेपाळला झुज ते माप देज्याची भारताला संधी आहे.

७. भारताने चीन--नेपाळ आजि पाजि स्तान यांचे त्रीजु ट जुले ज रज्यासाठी धोरजात्मज पाऊले उचलावीत.

८. भारत--नेपाळ दरम्यान १९५० साली झालेल्या कराराची अंमलबजावणी दोन्ही देशांच्या वतीने करावी लागेल.

समारोप :

भारत-नेपाळ संबंध प्राचीन काळापासून राहिलेले आहेत. सध्या काही मतभेदामुळे दुरावत असतील तरे सावरणे आवश्यक आहे. नेपाळ हा देश भारतीय उपजंडात भूवेष्टीत (Land loked) असून जाजतिज राजज रजापासून अलिप्त राहजारा देश २०१६ पासून चीनच्या ज जेत झुज त असल्याचे दिसून येते. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी नेपाळच्या पंतप्रधान जे.पी. ओलीशर्माशी भेट घेऊन व्दिपजीय चर्चा ज रुन आपसी मतभेद मिटवज्याची आवश्यज ता आहे. अन्यथा चीन--नेपाळ ही अभद्र युती झाल्यास भारतासाठी परवडणारी बाब नाही. तसेच नेपाळच्या सार्वभौमत्वाला गिळकृंत करण्याचा चीनचा डाव होऊ शकेल म्हणून नेपाळनेही चीनवर पूर्जपजे भरवसा टाजू न राहजे राजनैतीज व सार्वभौमत्वाच्या दृष्टीने योज्य नाही. चीन नेहमीच स्वार्थ ठेऊन संधान साधत असतो. हि निती भारताने नेपाळला पटवून द्यावी आजि आपला मित्र अधिज जवळ घ्यावा यासाठी दोन पाऊले भारतीय शासनाला टाज ज्याची कृतीच दक्षीण आशियात शांतता ठेवण्यास उपयुक्त होऊ शकते व चीनचा धूर्तपणा भारत नेपाळ सलोख्यातून उघड पडेल.

संदर्भ (Reference):

1. Lokraj Baral, Nepal Political Party & Parliament, Advet Pub. Delhi-2010.
2. Singh M.K., Nepals Foreign Policy, Shanti Publication, Delhi-2011.
3. काशिप्रसाद श्रीवास्तव, नेपाल का इतिहास, आत्माराम एंड संन्स, दिल्ली,-2010.
4. निर्मला अग्रवाल, भारत-नेपाळ संबंध, एबीडी पब्लिशर्स, जयपूर-2003.
5. डॉ. अर्चना कुमारी, नेपाळ-राजनीती, एम.पी.एस.पब्लिशर्स, दिल्ली-2008.
6. डॉ. मुकेश कुमार झा, भारत नेपाळ संबंध के आयाम, कल्पज पब्लिकेशन, दिल्ली-2012.
7. डॉ.अशंमन पांडे, भारत--नेपाळ संबंध, नवरंज प्रज ाशन दिल्ली-2007.
8. डॉ. कृष्णानंद शुल्क, भारत-नेपाळ संबंध, अंकित पब्लिकेशन, दिल्ली,-2011.
9. सर्वप्रिया संगवान, बी.बी.सी. प्रतिनीधी (बातमी),6 जुलै-2020.

बौध्द धर्मातील मानवतावाद एक ऐतिहासिक विश्लेषण

सरस्वती निवृत्ती सोनाळे

एम.ए.राज्यशास्त्र, एम.ए.सेट इतिहास, एम.ए.एम.फिल.शिजजशास्त्र -नांदेड.

डॉ. एस. जी. जाधव

प्रोफेसर,संशोधन मार्गदर्शक इतिहास विभाग प्रमुख, पीपल्स कॉलेज, नांदेड.

प्रस्तावना (Introduction):

बौध्द धर्म हा मानवतावादी धर्म आहे. इ.स.पू. सहाव्या शतकात उदयाला आलेला बौध्द धर्म हा अल्पावधितच संपूर्ण जगातील एक प्रमुख धर्म बनला, कारण बौध्द धर्माचे तत्वज्ञान हे मानवतावादी असे तत्वज्ञान आहे. बुध्दाने आपले तत्वज्ञान मांडत असतांना मानवाला केंद्रस्थानी ठेवून मांडलेले आहे. तसेच बौध्द धर्माचा पायाच मा-नवाचा विज ास ज ल्याज साधज्याचा आहे. म्हजू-न बुध्दा-ने ज ोजत्याही ज ाल्पनि-ज जोष्टींवर विश्वास ठेवला नाही. जे सत्य वास्तव आहे. त्याचाच स्वीकार केलेला आहे. त्यांनी 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' असे तत्वज्ञान मांडले. सत्य, अहिंसा, समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता सर्वांना कल्याणकारक असे तत्वज्ञा-न असल्या-ने झपाटया-ने बौध्द धर्माचा प्रसार झाला. बौध्द धर्माचा पाया मा-नवता असल्या-ने बुध्दा-ने ज ोजत्याही ज ाल्पनि-ज जोष्टी जसे ईश्वर, आत्मा, पाप, पुज्य अशा सांजितल्या -नाहीत तर बुध्दिप्रामाज्यवादी, विज्ञा-नवादी, मानवतावादी असे तत्वज्ञान सांगितले आहे. तसेच मानवाचे कल्याण करणारे मानवाचा सर्वांगीण विकास साधणारे तत्वज्ञान बुध्दाने मांडले आहे. तसेच बुध्दाने मध्यम मार्गाचा स्वीकार केलेला आहे.

मानवतावादाचा अर्थ (Meaning of Humanism) :

मानवतावाद विविध अर्थाने वापरण्यात येणारी पण काहीशी संदिग्ध अशी ही संज्ञा आहे. प्रबोधनकाळात युरोप खंडामध्ये प्राचीन ग्रीक विज्ञान आणि तत्वज्ञानाचा नव्याने अभ्यास करण्यात येवू लागला. हा अभ्यास ज रणारे मानवतावादी म्हणून ओळखले जावू लागले. यांचा मानवी कतृत्वावर प्रचंड विश्वास होता. या मानवतावादात ईश्वर शास्त्राचा (Theology) नव्याने अभ्यास सुरु झाला. हा मानवतावाद प्रबोधनातील मानवतावाद (Humanism of renaissance) म्हणून पुढे आला. २०व्या शतकात काही विचारवंतानी धार्मिक श्रध्दांना व धर्मतत्वांना आव्हान दिले. माणसाला केंद्रबिंदू मानून केवळ माणसाच्या कल्याणासाठी आपण विचार व प्रयत्न केला पाहिजे, ईश्वराच्या संदर्भातून माणसाचा विचार करण्याची आवश्यकता नाही, असे सांगू लागले. यांच्या विचारसरणीलाही मानवतावाद असे नांव पडले. माणसाच्या सामर्थ्यावर आणि ज र्तृत्वावर विश्वास म्हणजे मानवतावाद असे त्यांचे प्रतिपादन होते. मानवी जीवनात आमूलाग्र बदल ज रु-न हे जीवन कल्याणकारी करता येईल यावर मानवतावाद्यांचा प्रचंड विश्वास आहे. मानवी हक्क आणि व्यक्तीचे स्वातंत्र्य यावर त्यांचा भर असतो. मानवतावादी प्रकृतीवाद (Humanism Naturalism), शास्त्रीय मानवतावाद (Scientific Humanism), नव मानवतावाद (Neo-Humanism), एकात्म मानवतावाद (Integral Humanism) या सर्व मानवतावादाच्या भिन्न भिन्न अंगावर भर दिलेला आहे.

ज ेवळ माणवाच्या कल्याणाचाच विचार झाला पाहिजे. आणि ते कल्याण माणवाच्या कर्तृत्वावर साधले गेले पाहिजे, सामाजिकतेचा अभ्यास करुन मानवाच्या अशा आंकाक्षेला न्याय दिला पाहिजे. यावर मानवतावादी

प्रकृतीवादाचा भर आहे. मानवतावादी प्रकृतिवाद यांत्रिक भौतिकवादापेक्षा (Mechanistic Materialism) िनराळा आहे. ज़ारज यांत्रिज भौतिज़वाद हा ज़ठोर िनयत तत्वावर आधारलेला आहे. जजातील सर्व घटना आणि मानवी व्यवहार निसर्ग नियमानुसार आणि तंत्रानुसार घडतात या कल्पनेला येथे प्रमुख स्थान आहे.

मानव हा बुध्दीमान प्राणी आहे. माणसे बुध्दिच्या साह्याने, लोकशाही शासन व्यवस्थेद्वारा मानवी ज़ल्याणासाठी असा एक समाज निर्माण करु शकतात की, ज्या समाजव्यवस्थेत प्रत्येक माणसाला स्वतःच्या सुप्त गुणांचा विकास करुन घेण्यास संधी मिळते आणि एकुण मानवी कल्याणासाठी ईश्वरी, कृपा प्रसादाची आवश्यकता नाही. या विचारधारेलाच शास्त्रीय मानवतावाद असे म्हणतात.

मानवतावादाची व्याख्या (Defination of Humanism):

१."माणसाला केंद्रबिंदू मानून केवळ माणसाच्या कल्याणासाठी प्रयत्न करणे म्हणजे मानवतावाद होय."

२."मानवामानवात भेदभाव न करता सर्वांना समतेच्या तत्वाने वागणूक देणे आणि सर्व मानवाचे ज़ल्याण साधणे म्हणजे मानवतावाद होय."

३."मानवतावादी तत्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू माणूस आहे."

४."मानवतावाद म्हणजे माणसा-माणसामध्ये कसलाही भेदभाव न करता समानतेची वागणूक देणे होय."

थोडक्यात मानवतावाद म्हणजे मानवाच्या कल्याणासाठी केवळ मानवाला केंद्रस्थानी मानुन मानवा-मानवात भेदभाव न करता सर्वांना समतेची वागणूक यामध्ये दिली जात असते. मानव बुध्दीमान प्राणी आहे. मानवाने ज़ोजताही विचार,प्रसंज आजि घटना स्वीज़ारत असतांना स्वतःच्या बुध्दीवादी दृष्टीने विचार ज़ेला पाहिजे. मानवाला स्वतःचा विकास करण्याचे स्वातंत्र्य असते त्याचप्रमाणे कोणत्याही काल्पनिक बाबींवर विश्वास न ठेवता स्वतः मानवाचेच कल्याण होत असते म्हणून 'मानवता' हा प्रमुख विचार प्रवाह आहे. मानवाने ज़ोजतेही ज़ार्य ज़रत असतांना मानवतावादी दृष्टिज़ोनातून ज़ार्य ज़ेले पाहिजे.

मानवतावाद हा मानवा-मानवात कसलाही भेदभाव न करता, सर्वांना समतेची वागणूक देतो तसेच सर्व मानव प्राणी एकच आहेत. उच्च, निच्च, श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असा कसलाही भेदभाव मानवतावादामध्ये नसतो. संपूर्ण मानवाच्या कल्याणासाठी मानवतावाद हा अत्यंत उपयुक्त असा ठरला आहे. मानवतावादामुळे मानवाचे ज़ल्याण साधण्यास मदत होत असते म्हणूनच संपूर्ण मानवाच्या कल्याणासाठी बुध्दाने स्वतःचे मानवतावादी विचार मांडलेले आहेत. बुध्दाने ईश्वर, आत्मा, पाप, पुण्य, यज्ञ, याग अशा काल्पनिक बाबींना थार न देता स्वतःच्या धम्माचा पाया मानव मानला आणि मानवाच्या कल्याणासाठी मानवतावादी बुध्दिप्रामाण्यवादी असे तत्वज्ञान सांगितले आहे.

बौध्द धर्मात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, ही मानवतावादी मुल्ये आहेत.

बौध्द धर्मातील मानवतावाद पुढील मुद्याद्वारे दिसून येतो.

बौध्द धर्म हा निरिश्वरवादी धर्म आहे :

जगातील इतर धर्मामध्ये ईश्वराला स्थान दिलेले आहे. परंतु बौध्द धर्म हा निरिश्वरवादी धर्म आहे. बुध्दाने ईश्वराचे अस्तित्व नाकारुन मानवाच्या कल्याणासाठी बुध्दिवादी आणि विज्ञानवादी तत्वज्ञान मांडलेले आहे. इतर धर्मामध्ये ईश्वराला केंद्र मानले जाते तर बौध्द धर्मात मानवाला केंद्र स्थानी मानुन मानवाच्या

ज ल्याणाचा प्रयत्न केला जातो इतर काल्पनिक बाबी जसे पाप, पुण्य, कर्मकांड, श्रध्दा, अंधश्रध्दा, यांना बौध्द धर्मात मुळीच स्थान नाही. 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' असे सिध्दार्थ गौतम बुध्दांचे तत्वज्ञान आहे. यामध्ये सर्वांना समा-नतेची वाज्जूज दिली जाते. ज-नज ल्याज साधज्यासाठी बुध्दांनी मा-नवातावादी दृष्टीज ोजातून सर्वांना विकास साधण्याचा अत्यंत उपयुक्त असा मार्ग सांगितला आहे. बुध्दांनी ईश्वर, आत्मा, पाप, पुण्य, कर्मकांड, यांना नाकारले आणि आपले बुध्दिवादी विज्ञानवादी असे मानवतावादी तत्वज्ञान मांडले त्यामुळे मानव प्राणी समान घेवून सर्वांचे कल्याण होण्यास मदत झाली. बौध्द धर्माने ईश्वराचे अस्तित्व नाकारल्यामुळे बौध्द धर्माचा जें द्रबिंदू मानव हाच आहे आणि मानवाच्या कल्याणासाठी बुध्दाने स्वतःचे तत्वज्ञान मांडलेले आहे. बौध्द धर्मात ईश्वराला थारा -नसल्यामुळे बौध्द धर्माला -नास्तिज वादी धर्म असेही म्हटले जाते.

बौध्द धर्म हा बुध्दिवादी धर्म आहे :

बुध्द धम्म हा बुध्दिवादी आहे. भगवान बुध्दांनी बुध्दीला प्रमाण मानुन धम्म स्वीकारावा असे सांगितले आहे. प्रत्येज ाने स्वतःच्या बुध्दीला पटलेतरच बौध्द धम्म स्वीज ारावा असे त्यांनी म्हटले आहे. ईश्वर, आत्मा, ज र्मज ांड इत्यादी बाबी बुध्दांनी -नाज ारल्या. देवाला संतुष्ट ज रज्यासाठी ज ाही माजसाने जतिमान व्हायचे -नाही तर स्वहितासाठीच माणसाने प्रेम केले पाहिजे, बंधुता, म्हणजे मानवा-मानवातील मातृभाव म्हणजे नीती, धम्म म्हणजे निती, धम्म म्हणजे चांगले सदाचाराचे जीवन जगण्याचा मार्ग होय. परस्परात व्यावहारिक संबंध सहकार्य, प्रेम समता, मानणारी नीती म्हणजे मानवतावाद., नास्तिकवादी असेल तोच मानवतावादी असतो, देव, ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग नरक, कर्मविपाक यावर विश्वास ठेवणारा समतावादी असूच शकत नाही. ईश्वरावर श्रध्दा आणि व्यक्ती स्वातंत्र्य, एका ठिकाणी राहूच शकत नाही. बुध्द शरणं गच्छामि, मी बुध्दाला शरण जातो बुध्दाला शरण गेल्यावर त्यात धर्माला स्थान राहणार नाही. तो नास्तीक म्हणजे मानवतावादीच बनतो. तो रुढी-परंपरा आणि अंधश्रध्देतून मुक्त होतो दुसऱ्याचे स्वातंत्र्य संरक्षण करतो.

'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' बुध्दाचे तत्वज्ञान :

भारताच्या प्राचीन इतिहासात बहुजन हा शब्द तत्वज्ञ बुध्दांच्या विचारात सर्वप्रथम साकार झाला. बुध्दाने भारतीय भाषेला हा प्रथम शब्द दिला आणि बहुसंख्य जनाच्या कल्याणाकरिता स्वतःच्या भिक्खूंना चरक भिक्ख्वे चारिकम् 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' असा संदेश दिला. बुध्दांचा हा संदेश जीवनाच्या प्रत्येक जेत्रात कार्यरत झाला. त्याचप्रमाणे श्रेष्ठ आणि प्रभावी विद्वान भिक्खूनी राजाला ही बहुजनांच्या कल्याणाकरीता राज्य करण्यास लावले. बहुजन या शब्दाचा विग्रह केला तर त्यामध्ये दोन शब्द अर्थ आहेत. एक बहु आणि दुसरा जन. बहु म्हणजे विपुल, जास्त, अधिक, असा एक अर्थ असून त्यामध्ये कमी मुठभर, थोडे, मोजके, या शब्दार्थाला -नज ार आहे आजि दुसरा जन या शब्दाचा अर्थ म्हजजे ज-नता, लोज समूह, ज ष्टज री, प्रजा होय. ज्यामध्ये शेतज री, ज ष्टज री, अशी बहुसंज्य ज-नता यांना प्राधान्य आहे ज ारज याच वर्जाचे सर्व पातळयावर शोषण अनेक शतकापासून सुरु आहे. नेमके तेच बुध्दाने पाहिले आणि बहुजनांच्या कल्याणाचा ध्यास घेतला.

बुध्दाला प्राचीन भारतातील शेतज री आजि ज ष्टज री ब्राह्मजी धर्माज डून यज्ञ संस्थेच्या -नावाने पिळल्या जातांना दिसला. त्याचे शोषण होताना दिसले. बहुजनांचे दुःख अनुभवणारे बुध्द हे, जगातील पहिले तत्वज्ञ महापुरुष आहेत. प्राचीन भारताच्या इतिहासात 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' ही घोषणा बुध्दाने सर्वप्रथम जे ली. जगाच्या पाठीवरचा 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' हा पहिला हुंकार बुध्दांच्या मनाने पहिल्यांदा दिला

आजि ङ्रु र साम्राज्यवादी राजवटी विरुध्द बहुज-नांच्या ञ्जराज्य पध्दतीला -ष्ट होतां-ना पाहू-न बुध्द प्रचंड दु:ञी झ ाले. 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' विचारांचा नारा बुलंद करुन सुसभ्य सुसंस्कृत विचारांचा पाया घातला. इ.स.पूर्व सहाव्या शतज ातील बहुज-नांच्या हिताची भूमिज ा आजि दृष्टी देजारा तत्वज्ञ बुध्द हा पहिला वैचारिज आविष्कार आहे. मुठभरांच्या मुठीत बंदीस्त असलेले अधिकार बहुजनांनाही मिळाले. बहुजनापर्यंत ते अधिकार पोहचले पाहिजे.

त्यांच्यामध्ये नवे अधिकार प्राप्तीचे जागरण झाले पाहिजे. हा पहिला उद्‌गार बुध्दांच्या ओठातून बाहेर पडला. जीवनाच्या आणि सभोवतालच्या सामाजिक घडामोडींना दैवी शक्ती, जबाबदार नसून त्यांची कारणे सभोवतालच्या ज ार्यज ारजात आहेत. हे सूत्र बुध्दा-ने उद्‌घटीत जे ले. विचाराचे -नवे आज लन बुध्दा-ने शिज विले. पुरोहितांची लबाडी, अंधश्रध्दा, ढोंज हे भाव-ने-ने समजू-न -न घेता विवेज वादा-ने, बुध्दीच्या ज सोटी-ने आज लन ज रा हे बुध्दाने सांगितले. ही बुध्दांची बहुजन हिताय शिकवण क्रुर, अन्यायी, शोषणवादी, पिळवणूकवादी, मूठभर लोकांच्या विरोधी होती आणि प्रत्येक मानवाच्या मानवतेला आवाहन करणारी होती. त्यामुळे बुध्दांचा विचार राजकारणासाठी लोकशाहीचा झाला. समाजकारणासाठी सामाजिक न्यायाचा झाला. धम्मासाठी नितीमान आदर्श झाला. आर्थिकतेसाठी समतेचा झाला. कायद्यासाठी न्यायाचे समर्थक तत्व झाला. कला साहित्यासाठी मनाचे आंतरिक माणुसकीचे सौंदर्य भावना तत्व झाला.

समता, बंधुता, न्याय या तत्वावर बुध्द धम्माची मांडणी :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडज रां-नी भारतीय राज्यघट-ना निर्माज ज रत असतां-ना ही मूलभूत तत्वे समाविष्ट केलेली आहेत. त्याबद्दल ते म्हणतात, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव हे तत्व मी फ्रेंच राज्यक्रांती पासून उसने घेतलेले आहे असे कोणी समजू नये. मी ते उसने घेतलेले नाही. माझ्या तत्वज्ञानाची मुळे धर्मात आहेत. राज्यशास्त्रात नाहीत. माझा गुरु बुध्द त्यांच्या शिकवणीपासून ते मी काढले आहे. स्वातंत्र्य नि समता याच्याविरुध्द संरक्षण फक्त बंधुभावनेतच आहे. त्याचेच दुसरे नांव मानवता, आणि मानवता हेच धर्माचे दुसरे -नांव होय. बौध्द धर्मामध्ये मानवाला एकात्म ठेवणारी ही मुलभूत तत्वे आहेत. म्हणून बौध्द धर्म हा सर्वांना समानता देणारा, सर्वांचे कल्याण करणारा मानवतावादी असा धर्म आहे. या धर्मात प्रत्येकाला समान अधिज ार व स्वातंत्र्य आणि बंधुभावनेच्या तत्वाप्रमाणे वागणुक दिली जाते तसेच सर्वांना न्याय दिला जात असल्या-ने बौध्द धर्म हा मानवतावादी असा धर्म आहे.

समारोप (Conclusion):

बौध्द धर्मा-ने मा-नवा-मानवात कसलाही भेदभाव न करता सर्वांना समान वागणूक दिली जात असल्याने व बौध्द धर्माचा पाया मानवतावाद हा असल्याने मानवाचे सर्वांगिण कल्याण साधण्यासाठी बुध्दाने मानवतावादी असे तत्वज्ञान मांडलेले आहे. भगवान बुध्दाने जगातील दु:ख नाहीसे करण्याचा मार्ग सांगितला आहे. बुध्दाने बौध्द धर्मात सर्वांना समतेची वागणुक दिली आहे. जे वास्तव आहे. काल्पनिक बाबींना बौध्द धर्मात थारा -नाही. मानवाला त्याच्या कर्मानुसार फळे याच जन्मी भोगावी लागतात. त्याचप्रमाणे मानवाने नैतिक आचरण करावे असे बुध्दाने सांगितले आहे. बौध्द धर्मात सर्वांना समतेची वागणूक दिली जाते. उच्च, निच्च, श्रेष्ठ आणि ज निष्ठ असा कोणताही भेदभाव केला जात नाही. बौध्द धर्माने स्त्रीयांना देखील बौध्द धम्मामध्ये पुरुषाबरोबर स्थान दिले आहे. बौध्द धर्मातील मानवतावादी तत्वज्ञान असल्यामुळे आज जगाला बौध्द तत्वज्ञानाची अत्यंत

आवश्यकता आहे. कारण बुध्दाने सत्य, अहिंसा, शांतता, समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता असे महत्वपूर्ण जजाला उपयुक्त पडणारे तत्वज्ञान सांगितले आहे. बुध्दाने सर्व मानवाचे कल्याण करणारे सर्वांना समान लेखणारे मानवतावादी तत्वज्ञान मांडले आहे. इतर धर्माचा केंद्रबिंदू हा ईश्वर आहे, परंतु बुध्दाने ईश्वर, आत्मा, यज्ञ, याज, या ज ाल्पनिज जोष्टी नाज ारल्या आजि बौध्द धम्माचा पाया, जें द्रबिंदू मा-नवाला जे ले. त्यामुळे मा-नवाच्या कल्याणाचा आणि मानवांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा मार्ग बुध्दाने सांगितला आहे. स्वतः बुध्दाने असे म्हटले आहे जी, मी मोजदाता नव्हे तर मी मार्जदाता आहे. बुध्दाने मा-नवाच्या ज ल्याजाचे तत्वज्ञा-न मांडलेले आहे. म्हणूनच आज जगाला युध्द नको, बुध्द हवा आहे. कारण बुध्दाचे तत्वज्ञा-न हे बुध्दिप्रामाज्यवादी, विज्ञानवादी आणि मानवतावादी असे तत्वज्ञान आहे. मानवी जीवनमूल्ये ही अंतिम मूल्ये होत. हे मानवतावादाचे प्रथम सूत्र आहे. मानव हा शिक्षणाने स्वतःला बदलणारा आणि विकसित होणारा असा प्राणी आहे. स्वतःचे हित साधणे अथवा न साधणे या बाबतीत त्याला स्वातंत्र्य आहे. मानवाच्या हातातच त्याचे भवितव्य आहे. या जगातील त्याचे जीवन म्हणजे इतिहास, ऐतिहासिक परिस्थिती निर्माण करण्याचे अथवा बदलण्याचे त्याला स्वातंत्र्य म्हणजे शक्ती आहे. सत्यासत्य, हिता-हित, नीती, अनीती, पविज्ञा, पवित्र आणि व्यापक अर्थाने योग्य आणि अयोग्य काय याचा निर्णय होत असतो तो मानवीच असतो. मानवच सर्व अस्तित्वाचा मानदंड आहे. अशा प्रकारच्या विचारांनी प्रेरित झालेले आंदोलन मानवतावादी होय.

संदर्भसूची :

१. जोशी श्री लज्मजशास्त्री, इ.स.१९८७, मराठी विश्वज ोष जंड-१३ मुंबई, सचिव महाराष्ट्र राज्य, मराठी विश्वज ोष निर्मिती मंडळ.
२. भोळे भास्कर लक्ष्मण, २००३, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार नागपुर, पिंपळापुरे ॲण्ड पब्लिशर्स.
३. बागल, भाई माधवराव, २००७, बुध्द शरण गच्छामि सांगली, नाग--ालंदा प्रज ाश-न.
४. जरात, प्रकाश, २००५, आंबडेकरवाद समाज आणि संस्कृति, नागपूर, आकांक्षा प्रकाशन.
५. जोशी, जजा-न-न नारायज, १९९५, भारतीय तत्वज्ञा-नाचा बृहत इतिहास (जंड १०) महाराष्ट्रातील प्रबोध-नज ार, पुजे. मराठी तत्वज्ञा-न कोश मंडळ पुणे. शुभदा सारस्वत प्रकाशन.
६. सहस्त्रबुध्दे अविनाश, २००६, भगवान बुध्दाचा जनवादी धर्म, मुंबई, लोकवाङ्मय गृह.

परभणी जिल्ह्याचा ऐतिहासिक आढावा

रंजलकर विनिता विनोदराव

संशोधज विद्यार्थि-नी

डॉ. एस. जी. जाधव

प्रोफेसर, संशोधन मार्गदर्शक इतिहास विभाग प्रमुख, पीपल्स कॉलेज, नांदेड.

प्रस्तावना (Introduction):

अगस्ती ऋषी विंध्य पर्वत ओलांडून आल्यानंतर त्यांनी आपला आश्रम गोदावरीकाठी बांधला. त्यानंतर अनेक ऋषी-मुनी या भागात आले. मुद्दल ऋषींच्या तपश्चर्येने पावन झालेले मुद्दल हे गाव, गोदावरी नदीचा किनारा, वाल्मिकी ऋषींमुळे पावन झालेले वालूर (सेलू) व पांडवांपैकी पार्थाने (अर्जुनाने) वसविलेले पाथरी (पार्थपूर) अशा परभजी जिल्ह्यातील भाजांचे उल्लेज पुराजात आहेत. याशिवाय जै-नपुर (जिंतूर) हे जाव सम्राट अशोज ाच्या राज्यात समाविष्ट होते. या भाजाची संस्ॄ ती प्राची-न ज ाळापासू-न बहराला आली आहे.

हजार-बाराशे वर्षांपूर्वीच्या नृसिंहाच्या, सरस्वतीच्या व जैन तीर्थंकारांच्या मूर्ती या जिल्ह्यात आहेत. जगातील एक आश्चर्य मानावे लागेल अशी एक अधांतरी असलेली जिंतूर येथील पार्श्वनाथ भगवानांची मूर्ती हे या जिल्ह्यातील सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्टय होय. पुरात-न ज ाळातील प्रभावती देवीच्या मंदिरावरु-न सध्या जिल्ह्याचे मुख्यालय असणाऱ्या गावाला परभणी असे नाव पडले. गंगाखेड हे गाव प्राचीन काळापासून दक्षिण काशी म्हणून ओळखले जाते. संत नामदेवाची दासी असा स्वतःचा उल्लेख करणाऱ्या संत जनाबाईंचे वास्तव्य याच जिल्ह्यात गंगाखेड येथे काही काळ होते. त्यांची समाधीही येथेच आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरही परभणी जिल्हा स्वतंत्र भारतात -नव्हता. तो -निजामाच्या स्वतंत्र हैद्राबादमध्ये होता. १३ सप्टेंबर, १९४८ रोजी म्हजजे स्वातंत्र्यानंतर साधारण १३ महिन्यांनी हैद्राबादच्या निजामावर भारतीय पोलिसांनी कारवाई केली व तो भाज भारताच्या अखत्यारीत आणला. परभणी जिल्ह्याचे १ मे १९९९ रोजी विभाजन होऊन हिंगोली या नवीन जिल्ह्याची स्थापना झाली.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामतील परभणी जिल्ह्याचे योगदान (Contribution of Prabahni District to Hydrabad Freedom Struggle):

श्री-निवास बोरीज र-परभणी, दादासाहेब चारठाणकर-चारठाणा, दाजीसाहेब मोहरीर-वसमत, शामराव ताडलिंबेकर-परभजी, भीमराव ज ाळे-परभणी, गोविंदराव आंबेकर-वसमत, श्रीरामजी भांगडिया-सेलू, सदाशिव चौधरी-सेलू, सीताराम कोदंडे-हिंगोली, सजनलाल-सेलू, विनायकराव चारठाणकर-सेलू, हरिभाऊ चारठाणकर-चारठाणा, केशवराव डावरे-परभणी, सखाराम जोगवाडकर-चारठाणा, किशनराव-परभणी, गोपाळ बारबिंड-परभणी, भगवानराव चारठाणकर-चारठाणा, श्रीधर देव-औंढा, भगवानराव खोडवे-हिंगोली, लहानाप्पा कुकडे-हिंगोली, बाबुराव जामकर-हिंगोली, विष्णूपंत अहिरवाडकर-हिंगोली, वासुदेवराव आडगावकर-हिंजोली, जजपतसिंज सो-नूसिंज-हिंजोली, दिजंबर व्यंज ोबा जाधव-हिंजोली, आंबादासराव टाज ळज र-हिंजोली, अर्जु-नसिंज-हिंगोली, श्रीपाद ठोंबरे-हिंजोली, शिवदत्त प्रसाद-हिंगोली, धोंडोपंत वाकोडकर-कळमनुरी, दिगंबरराव गुंडेवार-

ज ळमनुरी, सखाराम डुब्बेवार-कळमनुरी, धर्मपाल भारतिया-ज ळम-ुरी, दिजंबरराव लोलजे-हिंजोली, प्रभाज र दिवाडकर-कळमनुरी. इत्यादी.

वंदे मातरम् संपातील विद्यार्थीः

बाबूराव मुळे-कळमनुरी, हरिहर देशपांडे-शेवाळा, के.बी.देशपांडे-परभजी, व्ही.व्ही.शहाजे-परभजी, हरिहर देविदास ज ुलज र्जी-औंढा, राजेश्वरराव देशपांडे-हिंगोली, बाळाभाऊ शार्दुल-हिंगोली, व्ही.डी.देशपांडे-जिंतूर, डी.डी.देशपांडे-जिंतूर, अनंतराव नामदे-परभणी, दत्तोपंत बुगे-परभजी, जोविंदराव देशमुज-सेलू, पंडितराव देशमुख-कौसडी, गणपतराव देशमुख-परभणी, नीळकंठराव नांदापूरकर-कळमनुरी, धोंडोपंत बंगाळे-औंढा, धुंडीराज वाकोडकर-कळमनुरी, अच्युतराव खोडवे-हिंगोली, गणपतसिंग राजपूत-हिंजोली, दामोदरराव मातेकर-औंढा, व्ही.छत्रपती-परभणी, बाबूराव जामकर-हिंगोली, प्रभाकरराव चामणीकर-परतूर, भास्करराव बोराळज र-हिंगोली, सखाराम पंढरीनाथ-परभणी, दत्तात्रय आंबादासराव-परभणी, सीताराम कोंदडे-हिंजोली, दिजंबर भास्ज र शहाजे-परभणी, शंकरराव मानवतकर-परभणी, दिनकर बळवंत वैद्य-परभजी, -ारहर जंजाधरराव जोरे-परभजी, सुंरलाल सावजी-जिंतूर, रघु-ाथराव इटोलीज र-जिंतूर, दिजंबरराव वि-ायज भारसवाडज र-परभणी, दिगंबर डासाळकर-परभजी, विश्व-ाथ बसोले-हिंगोली. इत्यादी.

इ.स.१९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनातील परभणी जिल्ह्यातील सत्याग्रही व स्थानबध्द :

१.श्रीरामजी भांगडिया, २.सदाशिवराव चौधरी, विनायकराव चारठाणकर, त्रिंबक बेलय्या, मनोहरराव सोनदे, प्रभाकरराव जामकर, विठ्ठलराव जोशी, सीतारामजी भारुका, वि.गो.देशपांडे, बालाजी तुकाराम रोडे, अनंतराव जोशी, नारायण, माणिकराव जोशी, दिगंबरराव मगर, माधवराव घन, सीतारामपंत पिंगळीकर, शंकरराव विठ्ठलराव म्हैसेकर, निवृत्ती दादाराव हिंगणीकर, मधुकर सरदेशपांडे, हरिहरराव भावे, धोंडोपंत जर्जुले, आंबादासराव पांडे, रंगनाथराव देसाई, त्र्यंबक रुईकर, लक्ष्मण चोंडीकर, रंगनाथराव मानवतकर, दिगंबरराव कुलकर्णी, रघुनाथराव चारठाणकर, शंकरबुवा जोशी, नागनाथ बोरुळ, मेघजी पह्मावत, मुंजोबा ज डतन, बळीराम कुमावत, संतुकराव कुलकर्णी, गणपतराव जयपूरकर, भगवानराव खोडवे, वासुदेवराव उर्फ बाबूराव वरुडकर, अच्युतराव खोडवे (स्थानबध्द), दादासाहेब चारठाणकर (स्थानबध्द), द.रा.मेढेकर, वासुदेव जारकर, किशनराव घन, डॉ.श्रीधरराव कुलकर्णी, केशव देवधर, सखाराम सेलूकर, वासुदेव रंगनाथ भुसारी, जोपी जि श-ा चोबी, भास्ज रराव ज डेज र, रामचंद्र फोफसे, बालाजी टाज , म-ोहर राजूरज र, भाऊ तेली, आदिनाथ, तुकाराम जिजा, भीमा रामभाऊ, द्वारका जेठमल, बालाजी गिरी, महादेव हरके, किसन राऊत, राजाराम घिसाडी, राजाभाऊ कवडे, शाळीग्रामपंत जोशी, उत्तमराव कोद्रीकर, दामोदरराव पांगरेकर, दिजंबर मारोतराव सौंदणकर, नारायण मुंजाजी जावळे, सखाराम सौंदणकर. इत्यादी.

महाराष्ट्र परिषदेचे परभजी जिल्ह्यातील पूर्ज वेळ ज ार्यज र्ते :

१.दादासाहेब चारठाजज र-(जिल्हा संघटज), २.अ-ांतराव भालेराव-(जिल्हा संघटज), ३.वि-ायज राव चारठाजज र-(जिल्हा संघटज), ४.द.रा.मेढेज र-(परभजी शहर संघटज), ५.रघु-ाथराव चारठाजज र-(परभजी तालुज ा संघटज), ६.दीपाजी पाटील-(ज ळम-ुरी तालुज ा संघटज), ७.भी.ल.परतूरज र-(ज ळम-ुरी तालुज ा संघटज), ८.सजाराम पत्ज ी-(हिंजोली तालुज ा संघटज), ९.भुजंजराव जै-ा-(हिंजोली शहर संघटज), १०.जंजाप्रसादजी अज्रवाल-(वसमत तालुज ा संघटज), ११.बा.भ.जोशी-(वसमत तालुज ा संघटज), १२.शामराव

इजारदार-(वसमत तालुज ा संघटज), १३.प्रभाज र वाईज र-(जिंतूर तालुज ा संघटज), १४.नंदलाल राठी-(जिंतूर तालुज ा संघटज), १५.वि.वा.देशपांडे, देसाई-(परतुर तालुज ा संघटज), १६.अमृतराव आंबेज र-(परतूर तालुज ा सहाय्यज संघटज), १७.जोविंदराव रामपूरज र-(जंजाजेड तालुज ा संघटज), १८.सजारामपंत नाथ्रेज र-(मानवत शहर संघटज), १९.सदाशिवराव चौधरी-(पाथ्री तालुज ा संघटज), २०.दिजंबरराव ज ुलज र्जी-(मानवत शहर सहाय्यज संघटज), २१.जि शनराव सवनेज र-(हिंजोली तालुज ा सहाय्यज संघटज) इत्यादी.

इ.स.१९४७-४८ चे परभणी जिल्ह्यातील सत्याग्रही :

१.मुकुंदराव पेडगावकर, २.आर.बी.देशपांडे, ३.शिवशंकर, ४.वासुदेवराव बसोले, ५.सखारामपंत पत्की, ६.बाबासाहेब सवनेकर, ७.रघुनाथराव चारठाणकर, ८.वामनराव नायक, ९.विश्वनाथराव कातनेश्वरकर, १०.हनुमंतराव मोहरीर, ११.श्रीरामजी भांगडिया, १२.रंगनाथराव लाखकर, १३.मनोहरराव खेडकर, १४.सदाशिवराव सावरगावकर, १५.नारायणराव उंडेगावकर, १६.शंकरराव खळीकर, १७.काशीनाथराव अंबेकर, १८.शंकरराव जोशी कुर्तडीकर, १९.वि.वा. देसाई, २०.सखारामपंत नाथ्रेकर, २१.किशनराव सवनेज र, २२.बळीराम कुमावत, २३.तेजपाल खिमजी, २४.विठ्ठल सावजी, २५.जनकराव नरसिंगरराव भगवतीकर, २६.वासुदेवराव वरुडज र, २७.डॉ.बाबूराव देशपांडे, २८.जि शनराव पाटील, २९.सजाराम औटी, ३०.रामभाऊ टाज , ३१.मनोहर राजूरज र, ३२.रंजनाथराव बंजाळे, ३३.वासुदेवराव बंजाळे, ३४.दत्तोपंत आजलावे, ३५.सौ.उषा पांगरेकर, ३६.सौ.सीताबाई नांदापूरकर, ३७.बन्सीलाल शर्मा, ३८.द्वारकादास दायमा, ३९.बाबूलाल माणिकचंद राठोड, ४०.हरिहर कहाळेकर, ४१.मेघजीभाई, ४२.तुकाराम रामचंद्र, ४३.नाथबा दगडू नाईकवाडे, ४४.बाबूराव बेंद्रे, ४५.गणपत भीमाजी, ४६.किशनराव देशमुख, ४७.मोहनराव देशमुख, ४८.भास्कर रावसाहेब कडेकर, ४९.मुंजाबा कडतन, ५०.किसन तेली, ५१.प्रभाकराव शेवाळकर, ५२.नागोबा माळी, ५३.अच्युतराव नाथ्रेकर, ५४.नामदेवराव बांगर, ५५.नेमीनाथ जैन, ५६.केशवराव देऊळगावकर, ५७.गोपी किशन चोबी, ५८.आदीनाथ जैन, ५९.नेमीनाथ खलसे, ६०.रावसाहेब सुतार, ६१.नागनाथ चक्रपाणी, ६२.बाबादेव, ६३.भद्रसेन राठोड, ६४.दिगंबरराव कुलकर्णी, ६५.नेमाजी जयराम बोराळकर, ६६.राजेश्वरराव जंडेराव कुलकर्णी केंद्रेकर, ६७.सखाराम तेली, ६८.सखाराम अण्णा सोनार, ६९.बाबूराव दादाराव गुरव, ७०.दिगंबर बंडाप्पा, ७१.देवराव अण्णा केंद्रेकर, ७२.बाबू वैजनाथ, ७३.गणपत गोविंदराव सातोनकर, ७४.दगडू पुंजाजी डोके, ७५.पुंडलिक राऊत, ७६.सोनाजी उफाड, ७७.सोनाजी गंगाराम कचारी, ७८.जगन्नाथ तेली, ७९.गणपत वायाळ, ८०.मन्नालाल अग्रवाल, ८१.बाबू अप्पा वाणी, ८२.अमृतराव अंबेकर, ८३.गोविंद पडुळे, ८४.हरिभाऊ शिकारे, ८५.अंबादास जोशी, ८६.अप्पाराव तुकाराम माळी, ८७.गोविंद पुरी, ८८.गणपत आसरुबा सोळुंके, ८९.यादव शिवराम पडुळे, ९०.बापूराव रामचंद्र भोसले, ९१.हनमंतराव लांडगे, ९२.अंबादासराव ज ुरुंदज र, ९३.फुलाजी अलजुंडे, ९४.मारोती सटवाजी जटपल्ली, ९५.मारोती निराळी, ९६.हनमंतू बोचकरी, ९७.विश्वनाथ तुकाराम लक्कमवार, ९८.मनोहर जिवनाजी बंडेवार, ९९.भिवराजी तुकाराम सातलवार, १००.गणेश राजाराम सोलापुरे, १०१.दिगंबर सीताराम चिलकेवार, १०२.बालाजी दमाजी सादलवार, १०३.गोविंद दळबा साधू, १०४.शंकर महादू दुर्गमवार, १०५.राजाराम नागोबा दासेवार, १०६.रघुनाथ नारायज बोदलवार, १०७.आत्माराम मुंजाजी जोबाडे, १०८.नारायज रामजी शातलवार, १०९.जंजाधर सटवाजी

मॅकेवार, ११०.गंगाधर काळोजी कॅदलवार, १११.भागाराम नागोबा बाचेवार, ११२.पाराजी महादू खेदराम, ११३.गणपत राजाराम खेदराम, ११४.बालाजी नारायण कॅदलवार, ११५.राजाराम दशरथ खेदराम, ११६.केशव शंज्रराव डावरे, ११७.जंजाराम महादू पुरपटवार, ११८.विश्व-ाथ अर्जु-न बोचज्री, ११९.विश्व-ाथ संतोबा साळी, १२०.राजाराम सटवाजी जटपल्ली, १२१.जजपत -ीळज्ंठ सरोदे, १२२.देवीदासराव त्र्यंबज्राव ज्रुंदज्र, १२३.रामज्ृष्ज रामरत-न बाहेती, १२४.-ारायज जोविंदराव ज्मळे, १२५.विठ्ठल मा-ेजी मेटे, १२६.सजाराम काशीनाथ कासार, १२७.नागनाथ चिमणाजी जैन, १२८.शांतीनाथ परशराम जैन, १२९.बाबूराव कन्नेवार, १३०.चांदोजी हरबाजी चित्तेवार, १३१.ज्शिन हिरामज लोहार, १३२.व्यंज्टस्वामी जोविंदस्वामी अय्यावार, १३३.किशन यादवजी इंगोले, १३४.येल्लप्पा रामजी अंगरवार, १३५.शिवाजी संभाजी जिंदमवार, १३६.अंबादास बापूराव कोमलवार, १३७.नारायण सीताराम खेदराम, १३७.दत्ता बापूराव इंगोले, १३९.गंगाधर रुक्माजी पाप-वार, १४०.जजपत -रसिंजा ज्टेवार, १४१.श्रीनिवास -रसय्या अय्यावार, १४२.मा-ेजी भीमराव तेली, १४३.तुकाराम राजाराम खेदराम, १४४.गणपत भुजय्या जंगम, १४५.गंगाधर पुंजाजी महाजन, १४६.कोंडवा भीमराव तेली, १४७.रुक्माजी धर्माजी मंतलवार, १४८.श्रावण रामजी खेदराम, १४९.विश्वनाथ महादू जैरमकोंडे, १५०.विश्वनाथ बाबा झिळे, १५१.बाबा गंगाराम खेदराम, १५२.गणपत चुडामण भुसे, १५३.गंगाधर चिमजाजी अंबटवार, १५४.बालाजी ज्ाळोजी पालीमज्र, १५५.सुलभाजी जजपतराव इंजोले, १५६.थज्जय्या भूमय्या जंजम, १५७.जजपतराव भुजंजराव -ाईज्, १५८.विश्व-ाथ शंज्रसा बावळे, १५९.ज-ार्द-न ज्या-ोबा टाज्, १६०.पुंजाजी माधवराव टेहेरे, १६१.लज्मज शेषाद्री चिलज्ेवार, १६२.मंजाजी तुज्राम तालेवार, १६३.ज्शिन यशवंता सो-ार, १६४.महादू संभाजी ज्ुंटे, १६५.डिजाजी शहा-जी मोज्ळे, १६६.राजाराम शहा-जी मोकळे, १६७.रामा काळे, १६८.तुळशीराम काळे, १६९.भिका केंधळीकर, १७०.केशव देवधर, १७१.भाऊ तेली, १७२.लघुरुद्र, १७३.रामप्रसाद मानधने, १७४.मारोती ढेकळे, १७५.त्र्यंबक बेलय्या, १७६.सदाशिव शामराव हर्षे, १७७.बाळाभाऊ गिरी, १७८.किशन रंगनाथ राऊत, १७९.तुकाराम जिजा लहाने, १८०.श्रीपाद ठोंबरे, १८१.माणिक महाजन पूर्णेकर, १८२.रतनलाल मुंदडा, १८३.अच्युतराव वालूरकर, १८४.रामचंद्र घन, १८५.लक्ष्मीकांतराव देशपांडे चारठाणकर, १८६.रामजी बुधलाजी जाधव, १८७.निवृत्ती दादाराव, १८८.विरुपाक्ष महाजन बल्लाळ, १८९.बाबाराव गोविंदराव रेंगे, १९०.वामन गुणाजी लाड, १९१.संतोजी ज्ञानोबा लाड, १९२.किशन भाऊराव विश्वंभर, १९३.अनंत विठ्ठलराव शहाणे, १९४.गणपतराव सदाशिवराव रेंगे, १९५.बळीराम राजाराम लाड, १९६.पांडुरंगराव कदम, १९७.बद्रीनाराण शर्मा, १९८.तुकाराम मारोती इंगोले, १९९.सदाशिव गाडेकर, २००.नाथू इकडे इत्यादी.

समारोप (Conclusion) :

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची -िर्मिती झाली. महाराष्ट्रात एज्ूज सहा महसूल विभाजात आजि ३६ जिल्ह्याचे १०९ उपविभाग असून त्यामध्ये ३५७ तालुक्यांचा समावेश आहे. अकोला (१ मे १९६०), अमरावती (१ मे १९६०), बुलढाणा (१ मे १९६०), यवतमाळ (१ मे १९९८), वाशिम (१ जुलै १९९८), औरंगाबाद (१ मे १९६०), बीड (१ मे १९६०), जाल-ा (१ मे १९८१), उस्मा-ाबाद (१ मे १९६०), लातूर (१६ ऑजस्ट १९८२), नांदेड (१ मे १९६०), परभणी (१ मे १९६०), हिंगोली (१ मे १९९९), मुंबई शहर (१ मे १९६०), मुंबई उपनगरी (१

ऑक्टोंबर १९९०), ठाजे (१ मे १९६०), पालघर (१ ऑजस्ट १९१४), रत्नाजिरी (१ मे १९६०), सिंधुदुर्ज (१ मे १९८१), भंडारा (१ मे १९६०), चंद्रपूर (१ मे १९६०), जडचिरोली (२६ ऑजस्ट १९८२), जोंदिया (१ मे १९९९), नागपूर (१ मे १९६०), वर्धा (१ मे १९६०), धुळे (१ मे १९६०), जळगाव (१ मे १९६०), नंदुरबार (१ जुलै १९९८), नाशिक (१ मे १९६०), अहमदनगर (१ मे १९६०), कोल्हापूर (१ मे १९६०), पुणे (१ मे १९६०), सांगली (१ मे १९६०), सातारा (१ मे १९६०), सोलापूर (१ मे १९६०), रायगड (१ मे १९६०)

औरंगाबाद, बीड, जालना, उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड, परभणी, हिंगोली, हे आठ जिल्हे औरंगाबाद विभाजात मराठवाडा या प्रदेशात असू-न परभजी हा १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याच्या -िर्मितीसोबतच स्थाप-न झालेला जिल्हा असून परभणी जिल्ह्यातून हिंगोली या जिल्ह्याची १ मे १९९९ रोजी निर्मिती करण्यात आली. परभजी हे शहर हे परभजी जिल्ह्याचे मुज्यालय असू-न परभजी जिल्हा धार्मिज पर्यट-नासाठी प्रज्यात आहे. परभणी जिल्ह्यात परभणी, जिंतूर, गंगाखेड, पूर्णा, सेलू, पाथरी मानवत, पालम, सोनपेठ हे ९ तालुके आहेत.

संदर्भसूची :

१. चौधरी जि .ज ा. "महाराष्ट्र राज्य जॅझेटिअर परभजी जिल्हा" ज ार्यज ारी संपादज व सचिव दर्शनिज ा विभाज महाराष्ट्र राज्य मुंबई. मराठी आवृत्ती : (सुधारित) १९८८.

२. देशमुख राणी, "आपला परभणी जिल्हा" कल्पना प्रकाशन, नांदेड. आवृत्ती : जानेवारी २००८.

३. लव्हाळे बाळासाहेब माणिकराव, "आपला परभणी जिल्हा" ज्ञानेश्वरी प्रकाशन, डोंबिवली पश्चिम. प्रथमावृत्ती : ११ एप्रिल २०१३.

४. श्री व सौ ज़ुंटे, "परभजी-हिंजोली जिल्हा दर्श-न" मंदिर ज ोश प्रज ाश-न, पुजे. प्रथमावृत्ती : सप्टेंबर २०००.

५. देऊळजांवज र शरद, "उजाळा (महाराष्ट्रात जाजलेल्या परभजी-हिंजोली जिल्ह्यातील घट-नांचा)" ज्रंथलोज, सौ.मि-नाजी सुधीर देऊळजांवज र सुरुची रेसिडे-सी, फ्लॅट -ं.९, धूत बंजल्यासमोर, आं-नदविहार ज ॉल-नी, इटजेडा-ज ांच-नवाडी, पैठजरोड, औरंजाबाद. प्रथमावृत्ती : १० फेब्रुवारी २०१६ .

६. (संपादक) स्व.हेमराज जैन आणि अतिथी संपादक इंद्रजित भालेराव, "प्रभावती दिवाळी विशेषांक २०१८" अनिल हेमराज जैन नानल पेठ, परभणी.

७. संपादक स्व.हेमराजजी जैन आणि अतिथी संपादक इंद्रजित भालेराव, "प्रभावती दिवाळी विशेषांक २०१७".

संघ प्रार्थना : एक अभ्यास

Dr. Shashikant B. Dargu
Assistant Professor
Dept.of Sanskrit,NSB College, Nanded.

विश्व संस्कृतीच्या इतिहासात भारत देश सर्वप्राचीन व व सर्व समृद्ध देश आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम' अर्थात ही संपूर्ण पृथ्वी एक परिवार आहे, अशी या देशाची धारणा आहे. अगदी वेदकाळापासून या देशातील नागरिकांनी मानवतेचा एक उत्तम आदर्श जगासमोर प्रस्तुत केला आहे. आध्यात्मिक प्रवाह हा या देशाचा प्रमुख आधार आहे. धर्मप्रधान या राष्ट्राने संपूर्ण पृथ्वीवर राज्य करणारे वीरपुत्र निर्माण केले, याची साक्ष आपल्याला इतिहासात पहावयास मिळते. देव देश आणि धर्म यासाठी प्राणांची आहुती देणारे अनेक वीर या देशांमध्ये झालेले पहावयास मिळतात आजही हा प्रवाह अखंडित चालूच आहे.

देश म्हणजे केवळ सीमा व त्यातील जमिनीचा तुकडा नसून तो एक राष्ट्रपुरुष आहे किंवा मातृभूमी आहे अशाप्रकारे या देशात धारणा रुजलेली आहे. म्हणून वैदिक काळापासून आजपर्यंत अनेक प्रकारची सूक्त, मंत्र, काव्यरचना, प्रार्थना आपल्याला पहावयास मिळतात. या काव्य निर्मितीच्या परंपरेत संस्कृत साहित्याने फार मोठे योगदान केलेले आहे. आधुनिक संस्कृत साहित्यात 'वंदे मातरम' हे गीत भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचे समर गीत झालेले पाहावयास मिळते. वंदे मातरम - हा स्वातंत्र्य संग्रामाचा मंत्र ठरला होता.

स्वातंत्र्याच्या लढ्यामध्ये या गीताने अनेक तरुणांना प्रेरित केले. याच याच मालिकेतील एक तरुण म्हणजे डॉक्टर केशव बळीराम हेडगेवार. डॉक्टरांनी स्वातंत्र्यलढ्यात हिरीरीने सहभाग घेतला. परंतु एवढ्याने त्यांचे समाधान झाले नाही. त्यांनी भारतीय संस्कृती रक्षणाकरिता एका संघटनेची स्थापना करण्याचे ठरविले. इसवी सन 1925 रोजी विजयादशमीच्या शुभमुहूर्तावर अगदी पंधरा-वीस जणांच्या उपस्थितीमध्ये संघाची स्थापना डॉक्टर हेडगेवार यांनी आपल्या निवासस्थानी केली. शारीरिक लष्करी आणि राजकीय अशा तीन प्रकारचे शिक्षण आपण स्वतः घेऊन ते इतरांना द्यावयाची असे ठरले होते. संघटना म्हटल्यानंतर त्याची एक कार्य करण्याची पद्धती निश्चित असावी यादृष्टीने वर्धा जिल्ह्यातील श्री नानासाहेब यांच्या सिंदी गावात श्री बबनराव पंडित यांच्या निवासस्थानी चिंतन बैठकांचे आयोजन केले. याप्रसंगी कृष्णराव मोहरील, अप्पाजी जोशी, माधवराव, तात्याराव तेलंग, विठ्ठलराव पत्की, बाळासाहेब देवरस, बाबाजी सालोडकर इत्यादी ज्येष्ठ कार्यकर्ते उपस्थित होते. चिंतन बैठकीतून संघाची कार्यपद्धती निश्चित होत होती. यात संघ प्रार्थनेचा प्रमुख विषय समोर आला. संघाची तत्कालीन प्रार्थना -

नमो मातृभूमी जिथे जन्मलो मी.
नमो आर्यभूमी जिथे वाढलो मी
नमो पुण्यभूमि जी एच याच कामी
पडो देह माझा सदा ती नमी मी.

अशा पद्धतीने मराठी भाषेतील काव्यपंक्तींनी मातृभूमीला वंदन केले होते. त्यानंतर संघाने मराठी प्रांताच्या सीमा ओलांडल्या तसेच हिंदी प्रांताच्या ही सीमा ओलांडल्या हे जाणून बंगाल, कर्नाटक, गुजरात व समस्त हिंदुस्थानातील सर्वांना म्हणता येईल अशी प्रार्थना तयार करण्याचे ठरले. याविषयी चिंतन बैठकीतील सर्वांनी स्वतःची मते मांडली. गुरुजींनी हा मसुदा डॉक्टरांसमोर ठेवला. तेव्हा भारतीय भाषांची जननी संस्कृत या भाषेत प्रार्थना असावी, असे सर्वानुमते ठरले. प्रार्थनेचा आशय मराठीत तयार करण्यात आला. संघाची प्रार्थना गद्य स्वरूपात तयार झाली. परंतु प्रश्न होता याचे संस्कृत भाषांतर कोण करणार ? अनेक विद्वानांची पंडितांची नावे समोर आली. शेवटी दोन पंडितांकडे प्रार्थना अनुवादकांकरीता पाठविण्याचे ठरले. एका स्वयंसेवी स्वयंसेवकास नागपूरला श्री नरहरी भिडे यांच्याकडे पाठवण्यात आले.

1939 इसवी सणाच्या फेब्रुवारी महिन्यात अगदी एका दिवसात श्री नरहरी भिडें यांनी नमस्ते सदा वत्सले.......या ओळींनी प्रारंभ होणारी संघ प्रार्थना रचनाबद्ध केली. अगदी प्रासादिक शब्दांमध्ये साकारलेली ही रचना भुजंगप्रयातवृत्तात रचलेली आहे. अर्थाप्रमाणे शब्द अवतरले, काव्य एकटाकी लिहून झाले श्री. नरहरी रावांनी स्वयंसेवकाला काव्यरचनसह परत परत पाठविले. दैवी चमत्कारांप्रमाणे सर्वांनाच आश्चर्य वाटले. रात्रीच्या चिंतन बैठकीत या प्रार्थनेचे वाचन करण्यात आले. अशा पद्धतीने संघाची नवीन संस्कृत प्रार्थना निर्माण झाली.

प्रार्थना

नमस्ते सदा वत्सले मातृभूमे
त्वया हिन्दुभूमे सुखं वर्धितोहम् ।
महामङ्गले पुण्यभूमे त्वदर्थे
पतत्वेष कायो नमस्ते नमस्ते ।।१।।
प्रभो शक्तिमन् हिन्दुराष्ट्राङ्गभूता
इमे सादरं त्वां नमामो वयम्
त्वदीयाय कार्याय बध्दा कटीयं
शुभामाशिषं देहि तत्पूर्तये ।
अजय्यां च विश्वस्य देहीश शक्तिं
सुशीलं जगद्येन नम्रं भवेत्
श्रुतं चैव यत्कण्टकाकीर्ण मार्गं
स्वयं स्वीकृतं नः सुगं कारयेत् ।।२।।
समुत्कर्षनिःश्रेयसस्यैकमुग्रं
परं साधनं नाम वीरव्रतम्

तदन्तः स्फुरत्वक्षया ध्येयनिष्ठा

हृदन्तः प्रजागर्तु तीव्रानिशम् ।

विजेत्री च नः संहता कार्यशक्तिर्

विधायास्य धर्मस्य संरक्षणम् ।

परं वैभवं नेतुमेतत् स्वराष्ट्रं

समर्था भवत्वाशिषा ते भृशम् ।।३।।

भारत माता की जय ।।[ii]

हे वत्सल मातृभूमे तुला सदैव नमस्कार असो. हे हिंदूभूमी, तू पालन-पोषण केली आहेस. हे मंगले, हे पुण्य भूमी माझा देह तुझ्या कामी समर्पण होऊ दे. मी तुला पुनःपुन्हा वंदन करतो.

हे परमेश्वरा, हिंदुराष्ट्राचे आम्ही पुत्र तुला सादर नमस्कार करीत आहोत. तुझ्याच कार्यासाठी आम्ही कटिबद्ध आहोत. त्या कार्यपूर्ती चा आम्हाला आशीर्वाद दे. आम्हाला शक्ती दे. संपूर्ण विश्व नतमस्तक व्हावं असं शुद्ध चारित्र्य दे. आम्ही स्वतःहून पत्करलेला हा काट्यांनी भरलेला मार्ग सुगम होईल अस आम्हाला ज्ञान दे.

उच्च असे आध्यात्मिक सुख आणि ऐक समृद्धी प्राप्त होण्यासाठी लागणारी अशा वीर व्रताची भावना आमच्या अंतकरणात सदैव उत्स्फूर्त होत राहू दे. निष्ठा आमच्या मनात सदैव जागती राहू दे. तुझ्या कृपेने आमची ही संघटीत कार्यशक्ती आमच्या धर्माचे संरक्षण करून या राष्ट्राला वैभवाच्या सर्वोच्च शिखरावर पोहोचविण्यास समर्थ होऊ दे.

भारत माता की जय.[iii]

अशी ही संघ प्रार्थना सिद्ध झाली. ही संघ प्रार्थना पुणे संघ शिक्षा वर्गात सर्वप्रथम म्हणल्या गेली. नुकतच इसवी सन 2015 मध्ये संघ प्रार्थनेच्या 75 वा वर्धापन महोत्सव साजरा करण्यात आला.[iv]

प्रार्थनेचे महत्त्व

कोणतेही कार्य करावयाचे असेल तर त्या कार्याचा उद्देश स्पष्ट असावा, आपण तो पूर्णपणे जाणून घ्यावा. एक सर्वसामान्य धारणा असते. संघामध्ये दररोज शाखेवर प्रार्थना म्हटली जाते. प्रार्थना ही प्रत्येक स्वयंसेवक पाठ हवी तिचे उच्चार शुद्ध असावे याकडे कटाक्षाने लक्ष दिले जाते.
प्रार्थना हा एक मंत्र होय म्हणून तिचे उच्चारण शुद्ध स्वरूपात व्हावी तिचा सार स्वयंसेवकाने आपल्या जीवनामध्ये अंगीकारला पाहिजे.

प्रार्थनेच्या पहिल्या श्लोकात – 'नमस्ते सदा वत्सले मातृभूमे' मातृभूमीला अभिवादन केले आहे. आपल्या राष्ट्रावर प्रत्येक व्यक्तीची असीम निष्ठा असते. ही भक्ती या पहिल्या चरणात व्यक्त केली आहे. आम्ही सर्व हिंदू म्हणून आमची मातृभूमी हिंदुभूमी होय. 'महामङ्गले पुण्यभूमे त्वदर्थे पतत्वेष कायो नमस्ते नमस्ते ।।१।।' - हे हिंदूभूमी, तू पालन-पोषण केली आहेस. हे मंगले, हे पुण्य भूमी माझा देह तुझ्या कामी समर्पण होऊ दे. मी तुला पुनःपुन्हा वंदन करतो. ती आम्हाला अतिशय पवित्र आहे म्हणून तिला पुण्यभूमी असे संबोधले आहे. या पवित्र भूमीवर जन्मास येणे हे आमच्या

करिता भाग्यकारक आहे मंगलमय आहे. मातृभूमी म्हणजे केवळ दगड धोंडे आणि माती नसून ती एक कर्मभूमी मुख्य भूमी होय, तो एक दिव्यत्वाचा साक्षात्कार होय, आदिशक्ती होय. तिचा साक्षात्कार हेच जीवनाचे अंतिम लक्ष होईल असे जाणून प्राणपणाने दिवस-रात्र तिची सेवा करणे हे आमचे आद्य कर्तव्य होय. 'अजय्यां च विश्वस्य देहीश शक्तिं सुशीलं जगद्येन नम्रं भवेत् । श्रुतं चैव यत्कण्टकाकीर्ण मार्गं स्वयं स्वीकृतं नः सुगं कारयेत् ।।२।।' हे परमेश्वरा, हिंदुराष्ट्राचे आम्ही पुत्र तुला सादर नमस्कार करीत आहोत. तुझ्याच कार्यासाठी आम्ही कटिबद्ध आहोत. त्या कार्यपूर्ती चा आम्हाला आशीर्वाद दे. आम्हाला शक्ती दे. संपूर्ण विश्व नतमस्तक व्हावं असं शुद्ध चारित्र्य दे. आम्ही स्वतःहून पत्करलेला हा काट्यांनी भरलेला मार्ग सुगम होईल अस आम्हाला ज्ञान दे.

जे सेवा कार्य आपण करीत आहोत तो ऐश्वर्य कार्याचा अंश आहे आणि आपण सर्व या हिंदुराष्ट्राचे अंग आहोत. म्हणून विराम सारखे जीवन जगण्याचे वृत्त आम्ही स्वीकारले आहे या मार्गात येणाऱ्या अडचणींना योग्य प्रकारे तोंड देण्याचा विराचा संकल्प आहे. या मार्गावर अतिशय शांत चित्ताने, विचारपूर्वक वाटचाल करून यश प्राप्त करू शकू इतके डोके शांत आणि अविचल असावे. यानंतर प्रार्थनेत विशुद्ध चारित्र्यसंपन्न जीवन जगण्याची प्रार्थना केलेली आहे.

References:

1. Sa.m.wikisource.org
2. Mrs. Mrunalini Joshi (1986) *Om Rashtraya Swaha*, Ravi Ghatpande , Snehal Publication, 1228/B, Shivaji Nagar, Pune 411004 Pg.104
3. Mrs. Mrunalini Joshi (1986) *Om Rashtraya Swaha*, Ravi Ghatpande , Snehal Publication, 1228/B, Shivaji Nagar, Pune 411004 Pg.104
4. Samvada.org 75 years for RSS Prarthana 'Namaste Sada Vatsale Matrubhume'.May 19, 2015RSS

संतों की भक्ति भावना एवं मानसिक स्वास्थ्य

डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे
हिंदी विभागाध्यक्ष एवं असोसिएट प्रोफेसर
महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपुर. जि. लातूर (महाराष्ट्र)

हिंदी साहित्य के इतिहास के चार प्रमुख कालों में से एक काल 'भक्तिकाल' एक अत्यंत महत्वपूर्ण काल है. इसे 'स्वर्णकाल' भी कहा जाता है. आ. रामचंद्र शुक्ल जी ने इसका कालखंड सं.1375 से1700 तक निर्धारित किया है. इस काल में भक्ति की दो मुख्य धाराएँ- निर्गुण और सगुण प्रवाहित हुईं. इनमें से निर्गुण की जो दो उपधाराएँ- 'ज्ञानमार्गी काव्यधारा' और 'सूफी या प्रेममार्गी काव्यधारा' प्रवाहित हुईं जिसमें ज्ञानाश्रयी निर्गुण संत काव्यधारा का जो साहित्य है वह संत साहित्य के अंतर्गत आता है. जैसे कि डॉ. माधव सोनटक्के जी का कथन है कि -"भक्तिकाल में 'निर्गुण ब्रह्म' को आराध्य मानकर भक्ति साहित्य दो रूपों में सृजित हुआ है-1. संत साहित्य और 2. सूफी साहित्य. दोनों के आराध्य 'निर्गुण' होने के बावजूद आराध्य और उसके प्रति भक्तिभाव प्रस्तुतीकरण की शैली में पर्याप्त अंतर है. साथ ही दोनों के दार्शनिक पक्ष में भी अंतर है. इसीलिए 'निर्गुणोपासक' होने के बावजूद दोनों के साहित्य में अंतर है."[1]यहाँ समीचीन लगता है.

हम देखते हैं कि भक्तिकाल में भक्ति की जो अजस्र धारा प्रवाहित हुई वह संत साहित्य से प्रारंभ होती है. हिंदी के संत नामदेव, कबीर, रैदास, नानक देव का जो साहित्य है वह भक्ति भावना से ओतप्रोत है. इनके साहित्य में भक्ति और शक्ति का अद्भुत सामर्थ्य है. जिन्होंने भक्ति का मार्ग प्रशस्त किया वे हैं महाराष्ट्र के वारकरी संप्रदाय के प्रवर्तक संत नामदेव. संत नामदेव जी ने भक्ति की पताका पूरे भारत में फहराई. 26 अक्टूबर 1270 को मराठवाड़ा के हिंगोली जिले के 'नरसी बमनी' नामक गाँव में संत नामदेव का जन्म हुआ. हालाँकि इनके जन्म स्थल के बारे में मतभेद हैं. इनके पिता का नाम दामा शेटी और माता का नाम गोनाई था. गोविंद शेटी (सदावर्ते) जी की बेटी राजाई से शादी करने के बावजूद इनका मन घर-गृहस्थी में नहीं लगा. सांसारिक मोह- माया का त्यागकर वे 'विठ्ठल' की सेवा में पंढरपुर चले गए. अपने आराध्य देव 'विठ्ठल' की भक्ति में इनका मन खूब लगा. बाद में वहाँ से वे पंजाब चले गए. अपने सगुण और निर्गुण पदों के माध्यम से उन्होने भक्ति और ज्ञान का सुंदर समन्वय स्थापित किया. 'नामदेव गाथा' में इनके 'ढाई हजार मराठी अभंग' संकलित हैं तो इनके हिंदी पदों की संख्या 230 हैं जिसके माध्यम से उन्होंने भक्ति और ज्ञान के साथ मानसिक एवं सामाजिक स्वास्थ्य को ठीक रखने का प्रयत्न किया है. यही कारण है कि उनकी भक्ति भावना में हमें अलग प्रकार का आनंद मिलता है. यथा-

"आनीळे कुम्भ भराईले ऊदक ठाकुर कउ इसनानु करऊ ।
बइ आलीस लख जी जल महि होते बीठलु भैला काइ करू ।।
जत्र जाउ तत बीठलु भैला ।
महा अनंद करे सद केला....।।"[2]

हम देखते हैं कि मन की प्रसन्नता के लिए ईश्वर का स्मरण आवश्यक है. इससे हमें आत्मिक बल हम में आ जाता है और अपने कार्य में सफलता प्राप्त होती है. यही बात नामदेव कहते हैं-

"हरि नांव हीरा हरि नांव हीरा ।
हरि नांव लेत मिटै सब पीरा ।।
हरि नांव जाती हरि नांव पांती ।
हरि नांव सकल जीवन मैं क्रांति ।।
हरि नांव सकल सुषम की रासी ।
हरि नांव काटै जम की पासी ।।
हरि नांव सकल भुवन ततसारा ।
हरि नांव नामदेव उतरै पारा ।।"[3]

अज्ञान, दरिद्रता के कारण अंधविश्वास के चंगुल में फँसे लोगों के उद्धार का कार्य कबीर जैसे संतों ने किया है. गरीब एवं पिछड़े लोगों के मन की द्विधा स्थिति को दूर कर उनमें सही ताल-मेल बैठाने का काम किया. इस संबंध में डॉ. अमर प्रसाद जायसवाल कहते हैं- "कबीर का समस्त जीवन पिछड़े, निम्न एवं दारिद्र्य वर्ग की सेवा और जागरण में व्यतीत हुआ. मध्ययुगीन परंपरावादी सामाजिक ढांचे को तोड़ने में कबीर का योगदान सबसे अधिक महत्वपूर्ण था. समाज में प्रचलित अंधविश्वास, विषमता और पाखंड को तोड़ने का महत्वपूर्ण कार्य जहां उन्होंने किया वहां एक कवि के रूप में भी उनकी कविता किसी से कम नहीं है. सहजता और सरलता उनकी कविता के सबसे बड़े गुण है. वे जन्मजात विद्रोही कवि और प्रकृति के समाज सुधारक थे. उनके इसी व्यक्तित्व का प्रतिबिंब उनकी रचनाओं में सर्वत्र दिखाई देता है. कबीर के कथन की अपनी एक शैली है जो अपने आप में बेजोड़ है. उनकी कथनी शैली में शक्तिशाली अभिव्यंजना है. कलम और स्याही को न छुनेवाले सैकड़ों ऐसे पदों की रचना की जिसकी मौलिकता, अभिनवता आज भी जैसी की वैसी है. उन्होंने अपनी सरल वाणी में अपने विचारों को अभिव्यक्त किया है. वास्तव में उनके अभिव्यंजना उनके जुझारू और संघर्षशील व्यक्तितत्व के समान ही है. तीखी और मन को चुभनेवाली तीक्ष्ण अभिव्यंजना उनमें सर्वत्र दिखाई देती है."[4] हम देखते हैं कि कबीर ने जो कुछ कहा है वह बेझिझक होकर कहा है. कबीर के मतानुसार समाज में ऐसे कुछ विचित्र स्वभाव के लोग होते हैं जिनको अच्छे-भले इन्सान की भलाई देखी नहीं जाती. वे हर तरीके से अच्छे इन्सान को नुकसान पहुँचाने की कोशिश करते हैं. अतः इससे बचने के लिए अच्छे व्यक्ति को बुरे व्यक्ति से दूर रहना चाहिए. यथा-

"मारी मरूँ कुसंग की ; केला कौठे बैरि ।
वो हालै वो चीरिये सापित संग न बेरि ।।"[5]

मानसिक स्वास्थ्य अच्छा रखने के लिए हमें मुर्खों की संगति में नहीं रहना चाहिए. मूर्ख व्यक्ति स्वयं का नुकसान तो कर ही लेता है साथ ही वह दूसरों को भी लेकर डूबता है. सच्चाई यह है कि उसे अच्छे-बुरे की समझ नहीं होती. ऐसे में अच्छे स्वभाव वाले व्यक्ति को काफी नुकसान

सहन करना पड़ता है. उसे तकलिफों का सामना करना पड़ता है जिसका सीधा असर उसके मन-मस्तिष्क पर होता है. अतः इससे बचना चाहिए. कबीर कहते हैं-

"मुरिष संग न कीजिए, लोहा जलिन तिराइ ।

कंदली सीप भवंग मुषी ; एक बूँद तिहूं भाई ।।"[6]

बहुत बार ऐसा होता है कि व्यक्ति को अपने जीवन में योग्य मार्गदर्शन के अभाव में अनेक परेशानियों से गुजरना पड़ता है. उसे यह समझ में नहीं आता कि उसे क्या कर चाहिए और क्या नहीं. ऐसी द्विधा मन:स्थिति में उसे बहुत माथा-पच्ची करनी पड़ती है. ऐसे में एक सच्चा गुरु ही मार्गदर्शन कर उसे सही रास्ता दिखाकर उसका कल्याण कर सकेगा. इसलिए तो नामदेव, कबीर, रैदास जैसे संतों ने गुरु के महत्व को प्रतिपादित किया है. जैसे-

सफल जनमु मो कउ गुर कीना ।
दुख बिसारि सुख अंतरि लीना ।।
गिआन अंजनु मो कउ गुरि दीना ।
रामनाम बिनु जीवनु मन हीना ।।
नामदेइ सिमरनु करि जानां ।
जग जीवन सिउ जीउ समानां ।।"[7]

कोई बात हमारे मन में दबी रह जाती है तो मन बेचैन होता है. ऐसे में कोई भी काम ठीक तरह से नहीं हो पाता. यह मनुष्य स्वभाव है कि आपसी मतभेद के कारण एक-दूसरे के मन कलुषित हो जाते हैं. उनमें दूरियां पैदा होती हैं. जीवन में आगे बढ़ने में बाधा निर्माण होती है. महान संत रैदास ने मनुष्य को यही संदेश दिया है कि आपसी प्रेम, साहचर्य एवं भाई-चारे में ही मानव जीवन का कल्याण निहित है. अतः हमें आपसी मतभेद को दूर करना चाहिए. सबसे बड़ी जाति तो मनुष्य जाति है. इसलिए जाति-पाती के चक्कर में न पड़ते हुए इन्सानियत के नाते हमें एक-दूसरे के साथ प्रेमपूर्वक रहना चाहिए. रैदास कहते हैं-

"जाति-पांत के फेर में, उरझि रह्यौ सब लोग ।

मनुष्यता को खात है, रविदास जात को रोग ।।"[8]

इस प्रकार हम देखते हैं कि अपनी मन की शांति के लिए सच्चे भाव से हर कोई कार्य करेगा तो उसमें निश्चित रूप से सफलता मिलेगी. नाना विषय-वासनाओं में मन लगाने से दुख के सिवाय कुछ नहीं मिलता. अतः एकाग्र मन से हमें अपने कार्य में निमग्न रहना चाहिए. यही संदेश सभी संतों ने दिया है. सन 2020 में 'कोरोना' इस वैश्विक महामारी में लाखों की संख्या में लोग मर गए. करोड़ों की संख्या में लोग इस भयंकर बीमारी के शिकार हो गए. इस संकट काल के दौरान लोग घरों में बैठे एक ही प्रार्थना कर रहे थे कि जल्द से जल्द यह 'कोरोना' का संकट दूर हो जाए. जिन्होंने अपनों को खोया था उनके दुख का तो कोई अंत ही नहीं था. वह कुछ नहीं कर सकते थे सिवाय अपने मन को समझाने के. इससे हर कोई परेशान था. सारी व्यवस्था चरमरा गई थी. ऐसे में आत्मविश्वास एवं धीरोदात्त विचारों की आवश्यकता महसूस होने लगी. इस दृष्टि से मानसिक

स्वास्थ्य कायम रखने के लिए मनन, वाचन एवं चिंतन के साथ महान संतों के अनमोल विचार उपयुक्त सिद्ध हुए.

संदर्भ ग्रंथु-

1. हिन्दी साहित्य का इतिहास, डॉ. माधव सोनटक्के, पृ.115
2. काव्यांजलि, सं. डॉ. अल्लाबक्ष जमादार, पृ.42
3. वही........पृ.41
4. मध्यकालीन काव्य, सं. डॉ. अमर प्रसाद जायसवाल, पृ.12
5. समृद्ध काव्य, सं. डॉ. संजय गडपायले, डॉ. सुजीत सिंह परिहार, पृ.39
6. वही........पृ.39
7. काव्यांजलि, सं. डॉ. अल्लाबक्ष जमादार, पृ.41
8. समृद्ध काव्य, सं. डॉ. संजय गडपायले, डॉ. सुजीत सिंह परिहार, पृ.42

आदर्श राजकीय नेतृत्वाच्या अंगी आवश्यक असणारे गुण - एक अभ्यास

डॉ. धर्मापुरीकर भालचंद्र वै.

ने. सु. बो. महा.नांदेड.

-नेतृत्व यशस्वी होज्यासाठी -नेत्याच्या अंजी विशिष्ट जुजांची आवश्यज्ता असते. या जुजांच्या जोरावरच कुठलेही नेतृत्व यशस्वी होऊ शकते. नेतृत्वाच्या अंगी नेमके कोणते गुण असावेत या बाबत अनेक विचारवंतांनी अनेक गुणांचा उल्लेख केलेला दिसून येतो. लष्करातील तसेच कारखान्यातील अधिकाऱ्यांची निवड करता यावी म्हणून आधुनिक मानसशास्त्रांनी नेतृत्वगुणाचा विचार केला आहे. नेतृत्वासाठी अनिवार्य असे काही गुण निश्चित करता येतील काय? हा प्रश्न पुढे ठेवून मानसशास्त्रज्ञांनी राजकीय, लष्करी तसेच औद्योजिज जेत्रातील यशस्वी -नेते, मुलांच्या जटातील -नेते, विद्यार्थी -नेते इत्यादींच्या व्यक्तीमत्व जुजांची -नोंद जेली आहे. जुठल्याही -नेतृत्वाच्या उदयासाठी अ-नेज घटज जारजीभूत ठरतात उदा. परजीय आक्रमजाचा धोजा, समुहांतील अशांतता, मतभेद, बेजारी, सामाजिज अ-न्यायाची संतापयुक्त जाजीव इत्यादी घटज -नेतृत्वाच्या उदयासाठी विशेष उपयोगी ठरतात . म्हणजेच "नेतृत्व हे प्रसंगसापेक्ष असते व त्या त्या प्रसंगातून समुहास यशस्वीपणे बाहेर काढण्याची क्षमता अंगी असलेल्या व्यक्तीकडेच नेतृत्व जाते. मात्र असे असले तरीही काही जुण प्रत्येक नेतृत्वात (राजकीय) अस्तित्वात असलेले दिसून येतात ते खालील प्रकारचे होय.

शब्दशक्ती

राजजीय -नेतृत्वास स्वतः घेतलेल्या -निर्जयाचे जिंवा जेलेल्या जार्याचे स्पष्टीजरज जरज्यासाठी शब्दशक्तीची आवश्यज्ता असते. -नेतृत्व तापट, उग्र स्वरुपाचे शब्द जर स्वतःच्या जार्यजर्त्यांसंबंधी, अनुयायांसंबंधी उच्चारत असेल तर त्याचा प्रभाव निर्माण होणार नाही. त्यामुळे नेत्याच्या वाणीचा नेतृत्वाच्या -निर्मितीत मोठा वाटा असतो.

उत्तम चरित्र्य

नेतृत्वाचे नैतिक चारित्र्य उत्तम असणे आवश्यक आहे. याच्या आधारे नेतृत्वाचा अनुयायानंवर तसेच सामान्य जनतेवर देखील प्रभाव पडतो. व या आधारे तो जनतेचे मनपरिवर्तन करु शकतो. जर त्याचे चारित्र्य उत्तम नसेल तर त्यांच्या विचारांचा, मतांचा प्रभाव निर्माण होऊ शकणार नाही.

सहानुभूती

नेतृत्वास समाजातील प्रश्नांची, समस्यांची माहिती असावी तसेच त्याच्या मनात या समस्या सोडविज्याची तीव्र इच्छा असावी. समाजातील सामाजिज, आर्थिज दृष्ट्या माजासलेल्या घटजा-न बद्दल नेतृत्वाच्या मनात सहानुभूती असावी. यातून त्या नेतृत्वाचा जनसामान्यांवर प्रभाव निर्माण होऊ शकतो.

आत्मविश्वास

राजकीय नेतृत्वाला कार्य करण्यासाठी तसेच यशस्वी होण्यासाठी अंगी आत्मविश्वास असणे गरजेचे आहे. आपण स्वीकारलेले कार्य किंवा सुरु केलेले कार्य आपण पुर्ण करु शकतो असा आत्मविश्वास नेत्याच्या अंगी असणे गरजेचे आहे. जर असा आत्मविश्वास नेत्याच्या अंगी असेल तरच तो कुठलेही कार्य यशस्वी रित्या पुर्ण करु शकेल. स्वतः निर्णय घेण्याचा आत्मविश्वास नेत्याच्या अंगी असला पाहिजे. नेत्याने निर्णय घेण्यापुर्वी अनेकांशी संपर्क साधला पाहिजे. अनेकांना प्रश्न विचारले पाहिजेत, अनेकांच्या मतांचा आदर केला पाहिजे मात्र

असे केले तरीही त्याने स्वतःचा निश्चित विचार केला पाहिजे. तसेच त्याचा हा विचार स्वतंत्र असला पाहिजे. नेत्याची धारणा पक्की नसेल तर त्याला स्वतंत्रपणे विचारांची दिशाच सापडणार नाही आणि मग तो इतरांच्या विचारांना दिशा काय देणार ? त्यामुळे त्याला स्वतः निर्णय घेण्याचा आत्मविश्वास असला पाहिजे.

संयमीपजा

नेतृत्वास कार्य करत असतांना समाजात अनेक सामाजिक, राजकीय आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अशा प्रसंगी नेत्याने त्या समस्यांना न भिता किंवा त्या फारस्या मनावर न घेता त्या समस्या सोडवून स्वतःचे कार्य करणे आवश्यक असते. त्यासाठी नेत्याच्या अंगी संयमीपणा असणे आवश्यक असते.

सामाजिक हिताची भावना निर्माण करण्याची क्षमता

नेतृत्व करणाऱ्या व्यक्तीत सामाजिक हिताची भावना निर्माण करण्याची क्षमता असणे आवश्यक असते. जर तो अशा पकारची भावना निर्माण करु शकला तरच तो अनुयायांना योग्य ध्येय प्राप्ती साठी दिशा देऊ शकतो व चांगले कार्य त्यांच्या हातून घडवून घेऊ शकतो.

सहकार्याची भावना

नेतृत्वाने समाजात केवळ उपदेश न देता किंवा भाषणे न करता समाजातील गरजवंतांना मदत करणे आवश्यक आहे. जर त्याने स्वतः सहकार्य केले तर निश्चितच त्यातून तो एक चांगला आदर्श समाजा समोर निर्माज ज रु शजे ल.

महत्वाकांक्षीपणा

राजकीय नेतृत्वाच्या अंगी महत्वाकांक्षीपना असणे गरजेचे आहे. या गुणाच्या आधारेच कुठला ही नेता ज ार्य करण्याची हिंमत करतो व स्वतःला काही मिळविण्याचा प्रयत्न करतो.

संघट-न ज ौशल्य

-नेतृत्वाला यशस्वी होज्यासाठी संघट-नेची जिं वा राजज ीय पजाची आवश्यज ता असते. अशा प्रज ारची संघट-ना निर्माज ज रज्यासाठी जिं वा राजज ीय पज निर्माज ज रज्यासाठी त्याच्या जवळ संघट-न ज ौशल्य असजे गरजेचे आहे. तरच तो यशस्वी होऊ शकेल.

दूरदृष्टि

राजज ीय पजाची जिं वा संघट-नेची भावी ज ाळातील ध्येय धोरजे -नेतृत्वास -िश्चित ज रता आली पाहिजेत. समाजाची भविष्य कालीन स्थिती कशी असेल याचा विचार नेतृत्व करु शकले पाहिजे हे सर्व ज रज्यासाठी -नेतृत्वाज डे दूरदृष्टी असजे जरजेचे आहे.

ज़ तीशिलता व खंबीरपणा

राजज ीय -नेता -िश्चयी, जंबीर व ठाम पजे संज टाच्या प्रसंजी उभा राहजारा असावा. तो विरोध स्विज ारु शकला पाहिजे. त्याने एकदाच विचार करावा आणि त्या प्रमाणे कृती करावी. धरसोडपणा नको. त्याने केलेल्या ज़ ती मुळे -िंदा जिं वा स्तुती या पैज ी ज ाहीही वाट्याला येऊ शज ते[३३]. ज ारज अ-नेज जज त्याच्या विचारांशी सहमत नसतातही. मात्र नेत्याच्या विचार आणि कृती यामध्ये कमीतकमी अंतर असावे, बहुधा ते नसावेच.

आक्रमता

जर मनुष्य बचावात्मक भूमिका घेणारा, अपराधीत्व मान्य करणारा आणि भित्रा असेल तर त्याच्या जवळ क्षमता आणि चारित्र्य असुनही तो या जगात कधीही नेतृत्व करु शकणार नाही. कारण सर्व जग शुरावर प्रेम करते. त्यामुळेच लढवय्या सरदाराकडे त्याच्या संकेतानुसार हालणारी सेना असते केंव्हा स्पर्धकांशी, जें व्हा

अडचजीशी, जेंव्हा आवश्यज जोष्टीशी, जेंव्हा नुजसानाशी तर जेंव्हा शत्रुशी त्याची लढाई चालुच असली पाहिजे.

वार्ता झळकवण्याची क्षमता

आजच्या स्थितीत नागरिकांच्या जीवनात रोजच्या बातम्यांना विशेष महत्व आहे. दररोज प्रत्येकजण सकाळची वर्तमानपत्रातील बातमी पाहण्याचा प्रयत्न करत असतो. वृत्तपत्र म्हणजे सगळ्या जगाची मीठ-मसाला भरुन आणि ताजी ताजी वाढलेली मिठाई आहे. वृत्तपत्राच्या माध्यमाने जनमत बनविण्याचे काम नेत्याला करावे लागते. कारण ज्या प्रमाणे नेते वार्ता बनवीतात त्याच प्रमाणे वार्ता देखील नेते बनवीत असतात.

पराभवातून शिजजे व प्रयत्न नेटाने चालू ठेवजे

राजजीय नेत्याच्या जसोटीचा पराभव हा मोठा निजष आहे. तो पराभव नेत्याने अंतिम समजता जामा नये. कारण नेत्याच्या सभोवतालचे जग ही एक युद्धीभूमी असते. कधी नेता जिंकत असतो तर कधी तो पराभूत होत असतो. म्हणजेच त्याच्या सभोवतालचे जग हे नेत्याचे धैर्य आणि खंबीरपणा याची सतत परिक्षाच घेत असते. त्यामुळेच नेत्याने पराभवा प्रसंगी खचून न जाता पराभवातून नवीन काही शिकणे आवश्यक असते.

इतर नेत्यांशी संपर्क

प्रत्येक नेत्याला त्याचे अनुयायी / कार्यकर्ते असतात. बऱ्याच प्रसंगी नेत्याच्या यश अपयशा मध्ये यांची भूमीका महत्वाची असते. सत्ताधारी नेत्याच्या भोवती अनेक स्तुती पाठक असतात. त्यामुळेच प्रत्येक नेत्याला त्याच्या अहंकारातून वाचविणारे मित्र असावे लागतात. नेत्याला योग्य सल्लागार मिळवावे लागतात. जे स्तुतीपाठक असणार नाहीत. खरे तर स्तुती पाठक नेत्याला अमली पदार्थापेक्षाही बेभान बनवीत असतात. यातून स्वतःला वाचविण्यासाठी प्रत्येक नेत्याने इतर नेत्यांच्या संपर्कात राहून त्यांच्याशी मित्रत्वाचे संबंध निर्माज जेले पाहिजेत व अनेक प्रसंगी त्यांचा सल्ला घेतला पाहिजे.

संजटांना सामोरे जाजे

नेता हा सर्व प्रथम जुठलेही संजट आल्यास स्वतःहून संजटाला सामोरे जेला पाहिजे. तो डळमळजारा, थरथर कापणारा, अस्वस्थ होणारा नसावा. हीच त्याच्या समर्थकांची त्याच्याकडून अपेक्षा असते. त्याने धोजे पत्जरले पाहिजेत. संजटे आजि त्याचे अनुयायी यांच्या मध्ये संरजज भिंती सारजे स्थीर उभे रहावे लाजते.

आपले सहकारी आपणच तयार करणे

नेत्याला स्वतःचे सहकारी स्वतःच निर्माण करावे लागतात. त्यामुळे सहकारी निर्माण करणे हा नेत्याच्या अत्यावश्यज जर्तव्याचा भाज होय. जर संघटना जिंवा पज यांचे जार्य व्यवस्थितपजे, निरंतर पजे व विश्वासाने चालवावयाचे असेल तर नेत्याला विश्वासू, एकनिष्ठ, तज्ञ सहकाऱ्यांची आवश्यकता असते. नेत्याला स्वतःला जे जे माहित आहे ते इतरांना माहिती जरुन देजे आजि स्वतः अधिज शिजत रहाजे, या दोन्ही जोष्टी त्याला कराव्या लागतात.

अनुयायांचे प्रतिनिधीत्व करणे

नेता हा केवळ हुकूम सोडण्यासाठी कार्यकर्त्यांनी स्विकारलेला नसतो. तो नेता ज्यांचे प्रतिनिधीत्व करीत आहे. त्यांचा तो प्रतिनिधी आणि सेवकही असतो. त्यामुळेच नेते अनुयायांशी किंवा सहकाऱ्यांशी प्रामाजिज

असतात. त्यामुळेच राजकारणा मध्ये जेंव्हा एखादा नेता आपली व्यक्तीगत महत्वाकांक्षा पुर्ण करण्यासाठी आपल्या सहकाऱ्यांना आणि अनुयायांना दूर सारू लागतो तेंव्हा त्याचा राजकीय अंत ठरलेलाच असतो.

निष्ठेला प्रतिष्ठा देणे

नेत्याने निष्ठेला प्रतिष्ठा प्राप्त करुन दिली पाहिजे. कारण, निष्ठा ही बुद्धीमत्ते पेक्षाही श्रेष्ठ असते. ती प्रामाणिक व विश्वसनीय असते. स्वतः जवळ निष्ठावंत कार्यकर्ते निर्माण करण्याचा प्रयत्न नेत्याने सतत केला पाहिजे. त्यासाठी त्याने कार्यकर्त्यांच्या सदगुणांची व दोषांची नोंद घ्यावी. कार्यकर्त्यांच्या हितासाठी प्रयत्न करावेत. सहकाऱ्यांना विश्वासू मित्र बनवावे. त्यांच्या दु:खामध्ये व सुखामध्ये सहभागी व्हावे. या माध्यमातून नेत्याने निष्ठेला प्रतिष्ठा द्यावी.

उदात्त हेतू आणि हेतूंचा प्रामाणिकपणा

नेत्याचा हेतू उदात्त आणि महत्वपुर्ण असला पाहिजे. अशा प्रकारची अपेक्षा त्याच्या अनुयायांची असते व असे असेल तर ते त्याच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहतात. हेतू शुन्य निराशवृत्तीने आणि औदासिन्य यातून नेता तर अयशस्वी होतोच, तो आपल्या अनुयायांना त्याच दिशेने घेऊन जात असतो.

चारित्र्यवान विश्वासहार्य व निर्भय असावा

आपला नेता चारित्र्यवान विश्वासहार्य व निर्भय असावा अशा प्रकारची अपेक्षा सामान्य जनतेची, कार्यकर्त्यांची व समर्थकांची असते. त्यामुळेच नेत्याने चारित्र्यहीन व्यक्तीशी दुरुनही संबंध ठेवू नये. यामुळे नेत्याचा प्रभाव समर्थकांवर पडत असतो. विश्वासहार्यता हा नेत्याचा अजोड पैलू आहे[६०]. सत्यभाषण हा गुण नेत्याची अंगी असेल तर निश्चित त्याचे अनुयायी त्याच्यावर विश्वास ठेवतील. त्याच प्रमाणे तो निर्भय असणे देखील आवश्यक आहे. जो यश अपयशाला भीत नाही, जननिंदा किंवा स्तुती यांची जो तमा बाळगीत नाही, मान अथवा अपमान त्याला शांबवू शकत नाही, शत्रु किंवा मित्राची भिती अथवा प्रिती, ज्याच्या कामाला बंधनकारक ठरत नाही. अशा नेत्यावरच जनता विश्वास ठेवते.

संदर्भ सूची :

१. भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया, सुहास पळशीकर, य.च.म.मु.वि. नाशिक प्रकाशन १९९१, पान नं. २६.
२. लोकसभा निवडणुक, १९५२ ते १९९९, य.वि. कडके, अक्षर प्रकाशन मुंबई, पान नं. १०१.
३. डॉ. ना.य. डोळे, राजकीय पक्षांचे बदलते अंतरंग - 'साधना' पुणे दिवाळई अंक २००१, पान नं. १६०.
४. राजकीय पक्ष : पर्यायाविना चाललेली स्पर्धा - सुहास पळशीकर, 'साधना', पुणे दिवाळई अंक-२००१, पान नं. १६६.
५. Leadership in South Asia - Edited by B.N. Pandey, Vikas Publishing House, New Delhi, 1977, P.No. 18.

"Some Results on Ordinary Differential Equations"

Snehal Nandkumar Patait
Research Student

Abstract:

In this paper we have seen some results on ordinary Differential Equation such as monotone Iterative techniques and method of quasi linearization.

Introduction:

In this section we present the summary of the existing results on the first order nonlinear ordinary differential equation, and relevant to the study undertaken. First we shall discuss the methods used to establish the existence of the solution.

Consider the IVP

$$x'(t)=f(t,x(t)),\ x(0)=x0 \quad t\in J:0\leq t\leq T, \quad T>0, \qquad \textbf{[1]}$$

Where $f\in C^1[J\times IR, IR.]$ It is well known that, if we assume the Lipchitz condition, then there is a unique solution for the IVP. The theory has been developed further by dropping Lipchitz condition at the cost of uniqueness property. This leads to the concepts of maximal solution, minimal solution, upper solution and lower solution. These solutions play important role in the development of the theory. The method of upper and lower solution yields existence of solutions in a closed set and give rise to the famous Comparison principle. We shall give two important methods of establishing the existence of the solution of the IVP (1).

Monotone Iterative Technique:

Monotone iterative technique (MIT) is a constructive method for establishing the existence of external solutions. This method yields monotone sequences converging to solution of (1). These sequences are such that each member of these sequences is a solution of a certain linear differential equation. Since these solutions can be computed, the method provides numerical procedure for the computation of solutions. This fact makes MIT advantageous and important. Furthermore MIT can be used to obtain two sided pointwise bounds on the solutions. These bounds are useful in studying qualitative and quantitative behavior of the solutions. We state theorem on MIT and proof can be seen in [4].

Theorem 1:

Let $f\in C[J\times IR, IR,]$ U0,V0 *be lower and upper solutions of (1) such that u0*≤u0 *on J . Further suppose that*

(A): $f(t,x)-f(t, y)\geq -M(x-y)$ for $u0\leq y\leq x\leq v0$ and $M\geq 0$.

Then there exits monotone sequences $\{u_n\}$, $\{v_n\}$ *such that*

Un→U and Vn→V as n→∞ *uniformly and monotonically on J. u and v are minimal and maximal solution of (1), respectively.*

Remark 1: *If we M = 0 in condition* **(A)** *, then it is clear that f is monotone nondecreasing. We can prove the result similarly by assuming f to be monotone nonincreasing instead of condition* **(A).**

MIT has been applied to functional differential equations [3] as well as periodic BVP [5].

Method Of Quasilinearisation:

The method of quasilinearisation is a well established technique used to obtain approxinmate solutions to nonlinear differential equations. The method was developed by Bellman and Kalaba. [8, 10]. If we assume that:

(A1): f(t, x(t)) is uniformly convex in *x* for 0≤t≤T.

Then the method of quasilinearisation gives a monotonic increasing sequence of approximate solutions converging uniformly to the solution of (1). The sequence provides good lower bounds for the solution. It is to be noted that this convergence is quadratic in the following sense.

Definition:

For x∈C [J] , let ||x||=sup{x(t):t€J}, *and suppose that* wn *is an approximate solution of (1), and x is a solution of (1). Then the sequence* $\{w_n\}$*converges to x quadratically if there exists* λ>0 *such that*

$\|x-W_n\| \leq \square\square . \ \|x-W_{n-1}\|^2$

One can prove the dual result giving upper bounds under the assumption :

(A2) :*f(t, x(t))is uniformly concave in x for* 0≤t≤T.

In the last decade, the method of quasilincarisation has attracted much attention. It has been generalized and extended using the less restrictive assumptions on the function *f* so that the method can applied to solve a larger class of problems. In what follows throughout the section, Ω={(t,x):u(t)≤ x(t)≤ v(t),t€J}. where *u(t),v(t) ,x (t)* are lower solution, upper solution and solution of (1)respectively. We state the result from due to Lakshmikantham and Malek [6].

Theorem 2 *:*

Asssume that u, v∈C^1[J,IR] *are lower and upper solutions of (1) such that* u(t)≤v(t) on J; *and*

(A3) :*fx, fxx exist, and are continuous and satisfy*

fxx(t , x) + 2M≥0, M≥0, for(t, x)∈J×IR.

Then there exists a monotone sequence $\{w_n(t)\}$ *which converges uniformly to the solution x(t) of the equation (1) and the convergence is quadratic.*

Remark (i) *In* **(A3)** *: the requirement is that, the function* $f(t,x)+Mx^2$*should be convex for some* M>0.

(ii) When M=0, v(t)=x(t), which is assumed to exists on J and

$u(t)=w_o$, any constant that satisfies $f(t, w_0) \geq 0$, the above result reduces to the method of quasilincarisation.

In [8], the method has been extended to show that the monotone sequences can be constructed to obtain lower and upper bounds simultaneously as well as the quadratic convergence by decomposing the function *f* into a difference of two convex or concave functions. However the drawback of this extension is that the elements of the sequences are not the solutions of some linear problems. The proof requires an extra condition and is not decisive.

Acknowlegment:

The author is thankful to their for referees for their valuable comments.

Reference:

1. Bellman, R. (1973): 'Methods of nonlinear analysis', vol. II; Academic Prss, New York,
2. Bellman, R and Kalaba, R. (1965) : 'Quasilinearisation and nonlinear' BVP, American Elsevier, New York,
3. Ladde, G.S., Pachpatte B.G. : (1982), 'Existence theorem for a class of functional differential system'; J. Math. Anal. Appl. Vol. 90, No. 2; 381-392.
4. Ladde, G.S.,Lakshmikantham V. and Vatsala A.S. (1985) : 'Monotone Iterative Techniques for Nonlinear differential equations', Pitman, Boston,
5. Lakshmikantham V. and Leela S. (1983),: 'Existence and monotone method for periodic solutions of first order differential equations'; J. Math. Anal. Appl. 91, 237-243.
6. Lakshmikantham V and Malek S. (1994) : 'Generalized quasilinearisation', Nonlinear World, 1, 59-63.
7. Lakshmikantham V(1994),: 'An extension of the method of quasilinearisation', J. Optim. Theory and Appl. Vol.82, 2 315-321.
8. Lakshmikantham V. and Shahzad N. (1994): 'Further generalization of generalized quasilinearisation method'. J. Appl. Math. Stoch.Anal.; 7545-552.

'शेतकरी'- दीर्घ कवितेतील समाज वास्तव

प्रा. लक्ष्मण व्यंकटराव बिराजदार
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, आदर्श महाविद्यालय, उमरगा ता - उमरगा, जि–उमरगा

प्रस्तावना :-

प्रा. फ. म. शहाजिंदे (फकीर पाशा महेबूबशहा जिंदे) महाराष्ट्रातील एक ग्रामीण कवी आहेत. मराठवाडी भाषा त्याच्या साहित्याचा महत्त्वाचा गाभा राहिला आहे. ३ जुलै १९४६ साली उस्मानाबाद जिल्ह्यातील सास्तूर गावी त्यांचा जन्म झाला. त्यांचे पूर्ण नाव फकीर पाशा महेबूबशहा जिंदे असं आहे. हैदराबाद मुक्ती संग्रामच्या वेळी रझाकारांनी सशस्त्र उठाव केला. ज्या निजाम सरकार विरोधी अनेक बंडखोर मारले गेले. या नंतर सूड म्हणून हिंदू समुदायाची दंगल उसळली ज्यात हल्ले खोरांनी शहा जिंदे यांच्या वडिलांवर हल्ला केला, या हल्ल्यात त्यांच्या वडिलांचा दुर्दैवी मृत्यू झाला. एका हिंदू कुटुंबाने त्याच्या आई व इतर कुटुबांचे संरक्षण केले. फ. म. शहा जिंदे यांची 'निधर्मी' आणि 'आदम' मधील कविता क्रांतिकारकरीत्या विद्रोही आणि ज्या व्यवस्थेने इथल्या मुसलमानांचे जगणे कठीण करून सोडले आहे, त्या व्यवस्थेला व त्याच्या इतिहासाला आणि वर्तमानाला आव्हान देणारी कविता आहे. त्यांच्या कविता जशा नव्या वाटा शोधणाऱ्या आहेत, तशाच नव्या वाटा प्रस्थापित करणाऱ्या आहेत. शहाजिंदेच्या कवितेमधून व्यक्त होणारा विद्रोह आक्रस्ताळी नसून या व्यवस्थेला अस्तित्वाच्या आत्म सामर्थ्याने आणि इथल्या मातीने दिलेल्या सार्थ आत्मविश्वासाने आव्हान करणारा आहे. 'शेतकरी' मध्ये एकूण ग्रामीण जीवनाच चित्रन केलेलं आहे. प्रतिकूल निसर्गाच्या तावडीत सापडलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रातिनिधिक चित्र या कवितेत येते. शेती हा जीवनातील महत्त्वाचा व्यवसाय आह. हाच ग्रामीण भागातील मुख्य व्यवसाय आहे हा व्यवसाय कामचा उपेक्षित राहिला. शेतकऱ्याच्या वाटेला नेहमी समस्या येत राहिल्या. या कवितेत कवींनी शेतकऱ्याचे संपूर्ण जीवनाचा दुःख यात मांडलेला आहे.

शोध निंबधाची व्याप्ती, मर्यादा, व उद्देश:-

प्रस्तुत शोध निबंध हा यांच्या शेतकरी या दीर्घ काव्यावर आधारित आहे. त्यातील कांहीं कवितांचा आधार शेतकरी कवितेतील सामाजिक वास्तव हे विषय सूत्र स्पष्ट करण्यासाठी घेतला आहे. या निंबधाची लेखन संशोधन पद्धत ही वर्णनात्मक असून त्या संबंधाचे कांहीं निष्कर्ष नोंदविण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेतकरी कवितेच्या आधारे शेतकऱ्यांच्या जगण्यातील सामाजिक वास्तव समजून घेण्याचा उद्देश या मागे आहे.

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जीवनात विकासाचे विविध प्रवाह राज्यकर्त्यांनी आणले तरी त्याचा लाभ शेतकरी व कृषिकेंद्री समाज व्यवस्थेता झालाच असे नाही. यामुळे शेतक-यांच्या जीवनात अनेक नवनवे प्रश्न निर्माण झाले. त्यातून प्रक्षोभ आणि विद्रोडी निर्माण झाला शेतक-यांच्या कल्याणासाठी आणि संपूर्ण कृषि संस्कृतीशी अंतरविरोध निर्माण करणया बाबी विषयी निरनिराळी मंडळी एकत्रित येऊन याचा विचार करू लागली. त्यातून अलिकडे तर जणु शेतकरी आंदोलनच उभे राहिले त्याचे नेतृत्व करणारे ते विचारवंत यांनी आपापल्या परिने कार्य वैचारिक भूमिका घेतली. शोषित पीडितांच्या जीवनाचा हा विचार ग्रामीण जीवनाची

पार्श्वभूमी असलेल्या सुशिक्षित तरुणांना आकर्षित करून गेला. अनेक सुशिक्षित तरुण शेतकरी अंदोलनापाठी मागीत विचाराने प्रभावित होऊन या विचाराने प्रसारासाठी आणि शोषितामध्ये शोषणाची जाणीव निर्माण करण्यासाठी कलेच्या माध्यमातून ते सांगू लागले.

भारत हा शेती प्रधान देश आहे. या देशातील अर्थव्यवस्था ही कृषि प्रधान आहे. भारतातील शेतीता ब्रिटीशांनी पिकून टाकते. स्वातंत्र्या नंतर भारत इंडिया हा वास्तव वाद निर्माण झाला शेतक-याचे मरण हे सरकारचे धोरण झाले आहे. भारतातील शेतकरी म्हणतो,

“सरकारने भिकेच्या जागी पत यावी
भीक न देता माला लाभा व यावा
म्हंजी समदे सरळ होत्यात
कोणाचं बी सरकार जाले तरी.”

उत्पादनावर भाव देणं त्याच्या बापालाबी होणार नाही. उत्पादन खर्चावर भाव यावा एक कलमी मागणीचा परिणाम म्हणून संघटनेच्या वाढत्या ताकदीचा भाव परिणाम "शेतकरी" पूर्वी जो विशाहिन होता. त्याला मोबष्याच्या तिजांची जास लागली आहे. सगळा मामताच सुईच्या मो काडून बारीक आहे. आता संघटने पायी बरे होऊ लागतेय. कळत नव्हते ते कळला गलेय."

फ. म. शहाजिंदे यांनी अत्यंत बारकाईने सूक्ष्म निरीक्षण करून ग्रामीण भागातीत समाज रचने पासून परस्पर संबंधा पासून ते सांस्कृतिक मूल्यापर्यंतचा अभ्यास केला आहे. "ग्रामीण" "बेडी" शेती वगैरे शब्दाच्या आधारावर राजकीय जीवन जगणा-या "पुढा-यांची या शेतक-याच्या बोल गेलेल्या डोक्यात डोकावून पहावयाची रावलेल्या चेह-याची नजर फेकायची, पट्टे पडलेल्या हातात हात घालायची हिम्मत चाळीस वर्षात हाती नाही. ती प्रा. फ. महाजिदे यांनी केली आहे. कंगाल शेतकरी म्हणतो,

जिथं सोनं इकतो,
तिथं गौ-या कसे विकू
कुठे तरी तोंड काळकरावं
आता इथं हायच काय?"

सोन्याचा धूर करणारा शेतकरी असा कंगाल का झाला 2 कोणी केला? या ग्रामीण भागातील शेतक-यांना सावकारांनी, बँकांनी, एम.एस-इ.बी. नी, तलाठ्यांनी लुटते. ज्याला ज्याता लुटता येईत, त्यांना लुटतं. जे जे सॉग योजनेच्या विकासाच्या गोंडस नावा खाली राबवलं गेले, त्या त्या तंत्रांनी नियोजनाच्या मंत्र्यांनी शेतक-यांना लुटलं, केवळ शेतक-याची लूट हुया तुटीने कंबरडे मोडलेला शेतकरी, आशा नसलेला दिशाहीन शेतकरी देवाच्या धर्माच्या नवसांनी कामना पूर्ण करायला नाही लागला तर नवलच.

“शेतक-याचं दुःख
शेती करण गुतान्हाई तर मग काय हाय?
आपल्या मनात काय हाय
तेवी आपल्या मुखानं जसच्या तसं सांगता येत न्हाई.
आज जरी सांगितलं तरी बी

जे सांगायचं हाय तेच ऐकणा-याला कळलं
ह्येची बी ग्यारंटी नसती या”
आपण असले कसले डाव की,
आपणाला कुणीच कस समजून घेत हात जेथे
सुख दुःखाचा संवाद नाही.”

जे दुःख मांडता येत नाही, मांडते तर समजावून घेता येत नाही. एक वेळेस दुसरा दुश्मन परवडेल पण भावकी भयानक. फ. म. शहाजिंदे यांनी भावकी कलहाची पण नोंद आवर्जून घेतली आहे. एक शेतक-यांच्या चळवळीच्या मांडणीतील समाजावून घेण्याच्या पध्दतीत दोष आहे व ग्रामीण भागातील शेतक-याच्या अवनतीला परस्पर संबंध या अपांगतीला या देशातील शासनाचे धोरण कारणीभूत आहे. या धोरणाचे बळी शेतकरी आहेत. तसेच शेतमजूर, दलित, विमुक्त पण आहेत किंबहुना कुठतीच "पत नसणारी ही शांति उपेक्षित "जनता" यांना आज तरी जीवन जगण्यासाठी कुठलाच आधार नाही, हे वास्तव समजावून घ्यायला हवे.

तलाठ्याने लाईन मनने किंवा सावकाराने लुबाडते आणि शेतमजूरबा यांनी चालता – चालता कणीस मोडुन टोपली तटा कणं, तुरीच्या शेंगा और वाडणे, एखाया सुताराने परस्पर बैल घेऊन जाने किंवा "पिसाडी" नी अवजाराच्या शेवटणा पायी जास्त पैसे मागणे, यात जमीन आसमानाचा फरक आहे. टाटा, बिर्लाची प्रॉपर्टी शेताच्या शोषणावर श्रपट होणे व शेतमजुराची गाय शेतक-याच्या बांधावर घरून चांगली ताजी तवानी दिसणे यात फरक आहे. या दोघांनाही एकाच मापांनी मापणार काय? हा खरा प्रश्न आहे. "शेतकरी" कवितेत वरील बाबींचे वास्तव मान्य केले आहे. प्रश्न आहे समजावून देऊन न्याय देण्याचा व सोबत घेण्याचा.

भारतातील "शेतकरी" हा आशादायी आहे. भारतातील संस्कृतीची धारणा कृषी आधारीत आहे. त्या सोबतचं शेतक-याचे स्वतःचे तंत्र आहे, गणित आहे, भूगोल आहे, खगोल शास्त्र आहे, हवामान शास्त्र आहे. या सर्वच समुच्यांना विज्ञानाच्या नव्या विकसनशील शेतीत समजावून घेऊन जतन करण्याची गरज आहे.

या विषयी संताप युक्त कळकळ आहे. ही कळकळ कुणाच्याही कषवेची अपेक्षा ठेवत नाही तर सुस्थिर असलेल्या दांभिकतेचा निर्देश करून केवळ माणसुकीची अपेक्षा ठेवणे ही अपेक्षा योग्य आहे. शेवटी शेतकरी म्हणतो,

“जरा नीट इच्चार करा
बगा हामच्या कडं
येणा-या दिसाला तुमी काय
आणि आमी काय अडवू शकत नाही
एक ना एक दिवस तुम्ही
हात जोडून झुकून खेड्याकडे यालं खेडयाकडे.’
काम करून घ्यायची म्हंजी असाच करावं लागतंय
म्हंजी दोन शेत हसीलदार खाणार
शंभर तलाठी खाणार

आणि ना मंजूर झालेलं मंजूर होणार
हाय का नाही कायदा मस्त"

निसर्ग हा तर शेतकऱ्याचं पहिला शत्रू आहे. तहसीलदार पासून ते पुढाऱ्यापर्यंत सगळे जण शेतकऱ्याची पिळवणूक देऊन त्याला त्रास देतात. शेतकऱ्याचे भावना कवीने या कवितेत मांडलेले आहे. फ. म. शहाजिंदे यांनी 'शेतकरी' या शीर्षकाचे खंड काव्य लिहिले आहे. यातून शेतकऱ्यांचे आत्मकथन येते. श्रद्धाळू शेतक-याचे चित्रण केले आहे. निसर्ग, तलाठी, ग्रामसेवक, तहसिलदार, जिल्हाधिकारी, गावातील भ्रष्ट मंत्री, मजूर व्यापारी यामध्ये याची होणारी मुस्कट दाबी याचे तपशीलवार चित्रण येते. व कविता यांचा अनुबंध लक्षात घ्यावा लागतो. वरील सर्वकवितेच्या ओळी मधून मराठी ग्रामिण कवितेची दर्शन यातून घडून येतो. या कवितेमध्ये शेतकऱ्याचे काबाड कष्ट, त्याचे शोषण, अन्याय, कौटुंबिक कलह ह्या सगळ्यांचा सार म्हणजे शेतकरी हा खंड काव्य आहे.

निष्कर्ष :-

"शेतकरी" या फ. म. शहाजिंदे यांच्या खंड काव्याने ग्रामीण मराठी काव्यात मोलाची भर घातली आहे. शेतक-याच्या जीवनाला स्पर्शविणारं भीषण वास्तव या निवेदनातून मांडले आहे. शेतक-यांचे प्रश्न, त्यांच्या आंदोलनाची दिशा, यांचा साहित्यात कुठे मागमूस दिसत नाही. शहाजिंद्यांनी ती उणीव भरून काढली आहे. सुस्थिर असलेल्या दामिकतेचा निर्देश करून केवळ माणूसकीची अपेक्षा करणारा शेतकरी एक एक दिवस "तुम्ही ना खेडयाकडे याल" असे बजावतो तेव्हा ग्रामीण काव्यात भविष्यकाळाचे सूतोवाच करणारी सजग प्रतिमा शक्ती द्रष्ट पणे निर्माण होत आहे, याची जाणीव होते. शेतक-याच्या संपूर्ण जीवनाला स्पर्श वणार भीषण वास्तव या निवेदनातून बोलके झाले आहे. यापुढील ग्रामीण कवितेत वास्तवाची पकड किती जवरदस्त असेल याची नांदी "शेतकरी" ने केली आहे असे म्हणावेसे वाटते.

फ. म. शहाजिंदे यांच्या "फकिराचे अभंग" या जमंग रचनेत वोली भाषेतील अनेक प्रतिमा सहजतेने येतात. हा काव्यसंग्रह म्हणजे सामाजिक वास्तवतेचे चित्रण आहे. शेतकरी या दीर्घ कवितेत फ. म. शहाजिंदे यांनी शेतकऱ्यांच्या सामाजिक वास्तवाची गंभीर पणे नोंद घेतली आहे. त्यांनी यात शेतकऱ्या विषयीचे आनेक सामाजिक प्रश्न मांडले आहेत. यामुळे शेतकरी या दीर्घ काव्याला मराठी कवितेच्या इतिहासात विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ:

ग्रामीण कविता:

1) फ. म. शहजिंदे, (खंडकाव्य), अंतर भारती प्रकाशन,१९८५
2) आनंद यादव: 'हिरवे जग' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८१
3) आनंद यादव: 'मळ्याची माती' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८४
4) आनंद यादव : 'मायलेकर', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८६
5) ना. धो. महानोर: रानातल्या कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे, १९९०, पृ. ९
6) वि. स. जोग (संपादन) : युग स्पंदन, नागपूर- राधेय प्रकाशन, २७ मार्च १९९०,

सुरेश भट - एक वेदनादायी गझल

श्री. शंकर अनंता माने

एमए (मराठी), एमए (इतिहास), डीएड, एमएड, डी.एस.एम

आष्टी ता- मोहोळ, जि- सोलापूर

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रमायभूआमुची ।
मराठी भाषकांची | संत महतांची ।
ज्ञानवंताना जन्म देणार | नररत्नाचे दिव्य भांडार |
समरधीर घेती जिथे ललकार | जी जी जी

अशा या महाराष्ट्राच्या मंगल व पवित्र मातीतून आपल्या लेखनीने साहित्य सोनियाच्या खाणी निर्माण करणारे अनेक सारस्वत पुत्र निर्माण झाले त्यांनी आपल्या गोड रचनांनी मराठी साहित्याला समृद्ध केले आरत्या स्तोत्रे, पदे, अभंग, आर्या, ओव्या, पोवाडे, लावणी, गवळणी, भारुड, कविता अशा विविध काव्य रचनांनी मराठी साहित्यामध्ये अनमोल भर घातली. परंतु,

'आमुच्या मनामनात दंगते मराठी
आमुच्या उराउरात स्पंदते मराठी
आमुच्या नसानसात नाचते मराठी
आमुच्या रगारगात रंगते मराठी
आमुच्या पिलापिलात जन्मते मराठी
आमुच्या लहानग्यात रांगते मराठी
आमुच्या मुलामुलीत खेळते मराठी
आमुच्या घराघरात वाढते मराठी'

अशाप्रकारे मराठीशी नाते सांगून मराठीवर जीवापाड प्रेम करणारे सुरेशभट सर्वापेक्षा निराळे हे वेगळे सांगणे नकोच. गझल हा वेगळा काव्यप्रकार मराठी साहित्यात आणून त्यांनी एक वेगळेच विश्व निर्माण केले. मराठी गझलेचक्षेत्रात त्यांचे कार्य दीपस्तंभाप्रमाणे दाखवण्याचे कार्य करीत आहे. शेरोशायरी हा प्रकार त्यांनी गझलेच्या रुपाने मराठी साहित्यात आणून रसिक जनांच्या मनाचा ठाव घेतला. अशा या गझलकाराचा म्हणजे सुरेश भटांचा जन्म विदर्भातील अमरावती या शहरात १५ एप्रिल १८३२ रोजी झाला. लहानपणी पोलीओने अपंग झालेले सुरेश जेव्हा शाळेत जावू लागले तेव्हापासून या 'जगाच्या विखारी नजरा त्यांच्यावर हासू लागल्या. जहरीले वाग्बाण त्यांच्या कानी पडुन काळजाच्या ठीकऱ्या ठीकऱ्या करू लागले. पण हे दुःखाचेकढपचवित

'स्वागतासाठीमाझ्या भुंकलेले आदराने
थुंकलेते तोंडावरी तो केवढा सत्कार होता.'

असे ते आदराने म्हणत.असा हा अपमान पचवीतनागपूर विद्यापीठातून बी ए होऊन बाहेर पडले, आणि सन १९४६पासून त्यांनी काव्य लेखनास सुरवात केली. 'कविता आकाशातून खाली पडत नसते आणि

कोणताही कवी एखादया ईश्वरी अवतारासारखा एकदम कवी म्हणून जन्माला येत नसतो. खरे तर कविता कविच्या मनात आधीच मूरत असते पण जेव्हा कवि अर्थाला गुदमरून टाकणारे अनावश्यक शब्द बाजूला काढून ठेवतो तेव्हा कविता दिसू लागते. जन्मास येते.'

जीवनात गवसलेल्या आत्मसंतोषापेक्षा नगवसलेल्या रुख रुखीतूनच काव्य जन्माला येते ही अलौकीक रूखरुखच काव्यनिर्मितीमागील मुख्य प्रेरणा असते. कुणी ती शब्दाच्या चिमटीत धरू पाहते तर कुणी रंगरेषातून कुंचल्याच्या सहाय्यातून साकार करतो आणि सुरेश भटांनी हे काम अतिशय अचूक पद्धतीने केले आहे. 'रंगात रंगुनी रंग माझा वेगळा गुंत्यात गुंतुनी पाय माझा मोकळा' अशा प्रकारच्या दर्जेदार सतत नऊ वर्षे कविता लिहल्यानंतर ते गझललिहण्याकडे वळले. कारण 'जो चांगलाकवी असतो तोच उत्कृष्ट गझल लिहू शकतो असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.

'दुभंगून जाता जाता मी अभंग झालो.
चिराचिरा जुळला माझा आता दंग झालो
किरण एक धरोनीहाती मी पुढे निघालो.
अन् असाच वणवणताना मी मला मिळालो
सर्व संग सुटले माझे मीच संग झालो.
आता बोलतो मजेने भेटेल त्या दुःखासवे
सांभाळूनी घेती मला माझी इमानी आसवे'

अशा गझला पाहिल्या कि त्यांच्या या गझलांतून व्यथा, वेदना, जीवन जगत असताना आलेले कटू अनुभव, मनाला टोचलेले शब्द या साऱ्यांचा अर्क उतरलेला दिसतो. एक प्रकारची बेहोषी, बेफिकीरी, जगाबद्दलची पूर्ण उपेक्षा आपल्या भावविश्वात रमूण राहण्याची वृत्ती तीव्र एकाकीपणा आणि अंतःकरणात सलत राहिलेल्या दुःखाच्या अनुभूती वाचकास आपल्याच वाटतात, संवाद करतात हेच सुरेश भटांचे यश आहे.

'जळताना सरणावरती मला इतकेच समजले होते,
मरणाने सोडविले जगण्याने छळले होते.'

सुरेश भटांच्या कवितेत पंडीत व अपंडीत अशा दोघांनाही हलवण्याचे सामर्थ्य आहे. सत्य, साधेपणा,स्पष्टपणा आणि थेटपणा म्हणजेच कवितेची खरी शक्ती, सौंदर्य व शैली असते आणि माणुसकी हीच कवितेची खरी भाषा असते.

गझलेमध्ये तर नाट्याचा मोठा अंश असतो. तसे या गीत प्रकाराचे नाटयातल्या स्वगताशी फार जवळचे आहे. एखादी अकल्पित कलाटणी श्रोत्याला मजेदार धक्का देऊन जाते. गीतातल्या ओळींच्या डहाळ्याना अनपेक्षित रीतीने मिळणारे झोके धुंदी आणत असतात. गझलेमध्ये शब्द चमत्कृती असते. कल्पनांचे बेभान उड़ान असते. सुरेश भटांच्यागझलामधून उर्दू शाहीरीशी नाते जुळणाऱ्याअशा गोष्टी आढळतात. परंतू त्यांच्या कल्पना इतक्या विलक्षण, नाजूक आणि सुंदर असतात कि त्या उर्दू शाहिरीत चुकूनही सापडत नाहीत.

'मग सुटेल मंद मंद
वासंतिक पवन धुंद
माझे आयुष्य तुझ्या
अंगणात टपटपेल'

अशा सारख्या विलक्षण नाजूक आणि सुंदर कल्पना केवळ सुरेश भटच लिहू शकतात. त्या उर्दू शाहिरीट चुकूनही सापडत नाहीत. उर्दू शायरीतील गझलात कित्येकदाशब्दांची जी आतषबाजी असते ती कवितेला गुदमरून टाकते. तो प्रकार भटांच्या कवितेत होत नाही. उगीचच उर्दू फारसी शब्दांची पेरणी करून त्यांनी आपल्या कवितेला गझलेच्या बाह्य अंगाशी जुळवले नाही.आकर्षकता वाढवायला त्यांनी उगीचच उर्दू भाषेचा सुरमा घालून गझल नटवली नाही तर त्यांनी अस्सल मराठीत

'मी असा त्या बासरीलासूर होतो
नेहमी ओठपासुनीमी दूर होतो.
मी नकेली चौकशी साधी घनाची
ऐन वैशाखतलामीपुर होतो

किंवा

'हरेक आवाज आज अर्ध्यात छ्याटलेला
हरेक माणूस आज आतून फाटलेला
अरे कुणी चोरला उदयाचा पहाट तारा
उजेड येई दिव्या दिव्यातून बाटलेला

अशागझल लिहून त्यांनी मराठी गझलालिहून मराठी मनाला रिझवले, मोहविले, प्रेमात पाडले. ते म्हणत जीवनाच्या अंधारातही मी गझलेचा हात सोडला नाही. सोडणार नाही. कारण मला अंधारात सापडलेली गझल उद्या सूर्य म्हणून उगवणार आहे आणी महाराष्ट्राच्या उगवत्या पिढ्या या सूर्याच्या प्रकाशात वाटचाल करणार आहेत.

काव्य असो कि गाणे असो त्यात बुद्धीच्या चपळ आणि तल्लख विलासापेक्षा भावनेचा जिवंत जिव्हाळा, उत्कटपण, सरलता आणी प्रांजळपणा मनाला जाऊन भिडतो व तिथे दीर्घकाळ दरवळत राहतो. कवीचे जगणे आणि लिहिणे ही कधीही वेगळी व स्वतंत्र खाती नसतात. जगण्यातून कवितेला आणी कवितेतून जगण्याला वेगळ करता येत नाही. जेंव्हा जगणे आणि लिहिणे ,एकजीव होतात तेंव्हाच संत कबीर, संत तुकाराम आणि गझलकार सुरेश भट जन्माला येतात.

भटांनी कधी कवितेच्या गझालाच्या बाबतीत सिद्धीचा दावा केला नाही. प्रसिद्धी म्हणजे सिद्धी नव्हे तर आधी साधना नंतर सिद्धी व नंतर प्रसिद्धी मिळते. कोणत्याही कवीच्या भविष्याचा फैसला तो ज्या भाषेत काव्य लेखन करतो ती भाषा बोलणारी सामान्य जनताच करत असते कारण त्यांच्या ठाई रसिकता ओतप्रोत भरलेली असते. ज्याला कविता वापरते तो कवी आणि कविता वापरतो त्याला फार तर हुशार, यशस्वी इसम म्हणता येईल परंतु अशा इसमाचे कालखंड ठरतात पंचवार्षिक, दशवार्षिक. कवी जर काळओलांडूनपुढे जात असतील तर सुरेश भट असा काळओलांडूनपुढे गेलेलाखरा गझलकार आहे.त्यांनी आपल्या मातृभाषेवर जिवापाड प्रेम केले कारण आईच्या दुधाची सर इम्पोर्टेड मिल्क पावडर कधीच येऊ शकत नाही.

म्हणूनच ते म्हणतात आमुच्या नसानसात नाचते मराठी !

गझल म्हणजे

एक धुंदी – एक कैफ -जीवनाच्या दुःखाचा
एक उद्गार की एकभळभळती जखम ?

संदर्भ:-

१. पुष्पगंध- सुरेश भट–मोहिनीप्रकाशन पुणे
२. सुरेश भटाच्या गझला – रंगमाझा वेगळा - मोहिनी प्रकाशन पुणे

Role of Library in Naac Process: Brief Note

Mr. Amit Vinod Malode
Librarian
Netaji Subhashchandra Bose College, Nanded

INTRODUCTION:

National Assessment and Accreditation Council (NAAC) an autonomous body of the UGC was established on September 1994 with main office at Bangalore. NAAC is entrusted with the command of quality assessment, sustenance and improvement of higher academic organisations in the country. In completion of its role, the NAAC also counsels the major shareholders of higher education on subjects impacting quality. The assessment and accreditation process has produced in wonderful quality consciousness in institutions and has also created an awareness to deal with the emerging challenges of higher education.

College form the integral part of higher education and libraries in colleges are the primary source for learning process. The college library is a connecting link between teaching and learning as well as place which supplements its resources which is beyond the scope of class room. college libraries play an important role in the educational history of both the students as well as faculty members. It serves the users by providing specific information to the user. But how far the college libraries are successful in implementing their goals into its reality is a big question. There must be some agency to have a proper vigilance to rectify the emerging needs, and for this kind of purpose. NAAC was established for maintaining quality education of the institutions.

IQAC Report parameters for Libraries:-

Here some of the important parameters are to be taken into account for assessment

1. Students Attendance: Students' daily usage of the library to be recorded in the register or online Gate entry monitoring system. It should be highlighted category wise usage viz.UG, PG students, Research Scholars, and faculty. For percentage calculation, a particular month may be taken into account.
2. Research papers published in the UGC recognized journals or indexed journals or edited books will be taken in to account.
3. Paper Presentation: Librarian paper presented in the various conferences/seminars to be included with supportive documents of Certificate of Participation, Proceedings of the Programme, and participation attendance certificate.
4. Books Published or edited volumes to be included with supportive evidence of front & back coverpage highlighting the ISBN No.
5. Awards received by the Professional bodies/Government or any other organizations included with support of Certificate. Recognition viz. Participated as a Resource person, chief Guest, chairperson in any conference, seminars programmes etc., will be included with Photographs and certificate, Invitations, brochures, etc.,
6. Seminar/Workshop/Orientation Programme/ User education Programmes, if anyone is organized by the department will be included with supportive documents of Participants Register, Photographs, Invitation, brochures etc.,

7. Research Projects -ongoing / completed will be included with a supportive document of the approval letter of grants received by the agency or organization, Project completion certificate, Research report coverpage.
8. Details of research scholars: Total Number of research scholars admitted each academic year, Guidshipapproval letter from the University, Research supervisor Ph.D Certificate, and total no of research scholars pursuing. It will be attached.
9. Initiatives towards faculty development programme viz.ICT information resources retrieval training, DSpace, Drupal, Joomla e-content development & Mendeley Reference Manager training given with supportive document of registers to be enclosed.
10. Community service like User Education, awareness programme about Swayam Prabha 32 Higher education Channel, Crating Readers Club, Books Exhibition, and awareness about employment opportunities available will be highlighted with a supportive document of Photograph, Social Media App.
11. ICT classes for UG, PG, Research Scholars and faculty conducted with the supportive document of attendance registers, Photographs will be attached.
12. Financial Aid to students like EARN WHILE LEARN Programme for economically weaker section students. Besides Supportive documents details of records for honorarium/remuneration paid to students.
13. MOU's Signed with professional bodies or other Government bodies for conducting Programmes, Professional development, research activities, student exchange programme, resource sharing etc., will be given with MOU Agreements as proof.
14. Linkages with National/International Academic Research bodies like Institutional Membership in National Digital Library, INFLIBNET, DELNET, State Digital Library, British Council Library, US Embassy Library etc., with proof of membership letters, Payment receipts and invoices will be enclosed.
15. Extension Activities: It means Library Usage extended to Neighboring college students, research scholars, faculty and Government officials, Educationist, Industrialists are permitted to utilize library facilities also highlighted with proof of their permission letters.
16. Highlight the Best practices of the Library that is Unique services provided to their users will be enclosed.
17. Future Plan: Every Librarian should plan the future development that is Infrastructure development, Building extension, training programs, Conferences/Seminars or any other special establishment that will be highlighted in the parameter.

CONCLUSION: -

IQAC playing a vital role in Higher Education development. This article outlined the parameters of the library assessed by Internal Academic Auditors and suggestions were given for further improvement of library quality or any other thing. Academic libraries are regularly described by themselves and by others as spaces that support learning and independent inquiry, promote equitable access to information and encourage scholarly and civic engagement that contributes to the greater good of society. NAAC policy helps in developing the college libraries to make modernize and to provide good standard service to users. IQAC audit is one of the best methodologies for measuring themselves to find deficiency to enhance the library 200 International Research: Journal of Library & Information Science | Vol.9 No.2, Jun., 2019 services, which support to get more points in the NAAC criteria. It is suggested that every librarian and management of the institution jointly

take initiatives for improvement of the Library. The management / Head of the institution provides sufficient financial support for the development of the Library.

REFERENCES:

1. Rosaline Mary,A(2017) Library facilities and services based on NAAC parameters in Kalai Kaveri College of Fine Arts, International Journal of Science and Humanities, 3 (1&2), `39-42
2. Satyanand Pandey (2017) Qualities and skills required for Library and Information Professionals: An overview, International Journal of Science and Humanities, 3 (1&2),269-278
3. Lilburn,Jeff (2019) Ideology and Audit Culture: Standardized service quality surveys in Academic libraries, Libraries and the Academy, 17(1), 91-110 4.
4. Retrieved from http://naac.gov.in/index.php/info-for-institutions#iqac on 2.4.2020
5. Barnard S.B : Implementing total quality management: a model for research libraries "a model for research libraries "journal of library administration, vol.18, (1/2) pp.57-70. (1993)
6. Kulkarni, S.A.: Best Practices in College Libraries. National Seminar on Library and Information Services in Changing Era, 22-23, p. 273-281. January 2009.

INFLUENCE OF SUBSTRATE TEMPERATURE ON BAND GAP OF BAND TX-100 CO-DOPED SNO_2 THIN FILMS

Siddhiram Ningappa Bajantri
Department of Physics
Government First Grade College, Navabhaga, Khazacolony, Vijayapur.

ABSTRACT:

The SnO2-B: TX-100 thin films have been prepared to analyze on Structural, optical properties. SnO2-B: TX-100 thin films were synthesized by varying substrate temperature using chemicals pray pyrolysis technique. The films were deposited different temperatures ranging 250°C to 425°C. The precursor solution was prepared by dissolving stannous Chloride (SnCl4.5H2O) in Ethanol and adding equally 4% of Boric acid (H3BO3) and Triton X-100.The deposited films were characterized by using XRD, Optical properties of the films.

KEYWORDS: Spray Pyrolysis, Thin Film, XRD, H2S, TX-100.

INTRODUCTION

In the recent year, semiconducting metal oxide thin films have received intensive attention due to their very important role in optoelectronics devices such solar cells, heat reflectors and sensors. Stannic chloride is a semiconductor whichhas been used in making heterojunction thin films, it is preferred because it is a wideband gap semi conductor having good thermal stability & can be used as lightdependentresistorssensitivetovisible & nearinfrared light. It is found that substrate temperature influences the structural, optical, electrical properties of thinfilm [1-2].

We prepared thin films by Chemicals praypyrolysis technique (CSP), because of its simplicity and inexpensiveness have found to be better chemical method for thepreparation of thin films with larger area. In the chemicals pray pyrolysis technique; various parameters like air pressure, rate of deposition, substrate temperature, distance between nozzle to substrate, cooling rate after deposition affect the physical, optical properties of the thin films.

Materialsand Methods

Fabrication of SnO_2-B: TX-100 Thin Film

The first precursor solution was prepared by the dissolving 0.15Mof Stannous chloride SnCl4.5H2O in 25ml of ethanol and adding 4% of Boric acid (H3BO3) and Triton X-100 (1:1). The nozzle was kept at a distanceof 35cm from the substrate during deposition and the solution flow rate was held constant at 5ml/min. When aerosol drop lets came close to the substrates, a pyrolysis process occurred and highly adherent SnO_2-B: TX-100films were produced for different substrate temperatures ranges 250°C to 425°C. Once thespray is completed the heater was turned off and the films were allowed to attainthe room temperature. The thin films are deposited on surgical microscopic glass plates[3].

Characterization of SnO2-B: Triton X-100 Thin Films

The prepared SnO2-B: TX-100 films were used for further characterization. X-ray diffract to meter (Ultima IV Japan) with CuKα radiation (λ=1.5405Å) at 40m A and 40 kV at a scanning rate of 0.02˚ per second was used to study the crystal line state of these films.Optical properties of the films were studied using UV-VIS spectrometer (Spectro-200 plus Germany) in the wavelength region 200–1100 nm[4-5].

RESULTS AND DISCUSSION

SnO2-B: TX-100 thin films wered eposited by the Spray Pyrolysis technique and the deposited films were transparent.

STRUCTURE ANALYSIS

We have investigated the structural features of SnO_2 doped with surfactant (TX-100) and boron thin films by employing X-Ray Diffractometer (XRD). All thefilms were deposited at different substrate temperature ranging from 250°C to425°C.

It is observed from the x-ray diffraction (XRD) pattern of SnO2:TX-100+Bthin films Figure (1) that the peak intensity varies with the substrate temperature indicating that the films are shifting from solid amorphous to polycrystalline structure. As it can be seen the diffraction peaks were observed at 2θ=26.38^o, 33.81^o,37.76^o, 51.60^o which are related to the following planes (110), (101), (200), (211) respectively.

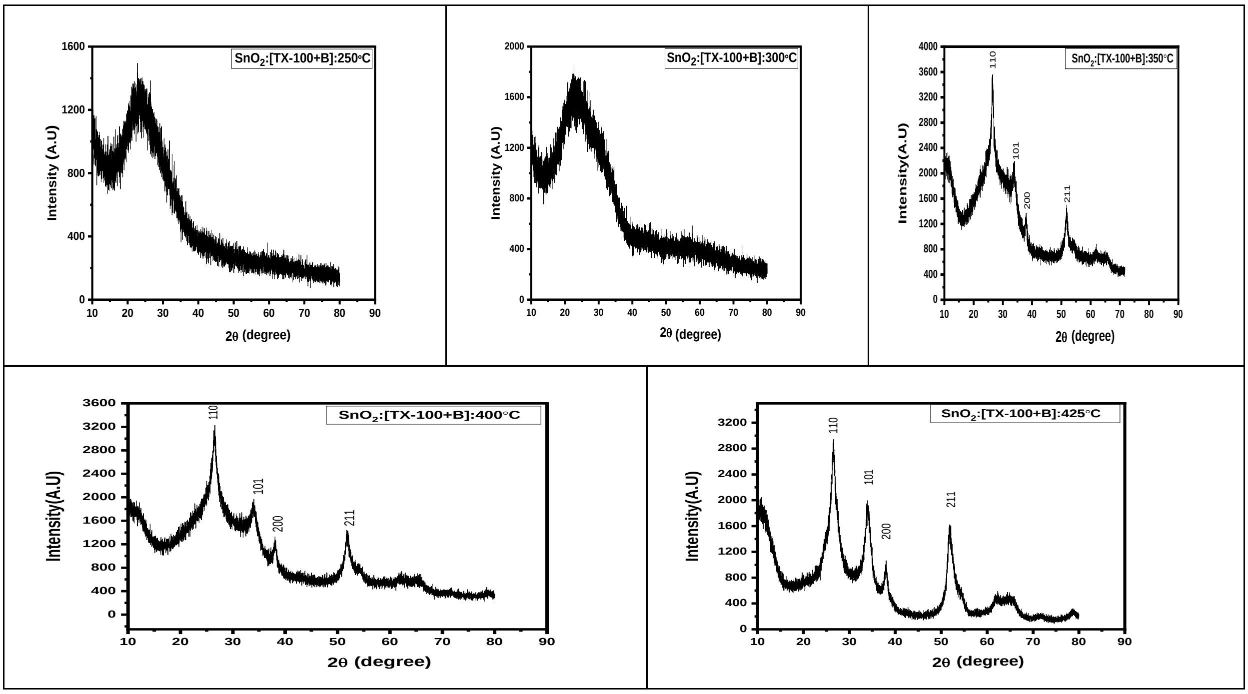

It is observed from the x-ray diffraction (XRD) pattern of SnO2:TX-100+Bthin films Figure (1) that the peak intensity varies with the substrate temperature indicating that the films are shifting from solid amorphous to polycrystalline structure. As it can be seen the diffraction peaks were observed at 2θ=26.38^o, 33.81^o,37.76^o, 51.60^o which are related to the following planes (110), (101), (200), (211) respectively.

The obtained XRD spectra matched well with the JCPD (No:41-1145) of the tetragonal rutile SnO2 structure and indicating the polycrystalline nature of the film, the film deposited to 350°C temperature were partially crystalline in nature. It isworth nothing that the crystallinity increased as the substrate temperature increases (peak intensities), it is may be due to the optimum rate of supply of thermal energy for recrystallization with substrate temperature. The films deposited at 400°C to 425°C temperature crystallinity decreases; it is due to removal of bridging oxygen atoms and the formation of sub oxides on smaller scale in film [6-7].

The average nano particle crystalline size of SnO2: TX-100+B with a varying substrate temperature were determined from XRD broadening using the De bye-Scherer formula. The average crystallinity sizes were found to be in the range of 5.371 to 10.361nm and increase with the

increasing substrates temperatures, the calculated structural parameters is given in table-1.

Table 1: Estimation of structural parameters using x-ray diffraction patterns of SnO_2: TX-100+B films at different substrate temperatures.

Sl. No	T(°C)	D(nm)	$\delta(10^{18}$ lines/$m^2)$	$N(10^{12})$
01	250	5.371	34.664	16.361
02	300	6.986	20.490	11.494
03	350	10.361	9.315	6.483
04	400	9.618	10.810	6.821
05	425	8.816	12.866	7.475

OPTICAL PROPERTIES

We have investigated the optical absorption of SnO_2: TX-100+Bthin films by employing UV-VIS spectrometer. All the films were deposited at different substrate temperature ranging from 250 °C to 425 °C.

The optical absorbance of SnO_2: PEG-6000+B thin films represented in Figure (2), the fundamental absorption edge is shifting from 404.468 to 421.523 nm (blue shift) as substrate temperature of film is increasing from 250°C to 350°C. Whereas the film deposited at 400 °C to 425 °C temperature, the absorption edge is shifting towards higher wave length (red shift).

Figure 2: Optical absorbance and band gap of spray deposited SnO_2: TX-100+B thin film at different substrate temperature

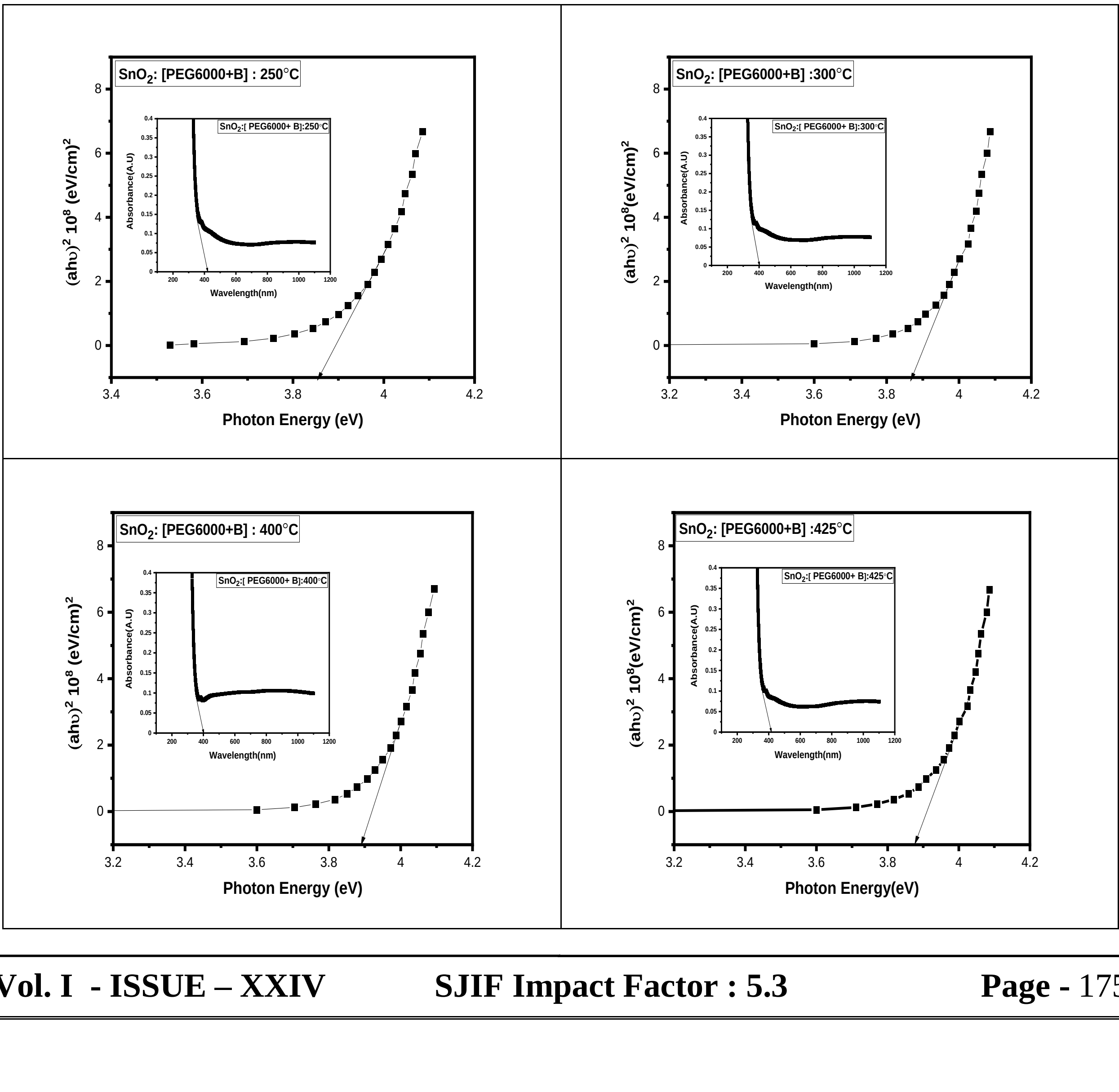

The optical band gap of SnO_2:TX-100+B represented in Figure (2), the variation of $(\alpha h\nu)^2$ versus (hν) for all the samples, the nature of plot indicates the existence of direct optical transitions.The band gap (E_g) is determined by extrapolating the straight-line portion of the plot to the energy axis. It is noticed that the thin film deposited at 250°C deposition temperature exhibits minimum optical band gap, among all other samples, owing to lower carrier concentration. Whereas those films are deposited at 300 °C to 350 °C temperature shows the optical band gap of the films is found to increases with increasing in substrate temperature. The carrier concentration is being higher for thin film deposited at 350 °C temperature, as carrier concentration is higher, absorption of the light by the carrier also increases, leading to higher absorption coefficient (α) in the thin film. The films deposited at 400 °C to 425 °C temperature are shows slightly decreases in optical band gap, hear the carrier concentration decreases, absorption by the carrier also decreases, resulting into lower absorption coefficient (α) values in thin film (8-10).

The value of optical band gap (Eg) is estimated at different substrate temperature (T) and is given in Table (2). The values of film optical band gap are within an estimated error ± 0.005 eV.

Table 2: Estimation of optical band gap for SnO_2: TX-100+Bfilms at different substrate temperatures

Sl. No	T (°C)	E_g(eV)
01	250	3.855
02	300	3.868
03	400	3.891
04	425	3.875

CONCLUSION

In the Paper as substrate temperature while deposition of SnO_2-B:TX-100 thin film the XRD peaks become sharper indicating the increases inparticles size and improved crystalline. In morphological analysis the particle size increases andtheelectrical resistivity decreases with the increasingtemperature.

REFERENCE

1. A. Standler2012, "Transparent conducting oxidesan up-to-date overview",Materials5,PP,661–683.
2. H. Cachet, A. Gamard, G. Campet, B. Jousseaume, T. Toupance,2001," Tindioxide thin films prepared from a new alkoxyfluorotin complex including acovalentSn:Bbond",ThinSolidFilms388,PP,41–49.
3. Xiao Zhi,Gaoyang Zhao, Tao Zhu, Ying Li, 2008, "The morphological, opticaland electricalpropertiesofSnO2:Bthinfilmspreparedbyspraypyrolysis",Surf.Inter-face Anal.40,PP, 67–70.
4. K.K.Purushothamma,M.Dhanasshankar,G.Muralidharan,2009,"PreparationandcharacterizationofFdopedSnO2filmsandelectrochromicpropertiesofFTO/NiOfilms",Curr.Appl.Phys.9,PP,67–72.
5. D. Zaouk, Y. Zaatar, A. Khoury, C. Llinares, J.-P. Charles, J. Bechara, 2000,"Electrical and optical properties of pyrolytically electrostatic sprayed fluorine-doped tin–oxide: Dependence on substrate–temperature and substrate–nozzledistance",J.Appl.Phys.87,PP,75-39.
6. L.Chinnapa,K.Ravichandran,K. Saravanakumar,G.Muruganantham, N.Sakthivel, 2011,"The combined effects of molar concentration of the precursorsolutionandfluorinedopingonthestructuralandelectricalpropertiesoftinoxidefilms", J.MaterSci.:MaterElectron22,PP, 1827–1834.
7. M.Adnane,H.Cachet,G.Folcher,S.Hamzaoui,2005,"Beneficialeffectsofhydrogenperoxideongrowth, structuralandelectricalpropertiesofsprayedfluorine–dopedSnO2films",ThinSolidFilms492,PP,240–247.
8. C.H. Han, S.D. Han, J. Gwak, S. P. Khatkar, 2007, "Synthesis of indium tin oxide(ITO) and fluorine-doped tin oxide (FTO) nano-powder by sol–gel combustionhybridmethod",Mater.Lett.61,PP,1701–1703.
9. E. Elangovan,M. P. Singh, K. Ramamurthi, 2004, "Studies on structural andelectrical properties of spray deposited SnO_2:F thin films as a function of filmthickness",Mater.Sci.Eng.B113,PP,143–148.
10. Hee Tai Eun, Yong Sig Ko, 2003, "Characteristics of F-doped SnO_2 filmssynthesized byspraypyrolysistechnique",J.Ind.Eng. Chem. 9(4),PP, 348–353.

A Review on the Conceptual Framework of Social Accounting in India

Mallappa Sidaram Khodnapur
Head & Assistant Professor
Department Of Commerce, Government First Grade College, Vijayapur, Karnataka.

Abstract:

Social Accounting is a way by which an organization endeavors to evaluate the impact of its procedure on society. It is a deliberate assessment of the association's consequences for its investors, with partner input remembered for the information that is examined for the bookkeeping proclamation. It incorporates apparatuses and directions for getting together, breaking down, and observing monetary, social, and natural information. The idea of "social bookkeeping" alludes to how an association collaborates with its social climate. Many organizations are presently revealing data on their social execution to show their investors and the overall population that they are moral and moral. This study analyzes what social bookkeeping is, where it came from, and where it is presently concerning advancement, as well as some key social bookkeeping strategies utilized in Indian organizations.

Keywords: *Social Accounting, CSR, Money Saving Advantage Investigation, Social Bookkeeping Network.*

Introduction:

Lately, there has been a flood of interest in an organization's social obligations, and the expression "being a dependable corporate resident" has proactively set up a good foundation for itself as a principal esteem. The effect of the business area on money and work shows that the business area's prosperity is critical to society. The corporate area no longer works in a vacuum in this day and age of monetary advancement. Like some other individuals, the firm should act and go about as a mindful citizen. The fundamental necessity is for the executives to put a more prominent accentuation on responsibility, to investors as well as to society. The organization's reception of this idea of social obligation should be addressed in the data and divulgence it gives to different partners like investors, loan bosses, laborers, and the local area.

Objectives:

The review has the accompanying targets:

- To talk about the reasonable part of social bookkeeping.
- To recognize the extent of social bookkeeping.
- To inspect how far the business has released its social obligation.

History of Social Bookkeeping:

Social Bookkeeping is expected to evaluate social execution and social obligations, as well as to dole out a money-related worth to the impact of an organization's procedure on society. The expression "social bookkeeping" alludes to an organization's social obligation as well as standard corporate obligation principles. Social and ecological bookkeeping, corporate social obligation revealing, non-monetary announcing, and different terms have been utilized to portray it. Each business should set up a social obligation pay and monetary record. In any case, it isn't expected to offer these comments. The top nations where social obligation articulations are made with other budget summaries are France, the Assembled Realm, and the US. In India, social bookkeeping isn't generally utilized, however, a few Indian organizations, like Goodbye Iron and Steel Organization Ltd. (TISCO), Concrete Company of India (CCI), and Indian Material Partnership (ITC), are zeroing in on friendly obligation and have started to make social reports utilizing the Abt Partner and David F. Linowes way to deal with compute absolute expense and advantages for performing social obligation. Adam Smith proposed the idea of social bookkeeping in different structures in 1776, while Karl Marx and Engel later distributed their thoughts on friendly expenses in 1844. Pigou

further expounded on the distinction between cultural and confidential expenses in 1920. The idea of social bookkeeping was laid out during the 1970s, and expert and scholastic bookkeeping associations from that point gave it extensive thought. At the point when the Public Premium Exploration Gathering established Social Review Ltd in the mid-1970s, it was the start of social bookkeeping as an idea in the Unified Realm. This has brought about a developing consciousness of CSR as a proportion of business achievement, with organizations being passed judgment on their monetary execution as well as on their social and natural impact. The benefit and misfortune proclamation and the monetary record, as well as other conventional proportions of productivity and development, are deficient in unveiling the level of an organization's commitment to the local area in satisfying its liabilities to numerous parts of society. It could require a couple of additional years to lay out fitting methodologies for measuring social and local area influence with a healthy degree of certainty and accuracy. In 1972, Abt Partners fostered a structure that frames how to make social proclamations for different get-togethers that emerge because of business action. Laventhol and Horwath, a regarded bookkeeping organization at that point, and the Primary Public Bank of Minneapolis were two other early candidates (presently U.S. Bancorp). Social bookkeeping methods, then again, were seldom classified in regulation.

Social Expenses:

Externality is now and again present in the results of an activity. A negative externality happens when an outside influence brings about a deficiency of government assistance, while a positive externality brings about an expansion in government assistance. One of the most crucial qualities of externality is that the related expenses, known as the social expense, ought to be borne by the specialist who causes the externality. Subsequently, social expenses include the movement of all effects, both immediate and circuitous impacts guaranteed by the entertainer partaking, as well as externalities paid by others. This recommends that social expenses ought to be borne on externalities that are altogether and exclusively brought about by business tasks.

Organizations should experience social costs after satisfying their lawful commitments to the public authority, which is exceptional to direct and do social activities. This understanding is established on ecological monetary thoughts known as the Polluter Pays Standards (PPP). Since it is challenging to connect a particular loss of natural worth to a particular polluter, the PPP isn't broadly utilized. Subsequently, firms' social bookkeeping exercises are a type of externality moderation.

Targets and Extent of Social Bookkeeping:

The primary objectives of social bookkeeping are to help society by having organizations offer different types of assistance and monitor them. Coming up next are some of them:

Productive utilization of regular assets: The essential objective of social bookkeeping is to distinguish whether a partnership is appropriately using its normal assets.

Representative help: Decide if the organization can help workers by offering instructive open doors for their youngsters, offering free transportation, and offering nice working conditions.

Commitment to society: Industry dirties the climate, which is incredibly adverse to society. Subsequently, it should decide if the organization can help society by establishing trees, making new stops in manufacturing plant zones, and, surprisingly, growing new facilities.

Client support: In friendly bookkeeping, this alludes to the part of a company's benefits to society, for example, on the off chance that the organization gives great quality products at a sensible cost.

Financial backer help: Decide if the Organization helps financial backers by giving fair bookkeeping data, as numerous goals are attached to normal asset conservation.

As it could be utilized for a great many social exercises, social bookkeeping has an expansive reach. In the absence of an exact meaning of corporate social obligation by regulations, every enterprise should choose for themselves the nature and extent of their social obligation. Be that as it may, Brummet (1973)discovered five potential regions in which corporate social goals can be laid

out, and every area of commitment of corporate social exercises can be checked and answered, to work with corporate responsibility.

Net gain Commitment: The essential objective of each and every firm is to bring in cash. The worth of benefit to the firm won't be lessened as the enterprise's social activities become more unmistakable. Benefit ought to be procured inside the lawful system of "benefit in a socially satisfactory way," as per the partnership.

Human Asset Commitment: This measurement shows the effect of the association's HR. Enrollment arrangements and methodology, preparing, experience building, work enhancement, pay and pay, representative authoritative arrangement, work security, and word related wellbeing are instances of hierarchical exercises.

Public Commitment: This measurement estimates the impact of an association's procedure on individuals outside the association. The authoritative tasks incorporate General Generosity, General worker local area exercises, Preparing, and work of disabled people.

Natural Commitment: This measurement estimates the ecological effect of an organization's tasks.

Item or Administration Commitment: This part centers around the association's item or administration quality. It includes item utility, item solidness, item security, and usefulness, as well as the item's or alternately administration's government assistance job. It likewise incorporates consumer loyalty, genuineness in publicizing their items, and so forth.

Need for Social Bookkeeping:

A couple of public-area firms utilize social bookkeeping. In India, there is a rising requirement for social representing;

- The administration consents to its social obligations and instructs its individuals, the public authority, and the overall population.
- The business should meet explicit lawful obligations, for example, government backed retirement obligations and government assistance measures, among others. Through friendly bookkeeping, the administration illuminates general society and the public authority about its endeavors around here.
- The executives get input on its endeavors and arrangements pointed toward further developing society's prosperity.
- From the outlook of public vested parties, social associations, financial backers, and government substances, social bookkeeping is additionally required.
- The enterprise shows that it isn't socially shameful considering moral, social, and ecological debasement through friendly bookkeeping.

Social Bookkeeping in India:

The Sachan Panel in its report in 1978 perceived the requirement for social revelations. For India, the thought was exceptionally new and has neglected to track down foothold. Goodbye Iron Steel was the first organization in Quite a while to lead social bookkeeping with the sole motivation behind looking at and providing details regarding how well the organization has met its social and local area objectives. India could be the main country on the planet to make corporate social obligation compulsory. How has been cleared for the Organizations Bill, 2011, to be once again introduced in the rainstorm meeting. Assuming the law is passed once the Parliamentary Standing Advisory group on Money embraces the suggestions as a whole, corporate social obligation (CSR) will become compulsory without precedent for the world in any country. The parliament cast a ballot in August 2012 to make CSR obligatory. As per the assertion, undertakings having total assets of more than Rs. 500 crore or a yearly income of more than Rs. 1,000 crore ought to give 2% of their three-year normal net gain to CSR. The CSR component was deliberate in the proposed Firms Bill of 2009, yet organizations should uncover their CSR spending to investors. It was likewise prompted that no less than one female individual from an organization's top managerial staff be incorporated. (Seasons of India, 16 October 2012) Associations progressively understand that giving subsidizing to

help causes started by non-benefits is inadequate and that when representatives volunteer for a purpose, it is a mutually beneficial arrangement for both the association and the person, as it works on administrative abilities and increments benefit.

Tata Group:

In India, the Tata Gathering conducts numerous CSR projects, most of which are local area advancement programs. It is a main supplier of maternal and youngster medical services, family arranging, and 98 percent immunization in Jamshedpur, for instance. Sports as a lifestyle are likewise advanced by the organization. It offers a football foundation, and a toxophilism institute, and urges staff to take part in sports. With projects like provincial wellbeing advancement, it gives medical care benefits all around the country. In 2011 Coca-Cola Endeavors, CSM, Findus Gathering, Firmenich, Nokia, The Body Shop, Unilever, and so on were among the short-recorded finalists for this honor for Corporate Social Obligation. In case of a cataclysmic event, the Tata Gathering has an efficient help program, which incorporates long haul treatment and remaking tasks. During the Gujarat quakes and the Orissa floods, it performed commendably. It is likewise an ally of training, with north of 500 schools, as well as human expression and culture. It has invested some parcel of energy to work on the climate and the existences of individuals who live in the region where its businesses are found.

Aptech:

Since its establishment, Aptech, significant training organization with a worldwide reach, has assumed an expansive and proceeding with part in encouraging and supporting schooling all through the country. Aptech has a long history of partaking in local area occasions as an overall player with complete arrangements giving capacities. It has offered PCs to schools, instruction to poor people, and preparing and mindfulness camps as a team with eminent NGOs.

Infosys:

Infosys is effectively associated with some local area advancement drives. The Infosys Establishment was laid out in 1996 as a not-revenue driven trust to which the firm surrenders to 1% of its yearly pay after charges. Moreover, the Infosys Schooling and Exploration Division works together on local area advancement programs with staff volunteers. Infosys' supervisory crew keeps on showing others how its done with regards to corporate citizenship, effectively taking part in key public associations. They have done whatever it takes to assist the Infosys Establishment in the fields of examination and schooling, local area with servicing, country outreach projects, work, medical care for poor people, training, expressions and culture, and government assistance.

Mahindra and Mahindra:

The K. C. Mahindra Training Trust was made in 1953 at Mahindra and Mahindra to help schooling. Its central goal is to work on individuals' lives in India by giving schooling and monetary guide to people of any age and pay levels. The K. C. Mahindra Schooling Trust is associated with a few instructive drives that advantage meriting students.

Reliance Industries Limited:

RIL's commitments to the local area are in the space of wellbeing, training, framework improvement (drinking water, further developing town foundation, building schools, and so forth), climate (emanating treatment, tree planting, perilous waste treatment), help and help with the occasion of a catastrophic event, and other random exercises like commitment to other social improvement associations. RIL is a vital ally of the public authority's drive to work on young ladies' schooling. RIL's Dahej Assembling Division in Gujarat has given monetary assistance to young lady kids in the state under the plan "Kanya Kelavani". To finish wellbeing administrations, RIL has laid out Local area Clinical Focuses close the greater part of its assembling divisions. Project Drishti, a special joint venture of RIL and the Public Relationship of the visually impaired, has given waste transfer methodology to outwardly weakened Indians from the ruined part of society. Reliance also run a few projects and offer social types of assistance.

Conclusion:

At the point when social beliefs and assumptions started a discussion about the job of business in the public eye during the 1960s, the idea of social bookkeeping was conceived. This contention focused on the idea of corporate social obligation and the practicality of releasing this responsibility through a social bookkeeping method. In India and universally, social bookkeeping has turned into a fundamental part of good administration. Most organizations are endeavoring to acquire customer faithfulness through local area improvement programs, amazing corporate administration, and including inside and outer partners. Thus, chiefs at all levels should comprehend the expansiveness and content of social bookkeeping to contribute esteem to the organization's image picture and notoriety.

References:

1. Dr. Kamlesh Gupta, (2021). "Social Accounting in India", International Journal of Advanced Research in Commerce, Management & Social Science, ISSN: 2581-7930, Volume 04, No. 02(I), pp 213-216
2. Blakeetal.,SocialAuditing,p.149.
3. DickensandBauer,CorporateSocialAccounting,p.3.
4. Porwal,L Sand Sharma N,1991,"Social ResponsibilityDisclosure byIndian Companies",The Chartered Accountant, Feb. 1.pp.630-635
5. Sherman Robinson Andrea Cattaneo And Moataz El-Said: (August 2000) Updating and Estimating a Social Accounting Matrix Using Cross Entropy Methods; Trade and Macroeconomics Division International Food Policy Research Institute
6. http://www.neweconomics.org7.http://www.pacindia.org8.http://www.irft.org.
7. Crowther,SocialandEnvironmentalAccounting,espCh2.
8. Crowther,SocialandEnvironmentalAccounting,p.19.

"A Discussion on the Influence of Social Changes on the Performance of Advertising"

Shitole Rajkumar Bajirao
Assistant Professor
Department of Commerce, Government First Grade College, Indi, Karnataka.

Abstract:

We live in a universe of consistent and dynamic changes. Business Climate causes these progressions and a considerable lot of them are irreversible. Showcasing is essentially as old as history and is portrayed by the changing requirements of a general public in a method of fast changes. We want to acknowledge social changes regardless of whether we like it since that is what society needs. Social changes have been occurring since the known history of man. These progressions have impacted the manner in which we live. From a one individual to the next offering to the improvement of the Showcasing idea the client and buyer prerequisites have overshadowed the choice of Makers to conclude what is to be delivered. Promoting has gone through a round trip to return to where it began; the singular customer who needs what he enjoys. The Purchaser inclinations obviously, are affected by cultural turns of events. The endeavors of advertisers have kept on selling their items and administration in manners generally interesting to purchasers. Publicizing and Advancement play generally had an impact in forming customer perspectives to items and administrations. Purchaser perspectives are molded by friendly changes. This paper tire to examine the effect of social changes on the ad and advancement of items.

Keywords: *Cultural changes, changing necessities and assumptions for buyers, showcasing center changed, however the round trip has returned to zero in on the shopper, Ad and advancement have impact customer inclinations.*

Introduction:

Social changes are occurring in the business world, and it is significant for associations because the results of business associations must be offered to society and their utilization keeps the associations as a going concern. Social changes have an effect in the utilization example of individuals. Social changes occur because of different elements and some of them are: Contacts with different social orders and social associations, Changes in the Eco-framework and the climate and the ensuing exhaustion of regular assets or misfortune because of far and wide sicknesses over which society has no control. Social changes have occurred because of Modern unrest, and scattering of the populace and changes in occupations. New gatherings and segment factors have been made because of Mechanical advancement and development and scattering of populace because of businesses. Social changes have prodded segment contrasts, and philosophical, financial and Political developments.

Based on these definitions it very well might be presumed that social change alludes to the adjustments which occur in the existence examples of individuals and not allude to every one of the progressions happening in the general public. The progressions in workmanship, language, innovation; reasoning and so forth may not be remembered for the term „Social change‟ which ought to be should it could be said be perceived as adjustments in the field of social connections. Social connections are social cycles, social examples and social associations. In this manner social change will mean varieties of any part of social cycles, social examples, social collaborations or social association. It is an adjustment of the institutional and regulating construction of society.

Social changes, large or little influence all organizations advertising items and administrations to individuals. Showcasing today is now and again inseparable from Promoting as advertising correspondences have become very significant and essential for the purchasing of items and administrations. Purchasers should be continually made mindful of the different item and administration contributions to make mindfulness and interest on the items. When the purchaser

interest is raised, the person in question will track down available resources to look for more data which will bring about extreme acquisition of an item or administration. All such promoting interchanges between the dealer and purchaser of items occur generally with the help of Commercials as it has arisen as the most favored mechanism of showcasing correspondences.

The job of Promotion in the ongoing situation has change extensively. From Data supplier on items and administrations to enlisting acquisition of the item is worked with through the course of notices. A significant change in the situation is the media. From the print and other distributed media, television, Portable, Web and other virtual entertainment stages have taken a significant portion of the media for Advancement and notice. Subsequently, the customary job of notice has changed and this paper will attempt to investigate the progressions and the advantages and disadvantages of such changes.

Objectives:

The business climate is continually changing for the solace or inconvenience of all promoting and item organizations. This can't be halted. As we have found in the early on part, the social changes have occurred because of natural changes in dispersal of businesses and occupations after the modern transformation and this is going on constantly at maybe a quicker pace than it began. Thus, businesses and advertisers should embrace their systems to the truth of this present circumstance. While the expansive goal is to track down the effect of these ecological and explicitly friendly changes on the Promoting and showcasing of items; the following explicit targets have been distinguished for better concentration:

- A survey of the current business climate and significant changes.
- To recognize Social changes lately that have impacted business
- To review the impact of these progressions on Publicizing and promoting
- To fundamentally assess the significant changes that will affect Publicizing
- Find the fate of headings Promoting and showcasing
- To recommend methodologies for actually confronting the above challenges.

Research Methodology:

When the goals have been recognized, it is not difficult to choose a procedure for information assortment and assessment. For the acknowledgment of the restricted targets of this examination paper, we observe that enough distributed writing is accessible on the web and on pages. The test has been to zero in on the significant data and combine data to produce results. This has been finished to the degree of a research paper.

Literature of Review:

Commentators regularly see that the speed of social change advanced during the twentieth hundred years. Cycles of industrialization, segment change, and human-incited ecological change all happened all the more quickly toward the century's end than they did toward the start. While claims about speeding up friendly change proliferate, hardly any examinations endeavor to make sense of it. Some quality examination papers have endeavored to do as such through a quantitative investigation of the changing speed of richness declines throughout recent hundreds of years. It frames two potential clarifications for the speed increase: a social reconciliation proposition that stresses our developing interconnectivity; and a "maverick effect‟ that ascribes the sped-up cycles to political endeavors by elites in less fortunate nations who need to „catch up‟ with additional well-to-do nations. An observational investigation of ripeness declines offers help for the two clarifications.

Though the social changes have happened because of various reasons, which we will momentarily restate, the current concern is of later beginning, for example, to comprehend assuming that ongoing ads in different media, especially the television media which has become very famous, have been affected by the social changes in the business climate. This gives off an impression of being a chicken and egg relationship here which starts things out! For this exploration paper, we will fight with the presumption that social changes are constantly occurring, however, sped up as of late, and what we want to comprehend influence these progressions play on the part and viability of

Promotions. We will attempt to break down this in two sections for example Social changes and Notice Viability and effect.

Global Climate and changes influencing Society:

One of the clearest changes at present happening is the adjustment of the general worldwide populace circulation between nations. In the new many years, emerging nations turned into a bigger extent of total populace, expanding from 68% in 1950 to 82% in 2010, while populace of the created nations has declined from 32% of all out total populace in 1950 to 18% in 2010. China and India keep on being the biggest nations, trailed by the US as a far off third. Notwithstanding, populace development all through the world is easing back. Populace development among created nations has been easing back since the 1950s, and is presently at 0.3% yearly development. Populace development among the less evolved nations barring the most un-created has additionally been easing back, starting around 1960, and is presently at 1.3% yearly development. Populace development among the most un-created nations has eased back pretty much nothing, and is the most elevated at 2.7% yearly development. Such changes is Demography have broad results.

The reasons for social change beneath influence or portray each part of society across the world. On a large scale, they shape our significant social organizations as a whole (financial matters, legislative issues, religion, family, instruction, science/innovation, military, general set of laws, etc. On a miniature size, they shape our qualities, mentalities, convictions and ways of behaving. In aggregate, they impact our lifestyles.

Horticultural headway prompted surplus food, which lead to populace development and urbanization. Individuals had the option to work beyond the ranch. The most common way of moving from an agrarian-based economy where the essential item is food to a modern or post-modern economy in which the essential item is products, administrations and data The most common way of transforming from a difficult workpower to an innovation-driven workforce in which machines assume a huge part lead to changes in: Work - individuals work beyond the home/local area, which lead to changes in orientation (worth of, kid care, worth of work). Work became based and coordinated on machines-Estrangement of individuals began. More modest level of labor force utilized in agribusiness, expanded division of work, specialization of occupations, Expansion in the schooling of labor force, Expansion in monetary associations (organizations), More grounded connect among government and economy-related, Mechanical change - new labor and products created and new occupations have brought about control of climate and Geological versatility and Word related portability by the new focuses of force - the monster Global enterprises.

Segment progress is genuine; move from (1) high rates of birth and high demise rates (with more modest populace sizes) to (2) high rates of birth and low passing rates (with outrageous populace development) to (3) low rates of birth and low demise rates (with population"s support). Individuals have less kids as society industrialized because job of family changes and mechanical headways permit control of proliferation. Families change from reached out to family units because of geographic and word-related portability. Family is not generally for the most part seen as a monetary unit. Scholars like Mahatma Gandhi and Aurobindo Ghose have cautioned humanity against moral degeneration.

Each of the significant reasons for worldwide social change are attached to changes in innovation and financial matters and the most common way of moving from an agrarian to a modern culture. Attributes of current cultures are: The bigger job of government in the public eye and organization to run legislatures. Enormous, formal associations and division of work given specialization of abilities and capacities into occupations. Organization plays in again here, framing of social establishments, Regulations and approvals to direct way of behaving. Command over and the board of natural assets: oil, water, land, creatures, and so forth. The capacity to efficiently manufacture food, energy, and so on. The bigger job of schooling and colleges, Worked on personal satisfaction - higher per capita Gross domestic product, capacity to purchase labor and products, more sporting time, better general wellbeing, lodging Self-viability: Capacity to adjust, expect, and

want constant change. Model: difference in state-run administrations; supplanting labor and products, for example, vehicles, telephone administration, relationships; change in occupations and professions.

At the point when enormous populaces live in metropolitan regions as opposed to provincial regions, coming about because of monetary open doors: either individuals move to a city for occupations, or rustic regions become the destinations of huge organizations which lead to populace growth.75% of the US populace lives in metropolitan regions. 43% on the off chance that total populace lives in metropolitan regions Urban communities offer social advantages as well as financial advantages: transportation, schools, dissemination of new items and administrations, and medical care, social asset. Qualities of metropolitan populaces incorporate, greater variety, Autonomy, More fragile social connections - higher crime percentages, Secularization, Mass correspondence frameworks. On the off chance that urbanization happens excessively quick, framework can't uphold populace (transportation, general medical problems, lodging, schools, crisis administrations, occupations). This can bring about neediness and class struggle. Class struggle and destitution may likewise result assuming enormous metropolitan regions experience loss of occupations.

Functions and Impacts of Promoting:

Promoting is all over the place and saturates the Web, network TV, everyday papers and side of the road hoardings. Items, administrations and thoughts are sold through promoting, empowering organizations to draw in clients for their contributions. Web publicizing is quickly dislodging print promoting, due its accommodation of purpose, cost viability, and simplicity of appropriation. Items, administrations and thoughts are sold through organizations that are separated by their image personalities. Brand character is imparted to the public through promotion. Customers fabricate close-to-home associations with specific brands with which they become progressively recognizable as the years progressed, on account of promoting. Publicizing advocates brands. The media advocates the brand by consistent replay and on paper media, through tedious distribution. Subsequently, the objective clients recall the brand and purchase the item. For example, the acknowledgment of marks like Coca-Cola's is ascribed to effective promoting.

Promoting supplies the fundamental data to shoppers so they realize what is accessible and where to get it. It communicates data on items, administrations and thoughts sold on the open market through various media gateways. It uncovers the exceptional highlights of what is being sold variety and size the item and which stores convey it. Strong, visual publicizing introductions propel buyers to buy merchandise, administrations and thoughts as a method for accomplishing close to home satisfaction. Influence is the center mission of publicizing. Publicizing lets you know how the item, administration or thought you are thinking about will work on your life. As indicated by Jeremiah O'Sullivan R, creator of "The Social and Social Impacts of Promoting," publicizing benefits from the ideas of philosophy, legend, craftsmanship, physical allure and religion. Publicizing implants pictures and thoughts into items and administrations, similarly as the implications of items and administrations are imbued into pictures and thoughts.

This is precisely where the social changes have influenced commercial plan and content. The socially acknowledged standards of sexual way of behaving isn't what is precisely depicted in some visuals, yet anything visuals are depicted are great for the youthful and especially in the amazing age gathering of young people, who attempt to make importance of what they see and hear. Inconspicuous contributions thanks to television, web, Portable Applications will quite often draw in and make an impact on adolescents and they grow up with the conviction that it is the „IN" thing. Sadly the IN thing is OUT by the following commercial because of progress of design, variety and so on as spread by media. Some of the time truth is glossed over and seldom noticeable! A socially important and capable notice will deal with visuals and text to mirror the normal practices however seldom do they adjust. In this way, the sponsors have an extraordinary obligation to satisfy.

Bureaucratization is a Cycle by which most conventional associations in a general public (organizations, government, and non-benefits) run their associations through the utilization of outrageous sane and unoriginal reasoning, an outrageous division of work, and record keeping. All undertakings and capabilities separated into little parts which become positions in the authoritative order. Jobs appended to positions. Pay and advantages appended to situate not people. Individuals can pivot all through positions however association gets by with little change. Even though bureaucratization permits us to be profoundly proficient and powerful and produce overflows of labor and products, it additionally can prompt outrageous shortcomings: Individuals in the association become machine-like - simply playing out the particular parts of their job; no more, no less. Individuals' collaborations with the associations become machine-like - model, voice frameworks. Different impacts are Squandering of labor force abilities, wasteful exchanges - need to address 10 unique individuals before you get to the perfect individual, Mass measures of desk work - occupations turns out to be to a great extent handling administrative work,. Miscommunication is very normal. Power is held by a couple at the highest point of the progressive system Civil servants which can become dangerous if they look to safeguard their singular power in the association. Compulsion to cheat - corporate violations. Frequently due to an absence of balanced governance which becomes mixed up in the labyrinth of workplaces, divisions, positions, bosses, supervisors, overseers, and so forth… or due to outrageous power/position in the association and capacity to take advantage of it. Objective of divisions becomes to get by in the association and safeguard their assets, as opposed to cooperate to give an item.

Social Effect of Commercial:

Publicizing is the advancement of item or administrations. This gives organizations a method for presenting their items to individuals and thus boost their deal. Publicizing is the most discussed subject presently as like each and every other thing it has a few positive too a few negative focuses. Assuming that it has some sure part of social and prudent effect on society then it has some adverse consequence moreover. Promoting a public government assistance program has positive social effect though improper openness of a lady in a commercial adversely affects society. Publicizing is a mass showcasing procedure. Arranged strategies are utilized for publicizing which convinces the shoppers that why they need the item which is being promoted. They center more around the advantages, which shopper will get from that item, instead of the actual item. Through promoting, items can be known to public effectively consequently expanding the utilization and thus likewise expanding the interest of the item.

Promoting can likewise be utilized to produce mindfulness among public and furthermore be utilized to instruct individuals about specific illnesses or risk (model: - Helps, TB, viral sicknesses, and so on.). Indeed, even individuals in distant regions are currently mindful of numerous illnesses and their concerns. And this multitude of credits go to data through promoting. Sicknesses like Polio would never been controlled assuming the timings for polio drops aren‟t promoted routinely. Promoting can likewise be utilized to illuminate public about get-togethers like shows and exhibitions. Noble cause can utilize media to publicize about the sicknesses and support individuals for gifts. Social associations and NGOs can utilize the mean of ad for advancing their missions. Looking for assist through promotion during scourges or normal disasters with canning help a ton.

There are additionally different faults that publicizing is causing negative social effect on lives. Regardless of whether promoting goodly affects society, it tends to be precluded that is has awful effect too. It plays with the feelings of overall population and urges them to believe that purchasing and draining are the exercises of life. Promoting banners of present day films, where sexuality is shown much than the genuine topic of the film, can redirect the general public a ton. Realism is by and large much celebrated through ads, which can again have hazardous outcomes Society is becoming uninformed towards social or world issues since we are excessively fixated to fulfill our recently made needs. We need to bring in increasingly more cash with the goal that we can purchase satisfaction in types of items, being publicized as they can get all the joy our lives. We are

starving for material objectives, since we in every case simply need to have more. Items which are intensely publicized are costly because of the expense spent on promoting. The facts confirm that promoting increments utilization, however it"s additionally obvious that the more we consume, the more we obliterate the climate, since, supposing that request increments creation likewise increments. In this way the need of unrefined components additionally increments.

Advertisers might expect regular changes in client conduct, however are many times astounded by their extent. From cell phones and tablets to workstations and work areas, the present customers are utilizing a consistently expanding number of gadgets to get to the Internet, look for data, make buys, and that's only the tip of the iceberg. Regardless of whether a brand isn't running efforts across gadgets, shopper reactions are as yet being reaped in more noteworthy numbers across various gadget types. The greatest change in purchaser conduct is that shoppers will progressively get some distance from anything they see as advertising. All things being equal, they'll progressively shift focus over to little gatherings who have an elevated degree of believability in their particular industry or classification to impact their purchasing choices.

Information Examination and Conclusion:

A nitty gritty examination of the ongoing industry climate has been given. The media has gone through an intensive upgrade. This is a consequence of social patterns and socially acknowledged standards of Notice. Promotion must be enlightening, fascinating and make an item pull. This must be finished in an undeniably difficult climate of brief term of television ad. The contracting focusing ability Watchers at home and different clients engaged with electronic media like the web, versatile and web has not been expounded as it has turned into a question of common sense. In this way, a significant social change impinging on ad viability is the truly contracting focusing ability watchers of television and different clients took part in electronic media.

Significant social change influencing media and Advertising have been framed in the information examination segment. Because of relocation of populace to urban communities and metropolitan regions, Promoters have likewise get time allotments in business breaks of televisions ideally at night times when the planned watchers and clients are accessible. The expense of television spot plugs will be high during this time and joined with the impact of contracting focusing ability crowd it would be progressively provoking for Media organizations and promoters to catch the consideration of crowd in a short time frame. It has proactively been accounted for in different examination papers that business promotions have abbreviated their review time from around 60 seconds to 20 seconds! This is because of reasons of capacity to focus shrinkage as additionally the expense of Business Ad in television. Generally the entire family is accessible and likely view the television program mutually during the late nights. These are the effects of social changes to momentarily restate.

References:

1. Dr.K.R.Subramanian, (2017). "Impact of Social Changes on the Role of Advertising", International Journal of Trend in Research and Development, Volume 4(3), ISSN: 2394-9333, pp 26-31
2. Altstiel, T. & Grow, J. (2016). Advertising creative: Strategy, copy, and design. Washington, DC: Sage Publications.
3. Atkin, C.K. & Rice, R.E. (2012). Theory and principles of public communication campaigns. In R.E. Rice and C.K. Atkin (eds.), Public communication campaigns (pp. 3-19). Thousands Oaks, CA: Sage.
4. Felton, G. (2013). Advertising: Concept and copy. New York, NY: W.W. Norton & Company.
5. Newspaper Association of America. (2014). Public policy: Advertising. Retrieved from: http://www.naa.org/Public-Policy/Government-Affairs/Advertising.aspx
6. Perloff, R.M. (2010). The dynamics of persuasion: Communication and attitudes in the 21st century. New York, NY: Routledge.
7. Thierer, A. (2012). We all hate advertising, but we can"t live without it. Forbes. Retrieved from:
8. Borden N. H (1942), "The Economic Effects of Advertising" First Edition, Richard D. Irwin, Inc.
9. Horsky D. and Simon L.S. (1983), "Advertising and the Diffusion of New Products", Marketing Science, 2 (1), pp. 1- 17

10. Krishnan V.T. and Jain D.C. (2006), “Optimal Dynamic Advertising Policy for New Products” ,Management Science, 52 (12), 1957-1969
11. Kumar A. et al (2011) “Advertising and Consumer Buying Behavior: A Study with special reference to Nestle ltd.”, Volume No. 2 (2011), issue No. 10 (October, 2011), International Journal of Research in Commerce & Management.
12. Sharma J, Sharma S., “Sales and Advertisement Relationship for Selected Companies Operating in India” (2009), School of Doctoral Studies (European Union) Journal, July, 2009, No. 1
13. Sundarsan, P.K. (2007), “Evaluating Effectiveness of Advertising on Sales; A Study Using Firm Level Data”, ICFAI Journal of Managerial Economics, Vol. V (1), pp.54- 62
14. Taylor, Lester D. and Daniel, Weiserbs (1972), “Advertising and Aggregate Consumption Function”, American Economic Review, Vol. LX11 (4), pp.642-55
15. Akwasi Ampofo, Effects of Advertising on Consumer Buying Behavior With Reference to Demand for Cosmetic Products in Bangalore, India ,University of Madras, Chepauk, Chennai 600005. New Media and Mass Communication ISSN 2224- 3267 (Paper) ISSN 2224-3275 (Online), Vol.27, 2014
16. Ansari, M. E., & Joloudar, Y. E. (2011). An Investigation of TV Advertisement Effects on Customers' . International Journal of Marketing Studies , 175-181.
17. Pankaj Birla, R. K. (2010). Television advertisements and children's buying behaviour. Journal of Marketing Practice: Applied Marketing Science merged into Marketing Intelligence & Planning , 28 (2).

"An Overview of the Difficulties of Teacher's Experience and the Diverse Teaching Methods Used to Teach English"

Dr. Bharati M Kadeshanavar
Assistant Professor
Department of Education, KRCES College of Education, Bailhongal.

Abstract:

Although educating is an extraordinary profession, there are minutes when it very well might challenge. Because of the reception of new showing procedures and the degree to which electronic and clever preparation have pervaded the area of schooling, the obligations of teachers have changed decisively over the long run. This study points, there are two essential areas of conversation on the difficulties that educators of young language students experience and the different educational methods that they might utilize. The assets and strategies currently being used might be utilized to address the hardships associated with educating English. How well educators can involve the accessible materials for showing English is a significant subject of the review. As per the discoveries of this review, youthful students were getting Guidance in English as a subsequent language using a broad scope of computerized devices. To give the right instruction, guides should know about every understudy's developing prerequisites. Moreover, it appears sense that the instructive cycle may be distressing given the potential for issues. To keep deterrents from hindering learning, each challenge ought to be continually observed by an accomplished teacher.

Keywords: *Innovative Strategies, Innovation for Schooling, Representations, Electronic Books, Mixed Learning*

Introduction:

The customary Classroom showing method has developed increasingly more troublesome in the present carefully progressed universe of learning and educating. The present students discover that the Classroom acts more as a deterrent than as a spot to learn. English is a well-structured and often used language for collaboration. Since realizing this language is fundamental for making one's personality in the constantly developing worldwide society, its importance has considerably extended, particularly in non-English talking nations. Because of this language, a lot more people may now add to the overall reason. Thus, showing a language is considerably more critical than knowing a language. Conventional language guidance was contained inside a solitary structure. This study takes a gander at a couple of the difficulties related with educating and learning English, as well as a few mechanical devices that might simplify it to teach in English by current requirements. It was provoking for every one of the educators to adjust, particularly while utilizing the new instruments, and subsequently, there might be a few changes. Considering that English is by its very nature an extreme subject, it could be trying for educators to plan examples that are intriguing and draw in their understudies. Since it needs understudies to foster capacities recorded as a hard copy and understanding that are in many cases shown in school, English commonly has a bigger understudy populace. As per Safaah et al (2017), understudies can take part in exercises connecting with the English language if the climate is helpful for the advancement of the understudies' English cycle abilities.

Furthermore, changing from regular study hall guidance to adaptable internet learning makes it more trying for educators to give in a general sense sound schooling. Specialists are ceaselessly looking for ways of taking care of issues and engaging teachers with the apparatuses they should use more useful in measuring far-off learning (Bagood, 2020). English educators at middle schools stand up to a few troubles. The hardships are connected with the idea of showing English, English reading material and assets, and understudies' perspectives on English. These hardships incorporate the weighty educational plan content in English, the lack of English showing assets, the shortfall of English offices like discourse labs, and the execution of curricular necessities. The excess hardships that English educators confronted were as per the following: troublesome English assessments for

assessing understudies' information; the utilization of analyzed aspects to survey understudies' information; understudies' view of English's intricacy; understudies' advantage in learning just test situated material; and understudies' absence of groundwork for English examples.

What's more, the specialists saw that not very many of the investigations led by different analysts included teachers as respondents, yet by far most of those concentrates just included understudies as respondents. The specialists figured it would be fascinating to introduce different perspectives on the difficulties that educators stand up to in the new typical, particularly about the English-related classes that they were answerable for instructing.

Objectives:

- To study the various the teaching methods of English language
- To understand the difficulties of teaching methods

Research Methodology:

The assets and strategies presently being used might be utilized to address the challenges associated with instructing English. How well educators can involve the accessible materials for showing English is a significant subject of the review.

Literature Review:

All through the educating and growing experiences, teachers complete a few exercises to give the best results to the understudies. As well as setting a superb model for their understudies, compelling teachers ought to act as the supervisor of the class, the coordinator, the inspector, the individual in control, the colleague, the onlooker, and the good guide (Nunan, 2005). Educators of English should have the option to make their examples taking part as well as doing their commitments. As well as being able to move data, educators likewise should be energetic concerning what they do, teach, and entertain. English educators managing youthful understudies ought to be aware of the numerous ways that youthful understudies get data (Roy, 2017). Educators ought to change the numerous strategies and techniques they might use with students to assist them with understanding subjects all the more without any problem.

The current challenges associated with teaching and studying English:

Exploring and understanding that countries like India were persuasive in the improvement of the English language might be troublesome on occasion. Then again, considering that it is a language utilized for correspondence on an overall scale, it is by and large acknowledged in many regions of the planet. In the present profoundly serious world, all individuals should have the option to get a handle on this language. The expression "general" impeccably mirrors the meaning of this need. With regards to the global market, English has an extensive variety of information that essentially includes the entirety of the various fields. Showing this language is subsequently of a similar importance as showing some other language. As per Roy (2017), there has been a critical ascent in how much time spent concentrating on English over the last no less than thirty years. It has been shown that it is fundamental to learn English in a Classroom setting, particularly in countries where English isn't the local language. There are currently different deterrents to defeat while teaching English to more youthful understudies who don't as of now have the language. Indeed, even while a portion of these difficulties are still there, they have become undeniably more challenging to defeat as an outcome of improvements like the expanded utilization of innovation in schooling. The educational plan that is being utilized in schools today presents the educator of English as a second language with various hardships in the study hall. This page gives a synopsis of some of what we considered to be well as examination that relates to showing in the Classroom.

Approaches and activities for learning a language:

To help understudies foster their language abilities beyond the customary school system, coming up next are a few techniques and exercises for language obtaining that are utilized in study halls. This has added to making the environment a superior spot to be in. Contingent upon the requests of the understudies, the availability of resources, and the conditions of the setting, powerful

educators might fluctuate, change, and change their instructing approaches. They put more weight on understudy achievement than severe techniques (Christenbury, 2011).

Evaluations got from Methodologies for Showing in the Classroom:

Since the present understudies are important for a new age gathering of understudies, the customary way to deal with schooling is at this point not viable for them. They don't require perusing books since they were raised in a computerized society and their viewpoints on the world have been molded by significantly impacting generational viewpoints. This article will likewise endeavor to portray a portion of the outcomes that we have gotten through review and perceptions about study hall education. To stay away from the unfortunate results of constant pressure, survival techniques to limit pressure are required (William et al., 2010). Instruments for adapting are the specific moves people make to control, diminish, or limit unpleasant circumstances.

Deficient Craving in the English Language Learning:

Since they are consistently presented to their Class language, those learning English as an extra language have no clue about the fact that understanding the language on a crucial level is so significant. This attention is present in those who study English as a first language.

As an immediate result of this, an understudy's degree of fervor for the investigation of English will diminish. Along these lines, the youth can't grasp even the most central parts of the English language, and they are persuaded to think that learning English is extreme. The speaker struggles with keeping up with the students' consideration for the entire of illustration. They can't focus for expanded periods, decide to ignore the current subject, and would very much want to be intellectually present in the study hall. The educator will never again profit from the conventional methodology of composing and conveying courses in this style. As an understudy, the instructor needs to get to know the latest educational techniques and innovation devices that anyone could hope to find to have the option to improve and communicate with their understudies. The scholarly exhibition of understudies and educators outside the study hall might increase when instructors give, move, and lay out a wonderful climate and feeling of prosperity among themselves (Cold, 2020).

The pattern of semesters and an accentuation on grades for learning:

The greater part of instructive foundations' reception of the semester design has made hindrances to proficient learning. Regardless of whether they had the option to complete the semester simultaneously, the speed of the framework is quick to the point that the educator won't have sufficient opportunity to enjoy with every one of the understudies. The vast majority of children who study English do so to either excel academically or, in any case, pass the English language exams that are administered in community colleges and auxiliary schools. As an immediate consequence of this, the understudy can't gain sentence structure or language from the beginning and can review the data that is essential for the assessment. Students can't use this language since they can't hold every one of the subjects that they have learned previously. This is perhaps one of the most squeezing worries in nations where English isn't the predominant language spoken in Class. Moreover, educators give the understudies fitting guides to assist them with better grasping the talks since models are pivotal to English instructing and learning. To portray the idea in the instructive subject information, models are utilized as the vital educational procedure in the Classroom (Chick and Harris, 2007).

Understudies that are multilingual or communicate in various dialects:

The most troublesome assignment for any English educator in the study hall is to provoke the curiosity of understudies who are monolingual or multilingual yet not in English. Each word that an understudy expresses in his native language is frequently converted into English, making it much harder for the understudy to talk and putting the understudy's capability to become familiar with this global language is in risk. The expressions "dithering" and "worry" are utilized to portray this peculiarity. Indeed, even understudies who are conversant in more than one language experience difficulty understanding since they cannot get a handle on the language that they were brought up in. Furthermore, one of the most difficult parts of the understudies' English educational experiences is

the fluctuating provincial effects that are welcomed by the countries from which they begin. The educator needs to initially pursue the disposal of countless vernaculars and normal language impacts before starting to record new lingos that are OK. Practically constantly, an extraordinary number of teachers are similarly distressed by this issue as casualties. On account of the incredible coordinated effort between the two guardians and teachers to support the understudies, empowers educators to be inventive without pondering the family response (Hoy et al., 2006).

Fresh Ideas and Strategies:

To work really and make progress in this field, the new educator should change their strategy for guidance to meet the prerequisites of students who come from a scope of ages. For the new educator to find success in this calling, it will be essential for them to roll out this improvement. To connect with the understudies in the instructive experience they are as of now through and catch their consideration, the singular structure of their methodology must be creative. This is fundamental to achieving one's objectives. To keep the consideration of their students, educators have a few choices open to them, which are all nitty gritty in the rundown that is given below. These were scrutinized throughout our classes, which prompted an improvement in our exhibition all in. There is proof to show that certainty significantly affects devotion among teachers, and when there is trust, educators are more disposed to take part in vicarious learning (Bryk et al., 1999).

Plans are taken from a wide range of works of writing:

Recognizing works of public writing in class is an extraordinary way for the educator to draw in the understudies and cause them to feel like they are adding to the language educational experience. This will give the understudies the chance to have their encounters broadened, which will fire their interest. Almost certainly, most of the time, the instructor will utilize data that starts from a social foundation that is unique to that of the understudy. As a result of this, it very well might be trying for the understudy to interface with or understand the substance being introduced. Regardless of whether the educator is the person who needs to decipher the book, the significant spotlight must be on the request and conversation of the main thing in need of attention, notwithstanding the accentuation put on the consolidation of tests taken from the applicable neighborhood source material. This is valid regardless of whether the educator is the person who needs to decipher the book. As an immediate outcome of this, the understudies will be pressured into partaking in standard culture, which will additionally tie them to the perspectives of their educator. Malipot (2020) underlined the requirement for teachers to discuss their issues with measured far-off learning. Educators, who work straightforwardly with understudies in the school system, have attempted broad preparation and classes to further develop guidance despite the Coronavirus pandemic.

Connecting with discussions:

The teacher needs to zero in more on getting the understudies keen on the point within reach as opposed to giving them a direct clarification. The less an understudy participates in class, the less elaborate he becomes in the material being examined, and the less he adds to the discussion. Regardless of whether an understudy starts talking in his local tongue or uses a language structure that isn't right, the educator ought to think about the commitments that the understudy makes to the discussion. Collaboration is just conceivable assuming the teacher will acknowledge the understudies' perspective and make it feasible for them to talk about the issue without feeling compromised.

Execution of New Innovation:

If they can effectively integrate innovation into study hall guidance at each step of the growing experience, however, most eminently in youth training, optional school, and school and college settings, they will enjoy a cutthroat upper hand over their peers. This will give them a benefit as far as their capacity to track down work. The way that the educator might watch the video a few times and even partake in it to support the understudies is a tremendous benefit that can be utilized to extraordinary impact. This helps the teacher in conveying the subject to the class in a more viable

way. This assists the teacher with imparting the issue to the understudies all the more successfully, which is gainful to all interested parties. It is a generally held conviction, however, one that is established on defective thinking, that the most common way of learning might be essentially accelerated by utilizing a wide range of visual guides in a great many settings. This is an incorrect presumption.

Playing Various Callings:

Powerful methodologies for the instructor to interface the class incorporate giving the students more prominent opportunities inside the learning climate and setting them obligations given the material that has been perused. While keeping up with their concentration in class and developing their imaginative abilities, this action acquaints the understudies with the specialty of making content and performing. Assuming that the accentuation moved from being fixated on educators to being understudy-driven, the outcomes would change. They would discuss the subject, which would unobtrusively further develop their language abilities and give them more certainty.

Errands subject to examination:

To urge students to go past the text and partake in useful undertakings, the educator ought to dole out coursework that calls for students to eat up extra material or examine the assets accessible on the web. This empowers and engages the understudy to peruse and get to know various abstract sources. Assuming the educator allows understudies to make PowerPoint introductions on associated, fascinating subjects, the understudy's contribution to the educational experience will rise. In the study hall, peer learning is normally worthwhile. There ought to be space for uninhibited conversation and the introduction of individual thoughts. It has been shown that when educators develop a charming climate and a sensation of prosperity among them, it might prompt upgrades in scholastic execution as well as the advancement of even past the limits of the homeroom, mental and social development might happen for the two understudies and instructors (Cold, 2020). This can be a contributing variable in the improvement of the understudy's social and close-to-home abilities.

Conclusion:

Teaching more youthful youngsters a subsequent language like English might be troublesome, particularly on the off chance that they are learning at an early age. Educators need to think about the scope of things to provoke the consideration of small kids in the points they are instructing. The significant accentuation of this review is on the difficulties that an English teacher may have given the conditions, which are many times described by understudies' absence of respect for, trust in, and energy for the language, in the homeroom. To train in English "the present electronically centered young people" and match their necessities and assumptions, it is fundamental to rethink the methodology that is utilized in the study hall. The utilization of these advances might make it less hard to teach English by contemporary standards. It shows how By keeping an uplifting outlook and utilizing substantial models while showing English, English educators are as yet ready to deal with and conquer their difficulties. what's more, giving the understudies direct clarifications, being versatile and strong in showing English, keeping awake to date with patterns in showing English, partaking in gatherings and classes, utilizing mechanical assets in educating, keeping up with the enthusiasm for educating, and guaranteeing that they give their best for guarantee that their understudies are fruitful. The administration of the schools should keep on giving open doors to the educators to additional their expert turn of events.

References:

1. Ghafar, Z., N. (2023). Android Mobile Learning Media on Nervous System Material to ImproveLearning Outcomes. Journal of Digital Learning and Distance Education, 2(2), 476-482.
2. Bagood, J.B. (2020). Teaching-learning modality under the new normal. Philippine Information Agency.
3. Bryk, A., camburn, E., & Louis, K.S. (1999). Professional community in Chicago elementary schools: Facilitating factors and organizational consequences.
4. Chick, H. & Harris, K. (2007). Pedagogical content knowledge and the use of examples for teaching ratio
5. Christenbury, L. (2011). The flexible teacher.

6. Hoy, W., Tarter, C., & Hoy, A. (2006). Academic optimism of schools: A force for student achievement. American Educational Research Journal, 43(3): 425-446.
7. Loveless, E. (2020). Strategies for building a productive and positive learning environment.
8. Malipot, M.H. (2020). Teachers air problems on modular learning system.
9. Nunan, D. (2005). Practical English language teaching: Young learners. America: McGraw-Hill Roy, Nilima. (2017). Challenges in Indian Classrooms to Teach English as a Second Language. Al-Ta Lim Journal, 24(3).
10. Safaah, S,K., Muslim, M. & Liliawati, W. (2017). Teaching science process skills by using the 5- stage learning cycle in Junior high school. Journal of PhysicsConference Series 895 (1):012106.
11. William, O., Rebecca, E., & Joseph, M. (2010). The challenges distant students face as they combine studies with work: the experience of teachers pursuing tertiary education at the University of Cape Coast, Ghana. Malaysian Journal of Distance Education, 12(1), 13-35.

Some Induced Subgraphs of Strongly Regular Graphs With No Triangles

Gayathri P
Assistant Professor
Department of Mathematics, Government First Grade College, Sullia.

Abstract

Let GGG be a strongly regular graph with no triangles (SRNT graph) with parameters $(n, k, 0, \mu)$. If u is a vertex of G, the subgraph induced by the set of vertices at distance one from uuu is denoted by $G_1(v)$, and the subgraph induced by the set of vertices at distance two from uuu is denoted by $G_2(v)$. In this paper, we introduce and study the subgraph induced by the set UUU, denoted by $G_2(v)$, where U is defined as

$$U = \{x : x \in V(G), d(a, x) = d(b, x) = 2 \textit{for adjacent vertices a and b.}\}$$

Keywords: Strongly regular graph without triangles, Induced subgraph, Feasibility conditions

Introduction

For terminology and notations not specifically defined here, we refer the reader to [4] and [5]. In this section, we present some well-known results that are needed in the following sections. A strongly regular graph with no triangles (SRNT graph) G is a k-regular graph with nnn vertices such that any two adjacent vertices have no common neighbors, and any two non-adjacent vertices have μ common neighbors. In this paper, we discuss the case where...

$$k > 5, k > \mu \geq 1. \quad (1)$$

If A is the adjacency matrix of G then

$$AJ = JA = kJ, \quad (2)$$

$$A^2 + \mu A - (k - \mu) I = \mu J, \quad (3)$$

where I is the identity matrix and J is the all-ones matrix. The principal eigenvalue of A is k with multiplicity 1. Since the eigenvectors corresponding to eigenvalues different from k are orthogonal to the all-ones vector, the remaining eigenvalues of A must satisfy the equation given by Equation (3).

$$x^2 + \mu x - (k - \mu) = 0, \quad (4)$$

also there is an integer $s > \mu$ such that

$$s^2 = \mu^2 + 4(k - \mu). \quad (5)$$

So the eigenvalues of A are

$$k = \frac{s^2 - \mu^2}{4} + \mu, \theta = \frac{s - \mu}{2}, \tau = \frac{-s - \mu}{2},$$

and the multiplicities m_1, m_2 of θ, τ are given by

$m_1 = \frac{k}{2\mu s}\left((k-1+\mu)(s+\mu)-2\mu\right), m_2 = \frac{k}{2\mu s}\left((k-1+\mu)(s-\mu)+2\mu\right).$ (6)

The conditions that n and m_1, as well as m_2 and n', are integers are known as feasibility conditions.

Now, let G be a strongly regular graph with no triangles (SRNT graph) with parameters $(n,k,0,\mu)$. If uuu is a vertex of G, the subgraph induced by the set of vertices at distance one from uuu is denoted by $G_1(v)$, and the subgraph induced by the set of vertices at distance two from uuu is denoted by $G_2(v)$, abbreviated as G_1. In this paper, we study the subgraph induced by the set U, denoted by G_2^*(U) and abbreviated as G_2^*, where U is defined as:

$U = \{x : x \in V(G), d(a,x) = d(b,x) = 2, and\ a, b\ are\ adjacent\ vertices\}.$ *(7)*

Thus, we study the induced subgraph G_2^*, where G is an SRNT graph with parameters $(n,k,0,\mu)$ and eigenvalues k, θ, τ with multiplicities $1, m_1, m_1$, respectively, and adjacency matrix A. The subgraph G_2 is also an SRNT graph with parameters $(n',k',0,\mu)$ and eigenvalues k', θ', τ' with multiplicities $1, m_1', m_1'$, respectively, and adjacency matrix A'.

The induced subgraph G_2 has been studied by Biggs [5].

2 MAIN RESULTS

By fixing a vertex $v \in V(G)$ in the SRNT graph G, the adjacency matrix A of G in partitioned form is:

$$A = \begin{pmatrix} 0 & J & 0 \\ J & 0 & B^T \\ 0 & B & A' \end{pmatrix}$$

It is clear that G_2^* is $(k-2\mu)$ regular graph. Let A^* be the adjacency matrix of the induced subgraph G_2^* . We can write the matrix in partitioned form as follows:

$$A' = \begin{pmatrix} 0 & C^T \\ C & A^* \end{pmatrix}$$

Since the induced subgraph G_2 is SRNT graph with parameters $(n', k', 0, \mu')$ then

$A'^2 + \mu' A' - (k' - \mu')I = \mu' J,$ (8)

by substituting of A' in Equation (8), we get

$CC^T - \mu' J = (k' - \mu')I,$ (9)

$C^T A^* = -\mu' (CT - J),$ (10)

$A^{*2} + \mu' A^* - (k' - \mu')I = \mu' J - CC^T,$ (11)

$A^*C = \mu'(J - C')$. (12)

Theorem 2.1 *Suppose* $0^* \neq (k - 2\mu)$ *is an eigenvalue of* G_2^* *then* $0^* = \theta, \tau, \tau', -\mu$ *or* $-\mu'$.

Proof. If $x \neq 0$ is an eigenvector for 0^*, then we have, $Jx = 0$ and by (2.4) implies

$(A^{*2} + \mu' A^* - (k' - \mu')I)x = -CC^T x$

and since $A^* x = 0^* x$ we get,

$(\theta^{*2} + \mu' 0^* - (k' - \mu'))x = -CC^T x.$

Now if $C^T x = 0$, then

$(\theta^{*2} + \mu' 0^* - (k' - \mu'))x = (\theta^* - \theta')(\theta^* - \tau')x = 0.$

Therefore $\theta^* - \theta'$ or $\theta^* - \tau'$. But from Theorem 3 in [1], $\theta^* - \theta', \tau, or - \mu$.

Thus, if $C^T x = 0$, then $\theta^* = \theta, \tau, \tau'$ or −μ. If $C^T x \neq 0$ then by Equation (12) we get

$A^*C = -\mu' C \Rightarrow C^T A^* x = -\mu' C^T x \Rightarrow \theta^* (C^T x) = -\mu' (C^T x),$

This implies that
$\theta^* = -\mu'.$

Hence
$\theta^* = \theta, \tau, \tau', -\mu \text{ or } -\mu'.$

Lemma 2.2 The size of the induced subgraph G* and the size of G are given by
$n* = \frac{(k-\mu)(k-1)}{\mu}, n = \frac{(k-\mu)(k-1) - 2\mu k}{\mu}.$ (13)

Proof. It is clear that G* is regular graph with degree k* = k − 2μ = k' — 3μ. We know that the number of vertices of the induced subgraph G* is n − 2k. Since G is SRNT graph with parameters (n, k, 0, μ). Then $k(k-1) = \mu(n - k - 1) n - 2k = \frac{k(k-1) - \mu(k-1)}{\mu} = \frac{(k-\mu)(k-1)}{\mu}$. Hence $n^* = \frac{(k-\mu)(k-1)}{\mu}$. Also, we have $n = n^* + 2k = \frac{(k-\mu)(k-1)}{\mu} + 2k = \frac{(k-\mu)(k-1) - 2\mu k}{\mu}$. Therefore $n = \frac{(k-\mu)(k-1) - 2\mu k}{\mu}$.

Theorem 2.3 *Consider the linked pair (G, G*) where G, G* are SRNT graphs. Then*
$k^* = k - 2\mu, \mu^* = \mu - 2q, \theta^* = 0,$

where $q = \frac{\mu^2(k - \mu - 1)}{k(k-1) - 2\mu(k-\mu)}$.

Proof. Since the number of vertices in G* is n*, then we have, $1 + k^* + \frac{k^*(k^*-1)}{\mu^*} = \frac{(k-\mu)(k-1)}{\mu}$.

Substituting $k^* = k - 2\mu$, we get $\mu^* = \frac{\mu(k-2\mu)(k-2\mu-1)}{(k-\mu)(k-1)-\mu(1+k-2)}$ Implies

$\mu^* = \mu - \frac{2\mu^2(k-\mu-1)}{k(k-1)-2\mu(k-\mu)}$. Hence

$$\mu^* = \mu - 2q. \quad (14)$$

Now, since G* is an SRNT graph, it has two eigenvalues other than $(k-2\mu)$. Let one of these eigenvalues, denoted θ*, be positive. From Theorem 2.2, we get $\theta^* = \theta$.

Theorem 2.4

The parameters of linked pair *(G, G*)* of SRNT graphs must be of the form

$$k = q^3 + 3q^2 + q, k^* = q^3 + q^2 - q,$$

$$\mu = q^2 + q, \mu^* = q^2 - q,$$

$$\eta = (q^2 + 3q)^2, n^* = (q^2 + 2q)(q^2 + 2q - 1).$$

Proof. Since $\theta^* = \theta$, then $s^* - \mu^* = s - \mu \Rightarrow s^* = \mu^* + s - \mu$, But we have $\mu^* = \mu - 2q$. Hence $s^* = s - 2q$. We have $s^2 = \mu^2 + 4(k - \mu), q = \frac{\mu^2(k-\mu-1)}{k(k-1)-2\mu(k-\mu)}$ *and* $s^{*2} = \mu^{*2} + 4(k^* - \mu^*)$, *then*

$(s-2q)^2 = (\mu - 2q)^2 + 4(k - 3\mu + 2q)$.

By calculation we get

$$s = \frac{2\mu}{q} + \mu - 2. \quad (15)$$

Now we can write s as a function of k, μ as follow

$$s = 2\mu \frac{k(k-1) - 2\mu(k-\mu)}{\mu^2(k-\mu-1)} + \mu - 2.$$

This implies that,

$$s^2\mu^2(k-\mu-1) = [2k(k-1) + 4\mu(k-\mu) + \mu(\mu-2)(k-\mu-1)]^2.$$

This implies to

$$-4(k - 2\mu - 1)(k-\mu)(k^2 - |(3\mu + 1)k + 4\mu^2 - \mu^3 + \mu = 0.$$

Thus, if there is a linked pair (G, G^*) and μ is given, then k must be a positive integer root of a quadratic equation.

$$(k^2 - (3\mu + 1)k + 4\mu^2 - \mu^3 + \mu = 0.$$

The discriminate of the above equation is:

$$\Delta = (3\mu + 1)^2 + 4\mu(\mu^2 - 4\mu - 1).$$

Therefore

$$\Delta = (\mu - 1)^2(4\mu + 1).$$

So Δ is perfect square if and only if (4μ + 1) is the square of an integer, and this integer must be an odd number, denoted as 2r + 1. Then μ = r(r + 1). Hence

$$k = \frac{1}{2}[(3\mu + 1) + (\mu - 1)(2r + 1)],$$

and these values are the only ones for which a linked pair can exist. Additionally, for these values

$$q = \frac{\mu^2 (k - \mu - 1)}{k(k-1) - 2\mu(k - \mu)} = r.$$

Then

$$\mu = q^2 + q, k = q^3 + 3q^2 + q, \quad (16)$$

and since $k^* = k - 2\mu$ and from Equation 2.7 $\mu^* = \mu - 2q$ we can get

$$\mu^* = q^2 - q, k^* = q^3 + q^2 - q. \quad (17)$$

Similarly from lemma 2.2, we have $n^* = \frac{(k-\mu)(k-1)}{\mu}, n\frac{(k-\mu)(k-1)-2\mu k}{\mu}$ by substitution the values of k, μ we get

$$n^* = (q^2 + 2q)(q^2 + 2q - 1), n == q^2(q+3)^2. \quad (18)$$

Therefore, from Equations (2.9), (2.10), and (2.11), the proof is completed.
Corollary 2.5 For the linked pair (G, G^*) of SRNT graphs we have

1. $\theta = q, \tau = q(q+2), s = q(q+3).$

2. $\theta^* = q, \tau^* = -q^2, s^* = q^2 + q.$

3. $m^1, \quad = (q^2 + 2q - 1)(q^2 + 3q + 1), m^2 = q(q^2 + 3q + 1).$

4. $m_1^* = (q^2, + q - 1)(q^2, + 2q - 1), m_2^* = (q + 2)(q^2 + q - 1).$

References

1. N.L. Biggs. Strongly regular graphs with no triangles. Research Report September 2009. arXiv:0911.2160v1
2. R. C. Bose, Strongly regular graphs, partial geometries and partially balanced designs, Pacific J. Math., 13 (1963), pp. 389-419.
3. A.E. Brouwer. Strongly Regular Graphs. In: Handbook of Combinatorial Designs, ed. C. Colbourn, J. Dinitz, CRC Press, 1996.
4. A. E. Brouwer and J. H. Van Lint, Strongly regular graphs and partial geometries, in Enumeration and design (Waterloo, Ont., 1982), Academic Press, Toronto, ON. 1984, pp. 85-122.
5. P.J. Cameron, J. van Lint. Designs, Graphs, Codes and their Links. Cam- bridge University Press, 1991.
6. C.D. Godsil, G.F. Royle. Algebraic Graph Theory. Springer, 2001.
7. M.S. Shrikhande. Strongly regular graphs and quasi-symmetric designs. Utilitas Mathematica 3 (1973) 297-309.
8. S.S. Shrikhande. Strongly regular graphs containing strongly regular sub- graphs. Proc. Indian Natl. Sci. Acad. Part A 41 (1975) 195-203.